

SOSYOLOJİ

Alanında Uluslararası Güncel Yaklaşımlar

Haziran 2026

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. MEHMET TAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ MURAT TOPRAK

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2026

ISBN • 978-625-8810-14-1

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruyenyayinevi.com

e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 42488

SOSYOLOJİ ALANINDA ULUSLARARASI GÜNCEL YAKLAŞIMLAR

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. MEHMET TAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ MURAT TOPRAK

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

ÖLMENİN VE ÖLÜMÜN SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE BİR DENEME 1

Ebru GÜRGEN

Adem SAĞIR

BÖLÜM 2

ALZHEİMER/DEMANS HASTALARINA AİLE İÇİNDE BAKIM
VEREN KADINLARIN GÖRÜNMEYEN EMEĞİ: KURAMSAL BİR
DEĞERLENDİRME 15

Ayşe Sude DEMİRAY

Aslıhan AKKOÇ

BÖLÜM 3

YAPAY ZEKÂ VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: SOSYOLOJİK BİR
DEĞERLENDİRME..... 35

Elif ALTUNDERE

BÖLÜM 4

MİLLETİ KADINLA KURMAK:
HALİDE EDİB'İN KADIN VE MİLLET TASAVVURU 55

Hilal ULUDAĞ

BÖLÜM 5

KAMUSAL ALANIN DÖNÜŞÜMÜ: HABERMAS TEORİSİ, TÜRKİYE
DENEYİMİ VE DEMOKRASİ TARTIŞMALARI 71

İbrahim MAVİ

BÖLÜM 6

İSTİHDAM ODAKLI ÜNİVERSİTENİN BİLGİ REJİMİ: TÜRKİYE'DE
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLERİN DARALMASI 91

İsmail Burak MALKOÇ

BÖLÜM 7

TÜRKİYE’NİN MODERNLEŞMESİNDE KÖY ENSTİTÜLERİNİN
KURUMSAL ROLÜ 121

Melek AKGÜN ÖZBEY

BÖLÜM 8

TÜRKİYE’ DE CEZA İNFAZ KURUMU ÇALIŞANLARININ İŞ
DOYUMU ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN ANALİZİ:
SİSTEMATİK DERLEME 133

Meltem KAYA

BÖLÜM 9

DEPREMLE MÜCADELEDE YEREL YÖNETİMLERİN ROLÜ:
MALATYA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ..... 149

Suat DAĞDENİZ

BÖLÜM 10

RİSK TOPLUMUNDA YABANCI VE GÜVENLİK SORUNU..... 159

Zeynep ÇETİNKAYA

BÖLÜM 11

EKOFEMİNİST BİR PEDAGOJİYE DOĞRU: SHİVA, MİES VE
MERCHANT’TA BİLİM, DOĞA VE EĞİTİM 181

Meltem KURTOĞLU ERDEN

ÖLMENİN VE ÖLÜMÜN SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE BİR DENEME

“ ”

Ebru GÜRGEN¹

Adem SAĞIR²

1 Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Karabük, Türkiye 2428244510@ogrenci.karabuk.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2292-7241>

2 Prof. Dr. Adem SAĞIR

Karabük Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü
ademsagir@karabuk.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0763-0518>

GİRİŞ

Hamlet'in mezarlık sahnesinde herkesin aklında kalan bir bölüm vardır. Hamlet, ölen kralın bir zamanlar soytarısı olan Yorick'in kafatasını elinde tutarken yaşam ve ölümü sorgular: “*Olmak ya da olmamak işte bütün mesele bu!*” Hayat ile ölüm arasında kurulan ilişki, yokluk ile varlık sorgulamasıyla aynı bağlamda birleşmektedir. Bauman (2012:24) aklın en büyük yenilgisinin ölüm olduğuna değinmektedir. Bu ilişkisel bağlamın yol izleği, her zaman ölüm çıkmıştır. Becker (1973), *insanın etten kaplamasının en ilginç ve en iğrenç yanının ağrımastı, kanaması ve ölmesi olduğunu* söylemiştir. Ölüm, insan yaşamının kaçınılmaz gerçeklerinden biri olmasına rağmen, modern toplumlarda çoğu zaman konuşulması ertelenen (Bauman, 2012), bastırılan ya da yalnızca tıbbi bir olay olarak ele alınan bir olgu hâline gelmiştir. Tıbbileştirilen ölüm kavramıyla sıklıkla biyolojik yaşamın sona ermesi anlamında kullanılan ölüm, sosyolojik çerçevesiyle bireyin kendisiyle, yakınlarıyla, inançlarıyla, geçmişiyle ve toplumsal çevresiyle kurduğu ilişkilerin yeniden anlam kazandığı derin bir eşıktır. Bu nedenle ölümü anlamaya çalışmak, insanın yaşamla kurduğu ilişkiyi de anlamaya çalışmak anlamına gelir. Bauman (2012:11) ölümü tanımlamanın imkânsız olduğuna değinmektedir. Ona göre ölüm algılanamaz; zihinde canlandırılması ya da temsil edilmesi daha da zordur.

Toplumsal koşullar değiştikçe ölüme yüklenen anlamlar ve onunla ilgili algılar, onunla ilişkili uygulamalar da farklı biçimlerde kendini göstermiştir. Bu değişimler bizce, ölümün sosyolojik bağlamla ilişkisinin kurulabileceğini gösteren önemli parametrelerdir. Bu değişimler, geleneksel toplumdan modern topluma geçilirken daha yoğun gözlenmektedir. Ölümün bir yolculuk olarak kabul edilmesi, bu değişimlerin topluluklara göre farklı yaşanmasına kaynaklık etmiştir. Kellehear (2012:139-140) ölümün “*kapsamlı bir yolculuk*” olduğunu betimlerken ölümün sosyolojik bağlamının da buradan kaynaklanabileceği iddiasını ileri sürmektedir:

“Hayatta ve ölüyor olmak, ölmüş ve ölmekte olarak yolculuğa başlamadan önce hazırlık yapmaya fırsat veriyordu. Dini hazırlıklar, yaşayan ve ölen insan içindi; yani dualar hem o insan için hem de o insan tarafından ediliyordu. Ölme, yaşayanlar arasında toplumsal bir oluşum olarak ortaya çıkar çıkmaz, tıpkı düğün, doğum, kabul töreni ya da toplumdaki diğer roller –karı, koca, oğul, savaşçı ya da yaşlı-- gibi hayatın toplumsal değerlendirmesinin yükü altına giriyordu. Ölme, daha önce hiç olmadığı kadar, belirlenmiş bir rol, ahlaki bir yolculuk ve hayatta kalacaklarla aktif bir ortaklık haline gelmişti.”

Ölüm, bir yandan “dünyada içinde var olmanın sonu” olarak tanımlanırken (Ökten, 2004: 125), diğer yandan Heideggerci anlamda insanın yaşama-ya başladığı andan itibaren ölüme yönelmiş bir varlık olmasıyla (Bernasconi,

2004:182) ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda insan, yaşamı boyunca ölümü bütünüyle dışarıda bırakamaz; aksine ölüm, varoluşun en başından itibaren insan yaşamına eşlik eden ontolojik bir hakikat olarak belirir. Dolayısıyla ölüm, yaşamın anlamını, yönünü ve sınırlarını belirleyen temel bir varoluşsal gerçeklik olarak göze çarpmaktadır. İnsanın ölümle ilk teması çoğu zaman kendi ölümüyle değil, yakın çevresinden birini kaybetmesiyle gerçekleşir. Becker'ın (1973) de işaret ettiği üzere, birey ölüm gerçekliğiyle çoğunlukla kayıp sonrasında yaşadığı acı, yas ve eksilme deneyimi aracılığıyla karşılaşır. Kayıp, bireysel bir acı olmanın ötesinde, sosyal çevre içinde tecrübe edilen bir süreçtir. Çünkü ölen kişinin yokluğu, toplumsal ilişkiler içinde üstlenilen rollerin, bağların ve gündelik etkileşimlerin de kaybını ifade eder. Bu nedenle ölümün ardından toplulukta bir boşluk oluşur; geride kalanlar bu boşluğu anlamlandırmaya, paylaşmaya ve çeşitli sosyal pratikler aracılığıyla yeniden düzenlemeye çalışırlar. Böylece ölüm, bireysel ve psikolojik bir deneyim olmanın ötesine geçerek sosyolojik bir çerçeve kazanır. Ölümün yarattığı boşluk, sosyal çevreyle kurulan etkileşim biçimlerini harekete geçirir ve ölüm, kültürden kimliğe, toplumsal ilişkilerden gündelik hayat pratiklerine kadar uzanan geniş bir alanda davranışları şekillendiren bir anlam üretme aracına dönüşür.

Ölümün toplumsal ve ilişkisel niteliği, Levinas'ın "ölüm, ötekinin ölü müdür" ifadesinde açık biçimde görünür (Levinas, 2004: 186). Bu yaklaşım, ölümün insan tarafından çoğunlukla başkasının kaybı üzerinden deneyimlendiğini göstermektedir. Levinas'ın Kitab-ı Mukaddes'ten hareketle kurduğu bu düşünce, John Donne'ın "Her adamın ölümü tüketir beni, çünkü insanlığın parçasıyım; bu yüzden sakın çanların kimin için çaldığını bildiğini sanma, senin için çalıyor" sözleriyle de paralellik taşır (Levinas, 2004: 187). Bu bağlamda ölüm, yaşayanların kendi fanilikleriyle, başkalarıyla kurdukları bağlarla ve insanlığın ortak kırılganlığıyla yüzleşmelerini sağlayan bir deneyimdir. Başkasının ölümü, yaşayan kişiye kendi sonluluğunu hatırlatır ve ölümün yalnızca bireysel değil, aynı zamanda ortak ve ilişkisel bir gerçeklik olduğunu ortaya koyar.

Ölümün ne olduğuna ilişkin sorulara yanıt ararken, onun insan zihninde ve bedeninde yarattığı sarsıcı etkiyi de dikkate almak gerekir. Yalom'un (2008: 26-27) çalışmasında aktardığı betimleme, ölümün çoğu zaman soyut bir düşünce olarak değil, bedenin çözülüşü, toprağa karışması ve fiziksel varlığın dağılması üzerinden kavrandığını gösterir. Cenaze arabası, kefen, tabut, mezar ve bedenin çürümesine ilişkin imgeler, ölümün insan için duysal ve bedensel bir dehşet alanı yarattığını ortaya koyar. Bu tür betimlemeler, ölümün gündelik yaşamda çoğu zaman bastırılan, uzaklaştırılan ya da simgesel biçimlerle yumuşatılan çıplak gerçekliğini görünür kılar. Ölüm, bu yönüyle insanın doğrudan bakmakta zorlandığı, fakat kaçınılmaz biçimde karşılaşmak zorunda olduğu bir hakikattir. Nitekim La Rochefoucauld'nun "insan güneşe de ölüme de doğrudan bakamaz" sözü, ölümün insan bilinci için taşıdığı ağırlığı

ifade eder. Jung da insanın ölümü erteleyebileceğini, fiziksel acılarını hafifletebileceğini, ölümü rasyonelleştirebileceğini ya da doğal varlığını inkâr edebileceğini; ancak ondan bütünüyle kaçamayacağını belirtir (Jung, 1992: 18). Bu yaklaşım, ölümün modern insan tarafından çeşitli yollarla ertelenmeye, bastırılmaya ya da denetim altına alınmaya çalışıldığını; buna karşın onun varoluşsal kesinliğinin ortadan kaldırılamadığını göstermektedir. Freud'un düşüncesinde ise ölüm, insan varoluşunun daha karanlık ve tehlikeli yönleriyle ilişkilidir. Freud'a göre insanı ayakta tutan iki temel içgüdü vardır: yaşam içgüdüğü ve ölüm içgüdüğü (Freud'dan akt. Bauman, 2012: 31). Bu ikili gerilim, insanın hem yaşama tutunma arzusunu hem de yok oluş gerçeğiyle kurduğu karmaşık ilişkiyi anlamak açısından önemlidir.

Ölümün insan üzerinde yarattığı dönüştürücü etki, edebî anlatılar aracılığıyla da görünür hâle gelmektedir. Charles Dickens'in *Bir Noel Şarkısı* adlı eserindeki Scrooge karakteri bu açıdan dikkat çekici bir örnektir. Yalom'un (2008: 36) Dickens'tan aktardığı anlatıda Scrooge, açgözlü, yalnız, bencil ve sevgisiz bir karakter olarak betimlenir. Marley'in hayaletiyle karşılaşması ve ardından geçmiş, şimdi ve gelecek arasında yaptığı yolculuk, onun kendi yaşamına dışarıdan bakmasını sağlar. Scrooge, önce çocukluğuna ve geçmişine, ardından bugünün ilişkilerine tanıklık eder; sonunda ise kendi ölümünü ve ölü bedenini görür. Bu karşılaşma, onun yaşamını kökten biçimde değiştirir. Ölümü görmek, Scrooge için ahlaki bir uyanışa dönüşür; ölümle yüzleşme, insanın kendi hayatını, ilişkilerini ve başkalarına karşı sorumluluğunu yeniden değerlendirmesine imkân tanır. Bu anlamda ölüm, yalnızca yok oluşu değil, aynı zamanda insanı terbiye eden, dönüştüren ve içindeki iyilik imkânlarını açığa çıkaran bir araç olarak da düşünülebilir. Dinsel geleneklerde de ölümün kaçınılmazlığı güçlü biçimde vurgulanmaktadır. Müslümanların kutsal kitabında yer alan "her nefis ölümü tadacaktır" ayeti, ölümün bütün canlılar için ortak ve ertelenemez bir gerçeklik olduğunu ifade eder. Bu ifade, ölümün yalnızca bireysel bir son değil, aynı zamanda insanın yaşamını ahlaki, manevi ve varoluşsal açıdan değerlendirmesine imkân tanıyan temel bir hakikat olduğunu gösterir. Böylece felsefi, sosyolojik, psikanalitik, edebî ve dinsel yaklaşımlar birlikte düşünüldüğünde ölüm; insan yaşamını sınırlayan, anlamlandıran, dönüştüren ve toplumsal ilişkiler içinde sürekli yeniden üretilen çok katmanlı bir olgu olarak karşımıza çıkar.

Çalışmanın Amacı

Bu kitap bölümünün amacı, Elisabeth Kübler-Ross'un *Ölüm ve Ölme Üzerine* adlı eserini ölüm, ölme süreci, yas, bakım etiği ve modern toplumlar da ölümün konumlandırılışı bağlamında değerlendirmektir. Çalışma, Kübler-Ross'un ölümcül hastalığa sahip bireylerin deneyimlerini merkeze alan yaklaşımını psikolojik bir model olmanın ötesine taşıyarak; ölümün toplumsal, kültürel ve ilişkisel boyutlarını görünür kılan bir tartışma zemini olarak

ele almayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda kitapta yer alan inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme evreleri; bireyin ölüm karşısındaki duygusal tepkilerini anlamaya imkân veren temel bir çerçeve olarak incelenmektedir. Bununla birlikte, çalışma Kübler-Ross'un sağlık çalışanlarına, hasta yakınlarına ve modern toplumlara yönelttiği eleştirileri de dikkate alarak ölüm sürecinin yalnızca tıbbi bir olay olmadığını; bakım, empati, eşlik, vedalaşma ve toplumsal anlamlandırma süreçleriyle birlikte düşünülmesi gerektiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda bölüm, *Ölüm ve Ölme Üzerine* adlı eserin psikoloji, sağlık bilimleri ve ölüm sosyolojisi açısından taşıdığı önemi tartışarak, ölümle yüzleşmenin insan yaşamı, toplumsal ilişkiler ve bakım pratikleri açısından dönüştürücü niteliğini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Psikiyatri alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Elisabeth Kübler-Ross 1926 yılında İsviçre'de dünyaya gelmiştir. Ölüm ve ölme süreci üzerine gerçekleştirdiği gözlemler ve hasta görüşmeleriyle literatüre önemli katkılar sağlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde, ölümcül hastalarla gerçekleştirdiği doğrudan görüşmeler aracılığıyla onların deneyimlerini anlamaya yönelik özgün bir yaklaşım geliştirmiştir bu çalışmalar sonucunda ortaya koyduğu beş aşamalı model ile geniş bir tanınırlık kazanmıştır. Bu modeli ayrıntılı biçimde ele aldığı *Ölüm ve Ölme Üzerine* adlı eseri, hem sağlık alanında çalışanlar hem de ölüm olgusunu anlamaya çalışan bireyler için temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Kübler-Ross'un en dikkat çekici yönlerinden biri, ölümün uzun süre tabu olarak görüldüğü bir dönemde, bu konuyu açıkça ele alması ve hastaların duygusal süreçlerine odaklanmasıdır. Onun çalışmaları, ölümün biyolojik bir sonun ötesinde psikolojik ve sosyal boyutları olan bir süreç olduğunu ortaya koymuştur.

Elisabeth Kübler-Ross'un "*Ölüm ve Ölme Üzerine*" kitabı, ölüm gerçeğiyle karşı karşıya gelen bireylerin yaşadıkları psikolojik süreçleri anlamak amacıyla kaleme alınan bir çalışmadır. Kitabın konusu, ölümcül hastalık teşhisi ile yüzleşen hastaların bu süreçte yaşadıkları psikolojisinin açıklanmasıdır. Yazar bu süreci beş temel psikolojik evre ile tanımlamaktadır: inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme. Bu sürecin herkes için aynı olmadığını dile getiren yazar, sürecin kişisel olduğuna vurgu yapmaktadır. Kitapta, hastalarla yapılan görüşmelerin yer aldığı bölümde hastaların ölüm hakkındaki korkuları, düşünceleri ve sevdikleriyle olan bağlarını nasıl dile getirdikleri ele alınmaktadır. Kitap, aynı zamanda sağlık çalışanlarına da önemli mesajlar vermektedir. Yapılan çalışmada yazar, sağlık çalışanlarının hastanede ölmek üzere olan hastalara karşı uzak yaklaştıklarını gözlemlemiştir. Bu gözlem üzerine yazar kitabında sağlık çalışanlarına ithafen "empati" kavramının altını çizmiştir. Kitapta, hasta yakınlarına da dikkat çekilir. Yazar, hasta yakınlarının hastalarının ölüm sürecinde yanlarında olmalarının hem hasta hem de yakınları açısından önemli bir iyileştirici özelliğe sahip olduğunun altını çizmektedir. Ayrıca Kübler, eserinde Batı toplumlarının ölümüne bakış açıları-

na eleştirel bir perspektifle yaklaşmakta; bu kültürlerde ölümün çoğunlukla tabu olarak konumlandırıldığını belirtmektedir. Buna karşılık yazar, ölümün dışlanan bir olgu olmaktan ziyade, konuşulması ve kabullenilmesi gereken doğal bir süreç olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

ÖLÜM GERİYE NE BIRAKIR?

Elisabeth Kübler-Ross, uzun yıllar boyunca ölümcül hastalığa sahip bireylerle görüşmeler yaparak bu kişilerin yaşadıkları süreçleri gözlemlemiştir. Eserde, hastaların deneyimlediği duygusal süreçler beş aşamalı bir model çerçevesinde ele alınmaktadır. Yazar, bireylerin geçtiği duygusal evreleri söz konusu model aracılığıyla açıklamakta; kitapta sunulan bilgilerin büyük bir kısmı hasta görüşmelerine dayanmaktadır. Eserin temel amacı, sağlık profesyonellerine, hasta yakınlarına ve ölümcül hastalığı bulunan bireylere daha anlayışlı bir yaklaşım geliştirme konusunda rehberlik etmektir. Bu yönüyle kitap, tek başına tıbbi bir kaynak olmanın ötesine geçerek duygusal dayanıklılık ve insan ilişkileri üzerine düşünmeyi teşvik eden bir nitelik kazanmaktadır. Kitabın en önemli bölümlerinden biri, Kübler-Ross tarafından geliştirilen beş evre modelidir. Bu modele göre, ölümcül hastalığa sahip olan ya da ölümle karşı karşıya kalan bireyler beş temel evreden geçmektedir. Bu evreler; inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme olarak adlandırılmaktadır. Eserde, modelin her bir aşaması gerçek hasta örnekleriyle ayrıntılı biçimde açıklanmakta, böylece okuyucuya bireylerin duygu ve düşüncelerini daha iyi anlama imkânı sunulmaktadır.

İlk evre, inkârdır. Bireyin ölümcül hastalığını ilk öğrendiği ve kabullenmekte zorlandığı bu dönem, inkâr evresi olarak adlandırılır. Bu evrede kişi, hastalığıyla yüzleşmek istememekte ve hastalığını reddetmektedir. Konulan teşhisin yanlış olduğunu düşünmekte ve bunu kabullenmekte zorlanmaktadır; hatta zaman zaman doktoru suçlayabilmektedir. Kübler-Ross, kitabında bu süreci, ölümcül hastalığı olan hastaların söyledikleri cümleleri ve kısa kısa hayat hikayeleri ile daha anlamlı bir şekilde açıklar. “Hayır, ben değil, bu doğru olamaz.”, “Hayır, benim başıma bu gelemaz.” (S.63) gibi cümleleri hastalar bu süreçte sık sık kurmaktadır. Bu noktada Elisabeth Kübler-Ross, inkâr evresinin bireyin hastalığı reddetmesinin ötesinde, ağır bir gerçekle başa çıkabilmek için geliştirdiği geçici bir “tampon” işlevi gördüğünü vurgular. Bu süreçte inkâr, beklenmedik ve sarsıcı bir tanının yarattığı duygusal etkiyi hafifleterek bireye duruma uyum sağlaması için zaman tanır. Ancak bu sürecin sağlıklı ilerleyebilmesi için, bireyin hazır olduğu anda gerçeklikle yüzleşmesine izin verilmesi gerekir. Aksi halde inkârın sürekli tekrar edilmesi, bireyin hastalığını kabullenme sürecini zorlaştırır ve iletişimi de olumsuz etkiler. Bu nedenle, inkâr evresi hem korunma hem de geçiş süreci olarak değerlendirilir.

İkinci evre, öfkedir. Bireyin durumu artık kabul etmeye başlamasıyla birlikte gelen evredir. İnkâr, yavaş yavaş yerini öfkeye bırakır. Hasta, bu evrede yoğun şekilde adaletsizlik duygusunu yaşamaktadır. Kübler-Ross bu evrede, hastanın çevresindekiler tarafından yanlış anlaşılmasından dolayı, bu süreci empati ile karşılama sürecinin daha sağlıklı olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte Kübler-Ross, öfkenin doğal bir tepki olduğunu altını çizmiştir. Hasta, bu süreçte sürekli doktorlarına, çevresindekilere ve hatta bazen Tanrı'ya "Neden ben?" (S.76) sorusunu dile getirmektedir. Bu evrede ortaya çıkan öfke, çoğu zaman belirli bir hedefe yönelmemekte; hasta, içinde bulunduğu durumun yarattığı çaresizlik ve kontrol kaybı duygusunu çevresindeki kişilere yansıtabilmektedir. Bu nedenle öfke, doktorlara, hemşirelere, aile üyelerine ya da bakım veren diğer kişilere yöneltilen sert tepkiler şeklinde görülebilir. Ancak bu tepkilerin temelinde, bireyin yarım kalan yaşam planları, gerçekleştiremediği hedefleri ve yaşamdan kopma düşüncesinin yarattığı derin huzursuzluk yer almaktadır. Elisabeth Kübler-Ross'a göre bu noktada önemli olan, öfkenin kişisel algılanmaması ve hastanın anlaşılma çabasıdır. Nitekim ilgi, sabır ve empati ile yaklaşılacak hastalarda öfke düzeyinin zamanla azaldığı; buna karşılık görmezden gelinen ya da yanlış anlaşılacak bireylerde bu duygunun daha da yoğunlaştığı görülmektedir.

Üçüncü evre, pazarlık aşamasıdır. Hastanın süreci uzatmak veya ölümden kaçmak için yapmaya çalıştığı bir tür anlaşmanın bulunduğu evredir. Hasta bu evrede daha çok sözler verir, dualar eder. Hasta bu evrede, "Eğer iyileşirsem..." ile başlayan birçok cümle kurmaya başlar. Bu anlaşmayı çoğu zaman manevi bir güce dayatırlar. Bu evre, hastanın hem umut hem de çaresizlik duygusunu en yoğun yaşadığı evredir. Kübler Ross'un bu bölümdeki örneklerinden biri: "Madem Tanrı bizi bu dünyadan almaya karar verdi ve öfke dolu yakarışlarımı karşılıksız bıraktı, o zaman kibarca rica edersem belki daha iyi davranır." (S.112) Bu süreçte hastalar genellikle belirli hedefler koyar; örneğin önemli bir olaya (çocuğunun düğünü gibi) kadar yaşayabilmek ya da son bir isteğini gerçekleştirebilmek için sözler verirler. Ancak bu tür pazarlıkların çoğu gerçekçi olmaktan ziyade, bireyin içinde bulunduğu durumu kabullenme sürecini geciktiren bir baş etme yöntemidir. Aynı zamanda bu vaatlerin arka planında, bireyin suçluluk duyguları ve geçmiş yaşamına dair hesaplaşmaları da yer almaktadır. Bununla birlikte pazarlık evresi, hastanın umut duygusunu tamamen kaybetmemesini sağlayan geçici bir süreç olarak da değerlendirilebilir. Sağlık çalışanları ve yakın çevre açısından bu dönemde önemli olan, hastanın dile getirdiği bu istekleri yargılamadan dinlemek ve altında yatan duygusal ihtiyaçları anlamaya çalışmaktır. Bu yaklaşım, bireyin sonraki evrelere daha sağlıklı bir şekilde geçiş yapmasına katkı sağlamaktadır.

Dördüncü evre, depresyondur. Bu evrede hasta artık rahatsızlığını inkâr edemez. Daha fazla zayıf ve güçsüz olur, artık bu duruma gülüp geçemez. Birey artık bu evrede işin ciddiyetini daha iyi anlar ve bu durumun getirdiği

üzüntüyle başa çıkmaya çalışır. Bu dönemde hasta, sessizleşebilir ve insanlarla iletişim kurmaktan kaçınabilir. Kübler-Ross'a göre hastalar bu süreçte sevdiklerinden ayrılacak olmalarının derin üzüntüsünü yaşar. Kübler-Ross bu evrede, hasta yakınlarına ve sağlık çalışanlarına da önemli tavsiyeler vermektedir. Bu evrede hastanın yaşadığı duygular doğaldır ve bastırılmamalıdır. Hastaya anlayışla yaklaşılmalı ve onu mutlu etmeye çalışmaktan çok duygularını yaşamasına izin verilmelidir. Kitabın bu bölümünde Kübler-Ross şunu söyler:

“Kabullenme haline imkân tanımak için depresyon, bütün sevgi objelerinin yitirilmesi anlamındaki yaklaşan kayba yönelik bir hazırlanma aracı olduğunda cesaretlendirmeler ve hastanın içini rahatlatmalar, o kadar da anlamlı olmaz.” (S.118)

Son olarak beşinci evre, kabullenmedir. Bireyin artık ölümden kaçınılamayacağını kabullendiği evredir. Bu evrede hasta artık ölüm gerçeği ile barışır. Hasta için artık yaşamla vedalaşma evresidir. Bu evrede hasta artık son anlarını çevresindekilerle geçirmek ve onlarla helalleşmek ister. Bu aşama hem hasta için hem de sevdikleri için sakın ama en duygusal andır. Kübler-Ross'a göre kabullenme evresi bu sürecin en sakın evresidir. Kitaptaki hastaların tabirine göre “Uzun yolculuktan önceki son dinlenme.” (S.148) Bu evrede bireyin dış dünyaya olan ilgisi belirgin biçimde azalmakta, daha çok içsel bir dinginlik hâli ön plana çıkmaktadır. Hasta, uzun konuşmalar yerine sessizliği tercih edebilmekte; iletişim çoğu zaman sözsüz biçimlere, örneğin bir bakış ya da fiziksel temas aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bununla birlikte hasta, kalabalık ortamlardan kaçınarak daha sınırlı ve kısa ziyaretleri tercih edebilir; bu durum, onun huzurunu koruma isteğiyle ilişkilidir. Elisabeth Kübler-Ross'a göre bu aşamada önemli olan, hastanın ihtiyaçlarına saygı göstermek ve onu zorlamadan yanında bulunabilmektir. Nitekim bu süreçte sunulan sessiz ve anlayışlı bir eşlik, çoğu zaman sözlü ifadelerden daha anlamlı bir destek biçimi hâline gelmektedir.

Kitapta bahsedilen bu beş evre oldukça önemlidir fakat kitap sadece bu beş evre ile sınırlı kalmaz. Kübler-Ross, kitabında gerçek hastalarla yaptığı görüşmelere de sıkça yer verir. Kübler-Ross, kitabında bu görüşmeleri tüm gerçekliğiyle aktarmış ve okuyucuya bu insanların yaşadıklarına daha yakından tanık olma fırsatını sunmuştur. Hastaların sevdiklerine olan özlemleri, korkuları, inançları ve umutları bu görüşmelerle desteklenmiştir. Bu da okuyuculara kitabın akademik bir eserin ötesinde, aynı zamanda duygu yüklü bir eser olduğunu göstermektedir.

Kitabın devamında Kübler-Ross, hasta yakınlarının ve sağlık çalışanlarının ölüme bakış açılarını sorgular ve onlara önemli uyarılarda bulunur. Kübler, yaptığı görüşmelerde sağlık çalışanlarının hastalara sadece fiziksel mü-

dahale yaptığını, duygusal ihtiyaçlarını ise göz ardı ettiğini gözlemlemiştir. Kübler-Ross, bu davranışı eleştirir. Sağlık çalışanlarının sabırlı, iyimser, empati kurabilen ve anlayışlı insanlar olması gerektiğini savunmuştur. Hastalar, tıbbi bakımın yanında ilgiye de ihtiyaç duyar. Bu süreçte sağlık çalışanlarının hem hastaya hem de hasta yakınlarına rehberlik etmeleri gerekmektedir. Aynı zamanda aile bireyleri için de bu süreç oldukça önemlidir. Hasta yakını, hastanın bu süreçte hasta ile ilgilenmesi, onun yanında olması ve onunla vedalaşması hem hasta hem de hasta yakını için oldukça önemlidir. Kübler-Ross'a göre, ölümlle yüzleşmek yaşamı daha anlamlı hâle getirir. Ölümü görmezden gelmemek, yaşamın doğal bir parçası olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Kübler-Ross, kitabında toplumların ölüme nasıl baktığına dair eleştirilerde bulunur. Özellikle modern toplumlara göre ölüm konuşulmaması gereken ve bastırılan bir olaydır. Ancak ölüm, herkesin bir gün karşılaşacağı kaçınılmaz bir sondur. Bu yüzden insanların ölümü kabul etmesi gerekir. Ölümle yüzleşmek, yaşamı daha bilinçli yaşamak için bir fırsattır.

ÖLÜM BİZE NE VAAT EDER?

Kitabın sosyolojik açıdan değeri oldukça önemlidir. Çünkü Kübler-Ross kitabında ölümü ve yas sürecini sadece bireysel psikolojik deneyim olarak ele almamıştır. Ona göre ölüm, toplumsal bir olgudur ve bu şekilde ele alınmalıdır. Kübler-Ross'un bu yaklaşımı, ölümün toplumsal yapılarla nasıl şekillendiğini inceleyen sosyolojik bakış açısının gelişmesine katkı sunmuştur. Kübler-Ross'un bu kitabıyla literatüre katkısı, ölümün biyolojik bir sonun ötesinde kültürel, toplumsal ve psikolojik bir süreç olduğunu anlamamızı sağlar.

Ölüm, insan yaşamının en kaçınılmaz gerçeği olmasına rağmen, bireyin en çok kaçındığı, ertelediği ve çoğu zaman düşünmemeye çalıştığı deneyimlerden biridir. Elisabeth Kübler-Ross'un *Ölüm ve Ölme Üzerine* adlı eserinde yer alan "İnsan kendine karşı barikat kurar" ifadesi, bireyin ölüm gibi sarsıcı gerçeklerle yüzleşmekte zorlandığını ve bu gerçeklik karşısında kendisini korumaya çalıştığını göstermektedir (s. 63). Bu barikat, yalnızca ölüm korkusuna karşı değil; çaresizlik, bilinmezlik, acı ve kayıp duygularına karşı da kurulur. Ancak Kübler-Ross'a göre ölümden bütünüyle kaçmak mümkün değildir. Bu nedenle insanın, ölümle ancak kendi hayatında doğrudan karşılaştığında değil, daha önce de düşünsel olarak temas kurması gerekir. Yazarın "Kendi hayatımızda karşılaşmadan, arada sırada ölüm ve ölme üzerine düşünmeyi alışkanlık haline getirmemiz gerektiğine inanıyorum" sözü, ölüm üzerine düşünmenin yaşamı daha bilinçli, daha duyarlı ve daha anlamlı kılabileceğini ortaya koyar (s. 52-53).

Ölümün insana sunduğu ilk vaat, yaşamın kırılganlığını fark ettirmesidir. İnsan, ölüm düşüncesiyle birlikte kendi sınırlılığını, güçsüzlüğünü ve faniliğini kavrar. "Ne kadar güçlü olursanız olun, umudunuzu

kaybedebilirsiniz” ifadesi, ölümcül hastalık karşısında en dayanıklı bireylerin bile zamanla duygusal olarak sarsılabileceğini gösterir (s. 154). Ölüm, insanın gücünü mutlaklaştıran tüm yanılsamaları kırar; bireye, yaşamın kontrol edilemeyen taraflarını hatırlatır. Bununla birlikte ölüm, yalnızca umutsuzluk üretmez. Tam tersine, insan çoğu zaman ölümün karşısında bile bir umut aralığına tutunur. Kübler-Ross’un “Hiçbir umut kapısı bırakmadan ölümü kabullenmek insanın doğasında yoktur” sözü, insanın en zor koşullarda dahi umuda ihtiyaç duyduğunu göstermektedir (s. 123). Bu nedenle ölüm, bir yandan çaresizliği görünür kılarken diğer yandan umudun insan ruhundaki direncini açığa çıkarır. Ölüm bize, gerçeği bilmenin ve kalan zamanı anlamlandırmanın önemini de vaat eder. Kitapta yer alan “Belki de ne kadar hasta olduğumu bilmek istemeyen insanlar da vardır. Ama yaşayacak çok az zamanım kaldıysa, bunu bilmek isterim” ifadesi, ölüm karşısında gerçeği bilme hakkının önemini gösterir (s. 197). Bazı bireyler ölüm gerçeğiyle yüzleşmekten kaçınabilir; ancak bazıları için bu bilgi, kalan zamanı daha bilinçli yaşama, vedalaşma, ilişkileri onarma ve hayatı tamamlanmışlık duygusuyla değerlendirme imkânı sunar. Bu yönüyle ölüm, insana zamanın sınırlı olduğunu hatırlatarak yaşamın ertelenmemesi gerektiğini öğretir.

Ölüm aynı zamanda insana onurlu, acısız ve huzurlu bir son arzusunu hatırlatır. “Umarım uykuda gelen kaçınılmaz bir musibettir” ve “Dilerim acısız gelir” ifadeleri, ölümün yalnızca kaçınılmaz bir son olarak değil, aynı zamanda nasıl gerçekleşeceği bakımından da insanı kaygılandıran bir süreç olduğunu göstermektedir (s. 65). Burada ölüm korkusundan çok, ölüm sürecinin getirebileceği acı, yalnızlık, bağımlılık ve kontrol kaybı korkusu öne çıkar. Nitekim Kübler-Ross’un “Ölümün kendisinin hasta için bir sorun olmadığını öğrendik; korktukları şey beraberinde getirdiği umutsuzluk, çaresizlik ve izolasyon duyguları nedeniyle, ölüm sürecidir” ifadesi de bu durumu açıkça ortaya koyar (s. 267). Bu bağlamda ölüm, insana yalnızca sonluluğunu değil, aynı zamanda iyi bakımın, eşlik edilmenin ve insan onuruna yakışır bir ölme sürecinin önemini de gösterir.

Kübler-Ross’un eserinde ölüm, insan ilişkilerini yeniden düşünmeye imkân tanıyan bir eşik olarak da karşımıza çıkar. “Ben yaşıyorum, bunu unutmayın. Sesimi duyabilirsiniz, henüz ölmedim!” sözü, ölmekte olan bireyin hâlâ yaşayan, hisseden, duyan ve dikkate alınmak isteyen bir insan olduğunu güçlü biçimde ifade eder (s. 59). Ölüm sürecindeki birey, yalnızca tıbbi bir vaka ya da bakım nesnesi değildir; onun hâlâ görülmeye, duyulmaya, anlaşılmaya ve saygı görmeye ihtiyacı vardır. Benzer biçimde “Benimle ilgilenmelerini isteyebilirdim ama buna gerek kalmamalıydı” ifadesi, ölmekte olan bireyin ilgi ve şefkat beklentisinin açıkça talep edilmeden fark edilmesi gerektiğini gösterir (s. 71). Ölüm bu yönüyle, insana bakımın yalnızca teknik bir görev değil, aynı zamanda ahlaki ve insani bir sorumluluk olduğunu öğretir.

Ölüm, yalnızca ölen kişiyi değil, geride kalanları da dönüştüren bir süreçtir. Kübler-Ross'un "Ölen kişi için sorunların sonu gelmiştir ama yakınlarını uzun sürecek bir yas dönemi bekler" ifadesi, ölümün etkisinin ölüm anıyla sınırlı olmadığını gösterir (s. 181). Ölümünden sonra yas, geride kalanların yaşamını yeniden kurmasını gerektiren uzun ve zorlu bir süreç olarak devam eder. Bu nedenle hasta yakınlarının duygularını bastırmak yerine ifade edebilmeleri önemlidir. "Hasta yakınlarının konuşmasına, ağlamalarına ya da gerekiyorsa bağışmalarına izin verilmelidir. Bırakın paylaşsınlar ve duygularını açığa vursunlar; ihtiyaçları olduğunda yanlarında olun" ifadesi, yasin sağlıklı biçimde yaşanabilmesi için duyguların görünür kılınması gerektiğini vurgular (s. 181). Bu bağlamda ölüm, yalnızca bireyin sonu değil, geride kalanların duygusal, sosyal ve ilişkisel olarak yeniden yapılanma sürecidir.

Kübler-Ross'un eserinde ölüm, bastırılması gereken bir gerçeklik değil, konuşulması gereken bir yaşam olayı olarak ele alınır. "İnsanlar bebek bekleyen birinden bahsederken nasıl tereddüt etmiyorsa, hayatın olağan bir parçası olarak ölümden de bahsedebilmelidir" ifadesi, ölümün doğum kadar doğal bir süreç olduğunu hatırlatır (s. 147). Benzer şekilde "Ölüm de doğum kadar aittir yaşama. Ayağın kalkışıyla bitmez yürüyüş, inmesi de gerek" sözü, ölümün yaşamın dışında değil, onun tamamlayıcı bir parçası olduğunu gösterir (s. 269). Bu nedenle ölüm, insana yaşamın bütünlüğünü vaat eder: doğumla başlayan yürüyüş, ölümlle tamamlanır. Ölümü dışlamak, yaşamın bütünlüğünü de eksik kavramak anlamına gelir.

Ölümün insana sunduğu bir başka vaat, anlam arayışıdır. "İşe yaradığım sürece, yaşarım" ifadesi, bireyin yaşamını yalnızca biyolojik varlığını sürdürmekle değil, bir işe yarama, katkı sunma ve toplumsal rolünü devam ettirme duygusuyla anlamlandırdığını gösterir (s. 243). Ölümle yüzleşen birey için anlam, çoğu zaman kalan zamanın nasıl geçirileceği, başkalarıyla nasıl ilişki kurulacağı ve geride nasıl bir iz bırakılacağı sorularıyla bağlantılıdır. Bu nedenle ölüm, insanı yaşamının hesabını vermeye, ilişkilerini gözden geçirmeye ve neyin gerçekten önemli olduğunu düşünmeye zorlar. Eserde ölümle yüzleşmenin dönüştürücü yönü de güçlü biçimde vurgulanır. "Eğer her birimiz, elimizden geldiğince kendi ölümümüzü tasavvur eder, ölüm kavramına dair korkumuzla baş etmeye çalışırsak ve başkalarının da bu tür düşünceleri kabullenmesine yardım edersek, belki o zaman dünyada daha az vahşet olur" ifadesi, ölüm üzerine düşünmenin yalnızca bireysel değil, toplumsal sonuçları da olabileceğini gösterir (s. 23). Ölümle yüzleşmek, insanı daha duyarlı, daha empatik ve daha barışçıl kılabilir. Bu bağlamda ölüm, insana yalnızca sonu değil, daha insani bir yaşam ihtimalini de vaat eder.

Sonuç olarak ölüm bize kesinlik, sınır, kırılğanlık ve kayıp vaat eder; ancak bununla birlikte anlam, yüzleşme, empati, bakım, umut ve dönüşüm imkânı da sunar. Kübler-Ross'un ifadesiyle "Kabullenme mutlu bir aşama

olarak görülmemelidir. Neredeyse hissizleşilen bir süreçtir” (s. 120). Bu nedenle ölümlerle barışmak, basit bir mutluluk ya da huzur hâli değil; insanın kaçınılmaz olan karşısında dirençten dinginliğe, inkârdan kabule, yalnızlıktan eşlik edilme ihtiyacına doğru ilerlediği derin bir varoluşsal süreçtir. Ölüm bize yaşamın sonsuz olmadığını hatırlatır; tam da bu nedenle yaşamı daha dikkatli, daha merhametli ve daha anlamlı yaşama sorumluluğunu da beraberinde getirir.

SONUÇ

Elisabeth Kübler-Ross’un *Ölüm ve Ölmek Üzerine* adlı eseri, ölüm olgusunu yalnızca biyolojik bir son olarak değil, aynı zamanda psikolojik, sosyal, kültürel ve insani boyutları bulunan karmaşık bir insan deneyimi olarak ele alan öncü ve önemli çalışmalardan biridir. Yazarın ölümcül hastalığı olan bireyler ile gerçekleştirdiği görüşmelerden hareketle geliştirdiği yaklaşım, ölüm sürecinde bireylerin yaşadıkları duygusal değişimleri anlamaya yönelik kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Özellikle inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme aşamalarından oluşan bu model, ölüm ve yas çalışmalarının gelişmesinde önemli bir dönüm noktası olmuş; yalnızca psikoloji alanında değil, aynı zamanda sosyoloji, sağlık bilimleri ve sosyal hizmet gibi farklı disiplinlerde de yaygın olarak kullanılarak birçok araştırmaya yön vermiştir.

Eserin dikkat çekici özelliklerinden biri, teorik açıklamaların gerçek yaşam deneyimleriyle desteklenmesidir. Kübler-Ross, ölümcül hastalıklarla mücadele eden bireylerle gerçekleştirdiği görüşmelere geniş ölçüde yer vererek okuyucunun yalnızca akademik bilgi edinmesini değil, aynı zamanda ölüm sürecinin insani yönünü daha derinden kavramasını sağlamaktadır. Hastaların ölüm karşısında geliştirdikleri düşünceler, korkular ve duygusal tepkiler samimi bir anlatımla aktarılmaktadır. Bu yaklaşım, ölümün yalnızca biyolojik bir son değil, aynı zamanda yoğun duygusal ve sosyal anlamlar taşıyan bir yaşam deneyimi olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca yazarın sade ve anlaşılır dili, eserin hem akademik çevreler hem de genel okuyucu kitlesi tarafından erişilebilir olmasına katkı sağlamaktadır.

Bununla birlikte, eserin bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Kübler-Ross’un geliştirdiği beş aşamalı model, ölüm ve yas çalışmalarında büyük bir etki yaratmış ve yaygın olarak kullanılmış olsa da sonraki araştırmalar, bireylerin bu süreçleri her zaman belirli bir sırayla yaşamadıklarını ortaya koymuştur. Yas ve ölümlerle yüzleşme deneyimi, bireyin kişilik özellikleri, yaşam koşulları, sosyal çevresi ve kültürel geçmişi gibi birçok etkenden şekillenen son derece kişisel ve karmaşık bir süreçtir. Bu nedenle modelin evrensel ve tek doğru açıklama olarak kabul edilmesi, bazı bireylerin deneyimlerinin göz ardı edilmesine yol açabilmektedir. Ayrıca eser, ölüm deneyiminin bireysel ve psikolojik boyutlarına yoğunlaşırken kültürel farklılıklar, toplum-

sal yapı, sosyal eşitsizlikler ve toplumun ölüm olgusuna yüklediği anlamlar gibi sosyolojik unsurlara daha sınırlı ölçüde değinmektedir. Oysa ölümün toplumsal boyutu, bireysel deneyimler kadar önemli olup bireylerin ölüm karşısındaki tutumlarını ve ölüm sürecini deneyimleme biçimlerini önemli ölçüde etkiler. Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde kitap, ölümün bireysel bir olaydan çok daha fazlası olduğunu ortaya koymaktadır. Ölüm karşısındaki tutumlar, bireyin içinde yaşadığı toplumun değerleri, inançları ve kültürel yapısı tarafından şekillendirilmektedir. Bu nedenle ölüm olgusunu anlamak, aynı zamanda toplumun insan yaşamına, aile ilişkilerine, sağlık hizmetlerine ve sosyal dayanışmaya bakışını da anlamak anlamına gelmektedir. Kübler-Ross'un çalışması bu bağlantıları görünür kılarak ölüm sosyolojisi alanına önemli katkılar sunmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, ölüm sürecini anlamaya çalışan herkes için temel başvuru kaynaklarından biridir. Eser, okuyucuyu ölüm gerçeği üzerine düşünmeye yönlendirirken aynı zamanda yaşamın anlamı, insan ilişkilerinin değeri ve bireyin varoluşsal deneyimleri üzerine de sorgulamalar yapmaya teşvik etmektedir. Bu nedenle kitap yalnızca psikoloji ve sağlık bilimleri açısından değil, sosyoloji başta olmak üzere insanı ve toplumu anlamayı amaçlayan tüm sosyal bilimler açısından önemli ve güncelliğini koruyan bir eser olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- BAUDRILLARD, Jean (2002). Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm, (çev:Oğuz Adanır), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- BAUMAN, Zygmunt (2012). Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri,(çev:- Nurgül Demirdöven), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BECKER, Ernest (1973). The Denial of Death, New York:Free Press Paperbacks.
- BENDANN, Effie (1969). Death Customs: An Analytical Study of Burial Rites, London:- Dawsons Pall Mall.
- BENEDICT, Ruth (2003). Kültür Kalıpları, (çev: Nilgün Şarman), İstanbul: Payel Yayınları.
- BERNASCONI, Robert (2004), “Felsefe ve Ölüm Kültürleri: Heidegger, Levinas ve Derri-da”, Cogito, sayı:40, ss.177-191.
- CANETTI, Elias (2007). Ölüm Üzerine, (çev:Gürsel Aytaç), İstanbul: Payel Yayınları.
- FRANKL, Viktor E. (2000). İnsanın Anlam Arayışı, (çev: Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yayınları.
- FRAZER, James George (1992). Altın Dal II, (çev: Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınları.
- FRAZER, James George (2004). Altın Dal I, (çev: Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınları.
- FREUD, Sigmund (1995). Uygarlık, Din ve Toplum, (çev:Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yayınevi.
- FREUD, Sigmund (2002). Totem ve Tabu, (çev:K. Sahir Sel), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- GENNEP, Arnold Van (1960). The Rites of Passage, London: Routledge and Kegan Paul
- HEIDEGGER, Martin (2011). Varlık ve Zaman, (çev: Kaan H. Ökten), İstanbul : Agora Kitaplığı.
- KELLEHEAR, Allan (2012). Ölümün Toplumsal Tarihi, (çev:Tuççe Kılınç), Ankara: Phoenix Yayınları.
- KÜBLER-ROSS, Elisabeth (1997). Ölüm ve Ölmek Üzerine, (çev:Banu Büyükkal), İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Sağır, A. (2013). Modern dünya ve ölüm: Batılının ölüm karşısında tavırları. Journal of History Culture and Art Research, 2(4), 213-221.
- SAĞIR, A. (2024). Ölüm sosyolojisi. Ankara: Phonix Yayınları.
- THOMAS, Louis-Vincent (1991). Ölüm, (çev:Işın Gürbüz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- YALOM, Irvin D. (2008). Güneşe Bakmak-Ölümle Yüzleşmek, (çev:Zeliha İyidoğan Baba-yiğit), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

ALZHEİMER/DEMANS HASTALARINA AİLE İÇİNDE BAKIM VEREN KADINLARIN GÖRÜNMEYEN EMEĞİ: KURAMSAL BİR DEĞERLENDİRME¹

“ ”

Ayşe Sude DEMİRAY²

Aslıhan AKKOÇ³

¹ Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Aslıhan AKKOÇ danışmanlığında halen devam etmekte olan “Aile İçerisinde Alzheimer/Demans Hastalarına Bakım Veren Kadınlar ve Sorunları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” isimli yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

² Yüksek Lisans öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, sudemiray32@gmail.com, ORCID: 0009-0004-8869-332X

³ Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, aslihanakkoc@aku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1827-4339

GİRİŞ

Dünya genelinde yaşlı nüfusun artması, Alzheimer/Demens gibi hastalıkların yaygınlaşması, bakım ihtiyacındaki artışı beraberinde getirmektedir. Yapılan çalışmalarda Alzheimer/Demens hastalarının Türkiye’de sıklıkla kurumsal bir bakıma verilmediği aile içinde bakımının üstlenildiği görülmektedir (Karaca vd., 2016; Korkmaz Yaylagül vd., 2021). Alzheimer/Demens hasta bakımı üzerine yapılan çalışmalarda, hasta bakımıyla ilgilenenlerin sıklıkla aile içinde kadınlar olduğu vurgulanmaktadır. (Akyar ve Akdemir, 2009; Karaca vd., 2016; Güney ve Şeker, 2019). Alzheimer/Demens hasta bakımının çoğunlukla kadınlara ait bir sorumluluk olarak değerlendirilmesi, ailede toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü yeniden üretmektedir. Ayrıca bu durum, kadınların üstlendiği bakım emeğinin ekonomik ve toplumsal açıdan yeterince değer görmemesine neden olmaktadır. İlerleyerek kötüleşen bir tablo oluşturan Alzheimer/Demens hastalığının bakım sürecinde üstlenilen tüm fiziksel rutinler, somut bir iş olarak görülmemektedir (Gözübüyük Tamer, 2017).

Alzheimer/Demens bakım süreci yoğun gözlem gerektiren, fiziksel emek, psikolojik destek, sosyal ve ekonomik bakım ihtiyaçlarını da içeren kapsamlı bir bakım sürecidir. Bakım veren kadınlar, bakım faaliyetlerini yerine getirirken duygusal, zihinsel ve sosyal açıdan da birçok sorunla mücadele etmektedirler (Scott, 2013, akt., Karaca vd., 2016). Çalışmada ele alınan temel sorun, aile içinde Alzheimer/Demens hastalarının bakım yükünü üstlenen kadınların verdiği *emeğin görünmezliği* sorunsalıdır. Kadının görünmeyen emeğinin farklı boyutlarıyla; *fiziksel emek, duygusal emek, zihinsel yük* gibi emek süreçlerinin toplumda kültürel, toplumsal, ekonomik ve kurumsal düzeyde bir değer olarak kabul görmemesi çalışmanın birbirini bütünleyen sorunsallarından bir diğeridir. Kadınlar bakım sürecinde yalnızca fiziksel bakım sorumluluklarını değil, bakımın sürekliliğini ve koordinasyonunu sağlayan *duygusal emek* gibi çoğu kez görünmeyen sorumlulukları da üstlenmektedir. Bütün bunlara rağmen kadınların bakım emeği çoğunlukla aile içi bir görev olarak görülmekte ya da doğal kadınlık rolü olarak kabul edilerek toplumsal alanda ekonomik ve kurumsal bir değer bulamamaktadır. Bu durum, aile içerisinde bakım sorumluluğunu üstlenen kadınların karşı karşıya kaldığı toplumsal eşitsizlikleri daha belirgin hale getirmektedir.

Alzheimer/Demens hasta bakım emeği konusunda daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında; Karaca, Yazıcı ve Korkmaz (2016) çalışmasında, Alzheimer/Demens hastasına bakım veren kadınların bakım süreci içerisinde sosyal yaşamlarını, aile ilişkilerini ve psikolojik iyi oluşlarını incelenmiştir. Korkmaz Yaylagül, Akış ve Barlın (2021) çalışmasında ise, Alzheimer/Demens bakımında informal bakım sürecini kurumsal destek bağlamında ele alarak bakım verenlerin bakım yükünü hafifletmede kurumsal bakım hizmetlerine

değiniştir. Soner ve Aykut (2017) bakım veren aile üyelerinin yaşadıkları psikolojik, sosyal ve ekonomik güçlükleri sosyal hizmet çerçevesinde inceleyerek, bakım yükünün aile yaşamına etkilerine odaklanmıştır. Doğan (2018) ise bakım verenlerin tükenmişlik sorunlarını, bakım yükü sorunları ve psikolojik sorunlarını çalışmasında ele alarak psiko eğitim programlarının bu süreç üzerindeki etkisini araştırmıştır. Karakaya (2018), çalışmasında kadın emeğinin görünmezliği sorununa odaklanarak ev içi düzenin, çocuk bakımı ve yaşlı bakımının kadınların doğal görevi olarak görülmesi nedeniyle görünmezleşmesine odaklanmıştır. Çakıroğlu Çevik ve Con Wright (2023) ise, kadınların görünmeyen emeğinin zihinsel yük boyutuna değiniştir. Çakıroğlu Çevik ve Con Wright (2023) çalışmasında bakımın planlanması, takip edilmesi ve sorumlulukların üstlenilmesi gibi görünmeyen zihinsel emek süreçlerini incelemiştir. Nalbantoğlu (2015), kadınların üstlendikleri çocuk, yaşlı, hasta bakımının ve görünmeyen bakım emeğinin kadın psikolojisi üzerinde yarattığı duygusal yük, stres ve tükenmişlik konularını ele almıştır. Türk (2025), kadın emeğinin görünmezliği sorununu tarihsel ve kuramsal açıdan incelemiştir. Ev içi emek, çocuk bakımı, yaşlı bakımı ve hasta bakımının toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle kadınların sorumluluğu olarak görülmesi ve bu emeğin ekonomik değerinin görünür olmaması konusu ele alınmıştır.

Alzheimer/Demens bakımında kadınların üstlendiği sorumluluğunun fiziksel bakım yükü, psikolojik bakım yükü ve ekonomik bakım yükü şeklinde birlikte değerlendirildiği çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir (Tekin, 2022; Bostancı, 2014; Toru, 2024). Bu çalışma ise, aile içinde Alzheimer/Demens hasta bakımında kadınların üstlendiği bakım emeğini, görünmeyen emek sorunlarını; fiziksel bakım emeği, psikolojik, duygusal emek, sosyal ve ekonomik bakım yükü bağlamında değerlendirmeyi amaçlayan sistematik derleme bir çalışmadır. Çalışmanın bir diğer amacı ise, Alzheimer/Demens hasta bakımında aile içinde kadınların üstlendiği görünmeyen bakım emeğinin farklı boyutlarıyla kadın sağlığı ve kadın psikolojisi üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu bağlamda, kadın emeğinin görünmezliği sorununa ilişkin literatürde yer alan çözüm önerilerinden hareketle, Alzheimer/Demens bakımında kadın emeğinin görünmezliğine, fiziksel bakım yüküne, duygusal emek konusuna, sosyal, ekonomik bakım yüküne dikkat çekmek ve bu alanda kamusal düzeyde sosyal destek sistemlerinin geliştirilmesine yönelik toplumsal farkındalık oluşturmak çalışmada amaçlanmaktadır.

1.Alzheimer/Demens Bakımında Kadın ve Kadının Görünmeyen Emeği

Alzheimer/Demens bakımında, aile içerisinde bakım sorumluluğunun yapılan araştırmalarda sıklıkla kadınların üstlendiği görülmektedir (Soner ve Aykut, 2017; Özateş, 2015, akt. Kırıışık ve Korkmaz Yaylagül, 2020). Altay, Er-

duran ve Avcı (2018)'nın yaptığı çalışmada da Alzheimer/Demens hastalarına bakım veren kadınların oranı %75,9 olduğu belirtilmiştir (Altay, Erduran, Avcı, 2018:6). Alzheimer/Demens hastalarına aile içinde bakım verenlerin ağırlıklı olarak kadınlar olması sadece Türkiye'de görülen bir mesele değildir. "Avrupa'da 11 ülkede yapılan ve Alzheimer hastaları ile birlikte yaşayan ve onlara bakım veren eşlerini inceleyen EUROCARE çalışmasında, 9 ülkede bakım verenlerin %50'den fazlasının kadın olduğu saptanmıştır" (Schneider, Murray, Banerjee & Mann, 1999 akt Altay vd., 2018:6). Aile içinde Alzheimer/Demens hastalarına bakım verenler genellikle ailedeki kadınlar olmaktadır. Alzheimer/Demens hastası bireylerin bakım sorumluluğunun kadınlar tarafından üstlenilmesinin etkenlerinden biri de bu sürecin informal bakım biçiminde, yani hiçbir kurumsal destek sistemlerinden yardım alınmadan yürütülmesidir. Yapılan bir çalışmada da "...informal bakım verenlerin büyük çoğunluğunun kadınlardan oluştuğunu göstermektedir" (Özkurt ve Belirdi Özkurt, 2026, s. 364).

Görünmeyen emek, ekonomik karşılığı bulunmayan, çoğunlukla ev içi alanda gerçekleşen ve toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde kadının doğal aile içi rolü olarak kabul edilen bir emek biçimi olarak tanımlanmaktadır (Türk, 2025). Alzheimer/Demens hasta bakım emeği toplumsal cinsiyet kalıpları içinde değerlendirildiğinden çoğu zaman görünmez bir emek biçimi olarak kalmasına neden olmaktadır (Karakaya, 2018). Kadınlar tarafından üstlenilen ve toplumsal-kültürel olarak doğal sorumluluk olarak görülen bakımın ev içi alanla ilişkilendirilmesi bakım emeğinin ekonomik ve toplumsal açıdan görünürlüğü azaltmaktadır (Gelmez, 2015). Çalışmalarda açıklandığı üzere: "Toplumsal alanda bakım kadının ev içinde yapması gereken doğal işlerden biri olarak görülmektedir" (Kırışik ve Korkmaz Yaylagül, 2020, s. 19). Bu toplumsal algı, bakım emeğinin ekonomik bir değer olarak görülmesini engelleyerek toplumsal cinsiyet kalıpları çerçevesinde değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Alzheimer/Demens hastası bireylere bakım veren kadınların bakım emeğinin ekonomik olarak bir değere dönüşmemiş olması kadının emeğinin toplumsal karşılık bulamamasına neden olmaktadır. Çoban'ın (2023) çalışmasında da belirtildiği üzere benzer şekilde toplumsal yaşamda iş yükünün 'erkek işi' ve 'kadın işi' diye ayrılması, özellikle ev içindeki iş yükünün kadınlar tarafından yerine getirilmesine yol açmıştır. Bu durum hem kadın-erkek arasında bir statü farkı yaratmış hem de kadının harcadığı emek yükünün görünmez hale gelip, değersizleşmesine yol açmıştır. Toplumda ağırlıklı olarak aile içinde yaşlının eşi/ kızı/gelini gibi ailenin kadınları tarafından verilen yaşlı bakım emeğinin ekonomik bir değer veya kurumsal bir değer (örneğin bakım verenin devlet tarafından sigortalanması) elde edememesi durumu söz konusudur. Bu duruma ek olarak bakım veren kadınların bir diğer dezavantajlılığını vurgulamak gerekirse, bakım veren erkeklerden daha fazla bakım yükü yaşadıkla-

rını çalışmalar göstermektedir (Altay vd., 2018). Altay vd. (2018) bu durumu, kadınların bakım verdikleri kişilere duygusal düzeyde bağlanarak daha fazla kaygı ve endişe yaşamalarından kaynaklanabileceğini belirtmektedirler. Erkek bakım verenlerin ise, bakım işine bir görev olarak bakmaları ve bakım verdikleri yaşlıya duygusal bağlanmanın daha az olması nedeniyle olabileceğini belirtmektedirler (Altay vd., 2018).

2. Alzheimer/Demens Hasta Bakımında Fiziksel Bakım Emeği ve Sağlık Bakım Emeği

Alzheimer/Demens hastalığı sadece hafıza kaybı, bilişsel fonksiyonlarda kayıp gibi etkilerle ortaya çıkmamaktadır. Süreç içinde hastalık ilerlemekte ve yaşlı birey yaşamını devam ettirebilmesi için gereken ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmektedir. Yaşlı, kendisi giyinip soyunamaz hale gelmekte, tuvalet ihtiyacını bilemez durumda olmaktadır. Hastalığın ileri evrelerinde ise, yatağa bağımlı hale gelerek ciddi bir bakım ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Alzheimer/Demens hasta bakımında öncelik yaşlının fiziksel bakımı ve sağlık bakım ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bakım yükünün en önemli katmanlarından biri olan fiziksel bakım; özellikle Alzheimer/Demens hastası bireylerin günde üç öğün beslenmesinin gerçekleştirilmesi, hastanın giydirilmesi, hastanın tuvalete götürülmesi/ yatan hastaların tuvalet ihtiyaçlarının giderilmesi, hastaların banyo gibi kişisel temizliklerinin yaptırılması, sağlık koşullarının takibi, hastalığın ilerlememesi için çeşitli egzersizlerin yaptırılması, ilaçlarının düzenli kullanımının gerçekleştirilmesi vb. gibi günlük ihtiyaçlarının karşılanması sürecini kapsamaktadır. Alzheimer/Demens bakım emeği sarf eden kadınların; formal çalışma yaşamındaki gibi mesai kavramının bulunmaması, gece-gündüz her an bakım sağlamaları sürecin basit bir yardımlaşmadan ziyade ciddi, dikkat gerektiren ve çoğu kez de kas gücüyle ortaya konan ağır bir işçilik olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Örneğin, hastanın bedeninde yatak yarası oluşmaması için yataktan kaldırmak veya pozisyonunu değiştirmek bile tek başına ciddi bir fiziksel güç gerektirir.

Hastanın fiziksel bakım sürecinin temel unsurlarından biri olan tuvalet ve banyo ihtiyaçları kesintisiz bir döngü oluşturur. Bez kullanan bireyler için bez değiştirme, idrar temizliği, oluşan yaralar bulunuyor ise tedavisi gün içinde bitmek bilmeyen rutinler olarak birbirini takip eder. Yutma güçlüğü çeken bireye uygun mama veya yemek hazırlamak ve yemeği kaşık kaşık yedirmek saatler süren bir emeği gerektirmektedir. Fiziksel bakım süreci sadece bu sorumluluklar ile sınırlı kalmayarak gün boyunca sürekli tekrar eden el-yüz yıkama, saç tarama ve üst baş değiştirme gibi rutinler ile devam etmektedir. Gözübüyük Tamer'in (2017) çalışmasına göre;

“Katılımcılardan evde bakım hizmetine ilişkin yapılan işin tanımlanması istenmiş ve katılımcıların çoğunluğu yaşlının öz bakım yeterliliğine ilişkin olarak genelde tüm bakım işlerinin yapıldığını ifade etmişlerdir. Bununla kast edilen işler, alt değiştirmek (katılımcı ifadesiyle bezlemek), el yüz temizliği, banyo yaptıрма, vücut temizliği, ilaç verme, yeme içmesini gerçekleştirme, gece uykuda bekleme-takip etme, kaldırıp-indirme, sondasını takma, dışarıya çıkarma şeklinde özetlenmiştir” (s. 170) bu ifadeler fiziksel sürecin zorluğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bununla birlikte ev içerisindeki diğer sorumluluk alanlarının, iş yüklerinin varlığı da bakım veren kadınlar üzerindeki iş yükünü daha da artırmakta ve sonuç olarak fiziksel bakım veren kadının bedensel olarak çeşitli sorunlarla karşılaşmasına neden olmaktadır.

Bakım veren kadın aynı zamanda hastanın tıbbi takibini gerçekleştirerek ilaçların saatinde verilmesi, tansiyon ve şeker ölçümleri, varsa sondanın kontrolü ve temizliği gibi tıbbi tüm sorumlulukları üstlenmektedir. Fiziksel bakım işinin gerçekleştirilmesi aynı zamanda bakım veren kadın açısından fiziksel bir emek, çaba ve eforu gerektirmektedir. Alzheimer/Demens hasta bakımını gerçekleştiren kadınların farklı yaş gruplarında olduğu çalışmalarda görülmektedir (Altuntaş ve Koç, 2015). Dolayısıyla bakım veren kadınların farklı yaş gruplarında ve farklı sağlık sorunları olabileceği gibi bir de fiziksel bakımın gerektirdiği fiziksel eforu gerçekleştirmeleri gerekmektedir.

3. Alzheimer/Demens Hasta Bakımında Duygusal Emek ve Zihinsel Yük

Bakım kavramı, sadece fiziksel bakım yükü ile sınırlandırılmayarak, bireyin sosyal ve psikolojik iyilik hâlinin desteklenmesini de içermektedir. Yapılan bir çalışmada bakım şu şekilde tanımlanmıştır: “...bakım, başka bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ücretli ve ücretsiz hane içi ve hane dışı her türlü çabadır. Bireylerin duygusal, zihinsel, fiziksel ve sosyal iyilik hallerinin korunmasına, gözetilmesi ve artırılmasına yönelik tüm faaliyetleri kapsar” (Çoban, 2023, s. 456). Bu bakımdan, kadınların üstlendiği bakım emeğinin yalnızca fiziksel bakım ve fiziksel emek olarak değerlendirilemeyecek boyutlarından biri de *duygusal emektir*. Yaşlı bakım süreci içerisinde sadece fiziksel ihtiyaçlar karşılanmaz, aynı zamanda bakım verilen yaşlının duygusal ihtiyaçlarını yönetme ve yaşanan sorunlarla baş etmesine destek olma gibi yaşlı bireyin duygu durumunu yönetme ihtiyacı da ortaya çıkmaktadır. Psikolojik açıdan önemli yükler içeren *duygusal emek* bireyler ve toplum tarafından görülmemekte ve ekonomik açıdan da karşılık bulamamaktadır.

Duygusal emek boyutunun diğer emeklerden farklı olarak ifade edildiği görülür: “Bakım emeği bu nedenle diğer emeklerden farklı olarak duygusal bir boyut taşımaktadır” (Karakaya, 2018, s. 84). Alzheimer/Demans hasta bakımında, *duygusal emek* bir işten ziyade derin bir ilişki biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Duygusal bakım emeğini diğer emeklerden ayıran temel etken, bakım emeğini gösteren birey ile bakım alan kişi arasındaki bağın kişiye özgü oluşudur (Özkaplan, 2009). Feminist literatürde yer alan “üçüncü kişi kriteri” bağlamında, ev içinde yapılan fiziksel işler ücret karşılığı satın alınabilir. Ancak sevgi, şefkat gibi duygusal emeğin bir başkası tarafından ücretli şekilde karşılanması mümkün değildir. Bunlara ek olarak; duygusal bakım emeği, ekonomik veriler ile ölçülemediği için sistem içerisinde görünmez kalmakta; ancak “anne” ya da “eş” olma “bakım verme” rollerinin ve aile içi ilişkilerin sürdürülmesinde hayati bir yapı taşı işlevi görmektedir (Beasley, 1994, akt., Özkaplan, 2009).

Duygusal emek, Hochschild’in (2012) “...geliştirdiği bu kavram, aile bağlamında kadınların kendi duygusal ihtiyaçlarını geri plana atarak ilişkiyi sürdürme rolünü üstlendiklerini göstermektedir” (akt. Doğan ve Şahin, 2026, s.47). Erickson ve Stacey (2016), “duygusal emeğin süreklilik kazanmasının kadınlarda tükenmişlik, öz-benlikte aşınma ve değersizlik algısını artırabileceğini ortaya koymaktadır” (akt. Doğan ve Şahin, 2026, s.47).

Alzheimer/Demans hasta bakımında, duygusal bakım emeğinin yanında bir de *zihinsel emek* kavramından bahsetmek gerekir. *Zihinsel emek*, yine duygusal emek gibi sosyal yaşamda kolaylıkla fark edilmeyen ama değerli bir emek türü olarak karşımıza gelmektedir. Zihinsel emek bakım süreci içerisinde hasta krizlerini önlemeye yönelik planlamalar yapar, yaşanan veya yaşanacak durumları öngörme gibi zihinsel işlevleri yerine getirir. Dışarıdan fark edilmese bile bu süreç kadınların zihinsel olarak sürekli tetikte kalmasına neden olmaktadır. Bir çalışmada, “...zihinsel yükün görünmeyen bir yük olduğu, işe ve boş zamana yayılabildiği ve ayrıca hiçbir zaman azalmayan bir mesaiye tekabül ettiği...” (Çakıroğlu Çevik ve Con Wright, 2023, s. 59) vurgulanmıştır. Zihinsel yük, fiziksel bakım gibi görünür olmadığı için bir iş niteliğinde değerlendirilmemektedir. Fakat zihinsel yük, bakım sorumluluğunun temel yapısını belirleyen merkezi bir etken olmasının yanı sıra bakım veren kadın üzerinde ciddi bir zihinsel yorgunluk yaratmaktadır. Kadının yaşadığı zihinsel emeğin görünmezliği, bakım sürecinin ortaya çıkardığı psikolojik tükenmişliğin temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilir (Çakıroğlu Çevik ve Con Wright, 2023).

4. Alzheimer/Demans Hasta Bakımında Sosyal Hayata Katılım

Alzheimer/Demans hastalarına bakım verme süreci, bakım verenlerin günlük yaşam düzenini ve toplumsal yaşama katılımını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bakım sorumluluğunun süreklilik gerektirmesi nedeniyle bi-

reyler; alışveriş, yürüyüş, sosyal etkinliklere katılım ve yakın çevreleriyle vakit geçirme gibi faaliyetlere yeterince zaman ayıramamaktadır. Bakım emeği verenlerin boş zamanlarının azalmasına ve sosyal ilişkilerin sınırlandırılmasına yol açabilmektedir (Altuntaş ve Koç, 2015).

Yaşlı bakım sürecinde sosyal ve kentsel düzenlemelerin birlikte ele alınması hem hastanın yaşam kalitesinin korunmasına hem de bakım verenlerin yükünün azaltılmasına katkı sağlayacaktır. Hastalığın ilk evrelerinde sosyalleşme, bir uğraş ile ilgilenme, sosyal etkinliklere katılım gibi aktif sosyal bir yaşam Alzheimer/Demens hastalığı ile mücadelede önem taşımaktadır. Dolayısıyla sosyal hayata katılmak, aktif olabilmek bir yaşlı için daha zor -kentlerin mimari yapılarının gençler ve fiziksel kısıtı olmayanlara göre düzenlenmiş olması nedeniyle- olabilmektedir. Bunun yanında, yaşlının yaşam kalitesini ve sağlığını korumak için aktif bir sosyal hayatın bir ihtiyaç olması söz konusudur. Ancak henüz Türkiye’de kentler mimari anlamda yaşlıların ihtiyaçlarını karşılayabilecek niteliklere sahip bir konumda maalesef değildir (Cantekin, 2020).

Yaşlının sosyal yaşamı geriledikçe ona bakan kadınların da sosyal yaşamının kısıtlandığı ve hatta izole halde geldiği belirtilebilir. Alzheimer/Demens bakım süreci, hastalığın ilerleyici yapısı nedeniyle yalnızca hastayı değil, bakım verenleri ve bakımın sürdürüldüğü yaşam çevresini de etkileyen geniş kapsamlı bir süreçtir. Alzheimer/Demens hastalığının ilerlemesi, bireyin günlük yaşam becerilerinde ve sosyal işlevlerinde ciddi gerilemeye yol açmaktadır.

Hastalığın ilerlemesiyle birlikte yaşlı bireyin günlük yaşamını bağımsız olarak sürdürebilme kapasitesi azalmakta ve bakım verene bağımlılığı artmaktadır. Bakım verene bağımlılık arttıkça da yaşlının ve dolayısıyla ona bakım veren kişinin de sosyal ilişkilerinin zayıflamasına neden olmaktadır. Bu durum, bakım verenlerin sorumluluklarını artırırken sosyal yaşamlarını, psikolojik iyilik hallerini ve yaşam koşullarını etkilemektedir. Çalışmalar, Alzheimer hastasına bakım veren bireylerin bakım sürecinde önemli sosyal ve psikolojik güçlüklerle karşılaştıklarını göstermektedir. Bakım verenler kendilerini “...eski hayatlarına oranla daha izole, daha sinirli, daha kısıtlanmış ve maddi anlamda da sıkıntı yaşadıkları” belirtilmektedir (Onat Kaya ve Çelik, 2018, s. 625). Bunun yanında bireylerin “...baş etme gücü, kaygı, umutsuzluk, çaresizlik ve eve bağımlı hale gelme” gibi sorunlar yaşayabildiği ifade edilmektedir (Onat Kaya ve Çelik, 2018, s. 626). Yaşlı birey ve bakım veren kişiler olmak üzere her ikisi için de izole bir yaşam biçimi karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak, hastalık bakım sürecinin sürekli bir gözetim gerektirmesi nedeniyle bakım verenlerin günlük yaşamları büyük ölçüde ev merkezli hale gelmekte, arkadaş ziyaretleri, akraba görüşmeleri ve sosyal etkinliklere katılım azalmaktadır. Bazı durumlarda çocuklar, kardeşler, akrabalar veya komşular

tarafından sağlanan destek, bakım verenlere kısa süreli dinlenme ve sosyalleşme imkânı sunabilse de bu desteğin süreklilik göstermemesi sosyal izolasyon riskini artırmaktadır (Bostancı, 2024).

Bakım yükünün artmasıyla birlikte ortaya çıkan sosyal ve psikolojik etkiler hastalığın ilerleyen evrelerinde daha belirgin hale gelmektedir.

“Hastanın yataklak hale gelmesi, hasta yakınını daha da eve bağımlı hale getirmektedir. Sosyal hayatında ciddi aksamalar olan bu hasta yakınlarının bir de evden dışarıya çıkamayacak hale gelmesi, onu iyice izole ederek tükenmişlik ve depresyon düzeyini arttırmaktadır” (Erbay, 2013 akt. Onat Kaya ve Çelik, 2018, s. 627).

Benzer şekilde Alzheimer Society of Canada’ya (2009 akt. Bostancı, 2024) göre, “demanslı hastaya bakım veren bireylerin daha çok sosyal izolasyon yaşadıkları; kronik hastalığa ve depresyona yakalanma risklerinin arttığı görülmektedir” (s. 6). Ayrıca vurgulandığı üzere, “hastalığın fiziksel, duygusal, sosyal ve finansal etkileri bakım veren bireylerde kronik hastalıklara yakalanma riskini de artırmaktadır” (Alzheimer Society of Canada, 2009, akt. Bostancı, 2024, s. 6).

Bunlara ek olarak, yaşlı bakımının sürdürülebilirliği için yaşam çevresinin hastalığın ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi gerekmektedir. Bakım verenlerin sosyal hayata katılımında görülen azalma ve izolasyon gibi sorunların çözümü olarak; bakım sorumluluklarının sadece aile üyeleri tarafından karşılanması yeterli görülmemekte, kurumsal, toplumsal destek mekanizmalarının da sürece dahil edilmesi ve kentlerin yaşlı ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi ihtiyacı söz konusudur.

5. Alzheimer/Demans Hastalığı Bakım Emeginin Ekonomik ve Yasal Boyutu

Yaşlı bakım emeğinde kadınların karşı karşıya kaldığı eşitsizliğin temel etkeni kamusal görünürlükten uzak kalması ve ekonomik boyutunun olmamasıdır. Kadına atfedilen bakım sorumluluğunun sadece sevgi, şefkat veya sorumluluk kalıpları içinde ifade edilmesi maddi açıdan karşılık görememesini beraberinde getirmektedir. Emeğin değer görmemesi ve sınırlarının olmaması iş olarak görünür olmasını engellemektedir. “Kadının bakım emeği; hem sınırı, mesaisi, kapsamının belirsizliği nedeniyle ölçülememektedir hem de karşılıksız bir emek türü olması sebebiyle görünmez bir hal almaktadır” (Kırışik ve Korkmaz Yaylagül, 2020, s. 19) bu ele alış sorunun toplumsal ve ekonomik boyutu göstermektedir. Emeğin hane içerisinde değersizleştirilerek iş olarak değil, kadının görevi olarak görülmesi verilen emeğin hane içinde ve hane dışındaki çelişisini beraberinde getirmektedir. Buradaki çelişki şudur

ki; “Ev işleri piyasadan hizmet alımı ile yapıldığında bir değeri vardır. Ancak bu işler evdeki kadınlar tarafından yapıldığında bir emek ve üretim olarak değerlendirilmemektedir” (Karakaya, 2018, s. 84). Emeğin aile bireyine ait oluşu bu durumu değiştirmekte ekonomik değersizleşme sürecini ortaya çıkarmaktadır. Değersizleşen maddi karşılık bulamayan emek, kadınların ekonomik bağımsızlığını, ekonomik, sosyal imkanlarını ve gelecek güvencelerin de büyük ölçüde etkilemektedir. Gelecek kaygısı kadınları çıkmaza sürükleyerek, sürekli zihinlerini meşgul etmekte ve duygusal tükenme yaşamalarına neden olmaktadır (Gültekin, 2022; Con Wright ve Çakıroğlu Çevik, 2022).

Bakım sorumluluğunun iş yüklerinin yoğunluğu nedeniyle bazı kadınların çalışma hayatından uzaklaşmasına ve gelir kaybı yaşamasına neden olabilmektedir (Lök vd. 2015). Hasta bireyin günlük ihtiyaçlarının karşılanması, sağlık harcamaları ve diğer bakım ihtiyaçları için gerekli olan malzemelerin temin edilmesi aile bütçesi üzerine ekstra bir ekonomik yük oluşturmaktadır. Bu nedenle, ekonomik bakım yüküne destek ihtiyacı, bakım veren kadınların en fazla ihtiyaç duydukları konular arasındadır. Ancak bakım veren kadınlar ekonomik ve sosyal destek kaynaklarına ulaşamamaktadırlar (Soner ve Aykut, 2017).

Kadınlar bakım yükünü üstlendiği yaşlı bireylerin sağlık hizmetlerine erişimi, resmî kurumlarla yürütülen işlemler, sosyal yardım başvuruları, vekalet ve vasilik gibi hukuki süreçlerin takibini yapmaktadırlar. Bakım sorumluluğu yalnızca fiziksel bakım ile sınırlı kalmayıp ekonomik ve yasal yükleri de kapsayan bir emek sürecidir (Kök, 2022). Alzheimer/Demens hastalarının evde bakım hizmetleri, evde bakım maaşı, evde sağlık hizmetleri ve kurumsal bakım olanaklarından yararlanabilmesi için başvuru ve takip süreçlerinin bakım sorumluluğunu üstlenen kadın tarafından gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Kamusal hizmet sistemlerine erişimin belirli yasal düzenlemeler ile şekillenmesi, bakım verenlerin bakım sorumluluğuna ek olarak idari süreçleri de takip etmelerini zorunlu kılmaktadır. Bu durum, bakım sürecinin sosyal haklara ve bakım hizmetlerine erişim süreçlerini de içerdiğini göstermektedir (Nazlı Erkeser, 2019). Bununla birlikte bakım veren kadınlar, profesyonel destek, evde bakım hizmetleri gibi profesyonel destek sistemleri ile üzerlerindeki bakım yükü hafifletilebilir. Bakım sürecinin sadece bireysel olarak bir kişinin üstlenmesini değil, bakım verenlerin ekonomik destek sistemlerine, sosyal hizmetlere ve bakım hizmetlerine erişimlerinin güçlendirilmesi açısından önem taşımaktadır (Soner ve Aykut, 2017).

Alzheimer/Demens bakımında kadınların üstlendiği emek ve harcadığı zaman, yalnızca bireysel bir sorumluluk değil; toplumsal ve ekonomik işleyişin sürdürülebilirliği açısından da önemli bir ihtiyacı karşılamaktadır. Alzheimer/Demens bakımında bakım veren kadının gösterdiği emeğin toplum tarafından görünürlüğünün artması, kadının ekonomik ve toplumsal hakları için önemli

bir etken olurken aynı zamanda toplumsal adaletin ve ekonominin devamlılığı için önem teşkil etmektedir.

6.Alzheimer/Demens Hastasına Bakım Veren Kadının Görünmeyen Emeginin Kadın Sağlığı ve Psikolojisi Üzerine Etkileri

Bakım emeği, toplumsal cinsiyete dayalı roller çerçevesinde aile içerisinde kadınların üstlendiği fiziksel, duygusal, zihinsel, sosyal, ekonomik ve hukuki boyutları da içeren çok yönlü bir sorumluluktur. Alzheimer/Demens hastalarının bakım süreci ağırlıklı olarak kadın sorumluluğu olarak görülmele birlikte, bu emeğin toplumsal ve ekonomik açıdan değer görmemesi en sık karşılaşılan toplumsal sorunlardan biridir. Toplumsal cinsiyet kalıplarının oluşturduğu iş bölümü, kadınları ev içi rollerle bütünleştirerek hasta bakım emeğinin doğal bir sorumluluk olarak içselleştirilmesine yol açarak, ev içi görünmeyen emeğin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Türk, 2025, s. 11). Ev içi üstlenilen bakım yükünün karşılıksız olması, süreklilik içermesi ve çok boyutlu yapısı nedeniyle bakım veren kadınların sağlığı ve psikolojisi üzerinde olumsuz etkilerde bulunmaktadır.

“Alzheimer hastasına bakım verirken yaşanan kişisel sorunlar arasında ise en çok psikolojik zorluk (% 60.0) ve sosyal yaşantıda kısıtlılık (% 60.0) ifade edilmiş; daha sonra sırasıyla bakımda destek alamama (% 56.7), dışarıya çıkamama (% 56.7), kendine zaman ayıramama (% 53.3), ekonomik zorluk yaşama (% 43.3), tatile çıkamama (% 43.3), aile içi ilişkilerde zorluk yaşama (% 40.0), alışverişe çıkamama (% 40.0), ailesine zaman ayıramama (% 40.0) ve iş yaşantısında kısıtlılık yaşama (% 20.0) belirtilmiştir” (Ersoy Quadır vd. 2019, s 47).

Alzheimer/Demens hasta bakımı veren kadınların pek çok farklı zorluklar yaşadığı görülmekte ve buradan hareketle; bakım emeğinin yalnızca bireysel bir sorumluluk olarak ele alınamayacağı ortaya çıkmaktadır.

“Evde bakımın ciddi destekçisi hatta yürütücüsü profesyonel olmayan bakım verenlerin tükenmişliğinin ve güçlüklerinin artması ücretli bakım verenlerden destek talebinin artmasına, hastanın erken dönemde huzurevine yerleştirilmesine, bakım verenin sağlığının olumsuz etkilenmesine ve hastada bakımla ilgili sorunlara yol açabilmektedir” (Akyar ve Akdemir, 2009, s. 34).

Bakım veren kadınların bakım sırasında yaşadıkları sorunlar neticesinde sağlık sorunlarıyla karşılaşmaları Alzheimer/Demens hastası aile bireyinin bakımının da huzurevi veya bakım evine devredilmesiyle sonuçlanabilmektedir.

Alzheimer/Demens hastasına aile içinde bakım veren kadınların fiziksel ve psikolojik yıpranmışlığının bir diğer nedeni olarak vurgulanabilecek konu, kadınların aile içindeki sorumluluk alanlarının genişliğidir. Yapılan çalışmalarda, iş yüklerinin çeşitliliği kadınların ev içi alanda ev işleri ve çocuk bakımı gibi genel sorumlulukların yanı sıra yaşlı ve Alzheimer/Demens hasta bakımını da aynı zamanda yürütmek durumunda kalması, bakımın çok yönlü yapısını görünür kılmaktadır (Karakaya, 2018). Bu ağır ev işleri ile birleşen fiziksel bakım süreçleri, kadınların özel alanda dinlenmesini engelleyerek bedensel ve psikolojik yönden yıpratmaktadır (Kırışık ve Yaylagül, 2020). Kadınlara toplum tarafından atfedilen anne, eş, bakım veren rollerini kadınların eş zamanlı biçimde üstlenmesi; rol çatışması ve rol yükü gibi psikososyal sorunları beraberinde getirmektedir. Kadınlar, Alzheimer/Demens hastası veya yaşlı bireylerin bakım sürecinde yalnızca fiziksel bakım faaliyetlerini yerine getirmemektedir. Aynı zamanda bireylerin duygusal ihtiyaçlarını karşılamakta, tıbbi kontrollerini takip etmekte ve gündelik yaşam düzenini sürdürmeye yönelik sorumlulukları da üstlenmektedir. Fakat bu kadar süreklilik içeren ve zahmet gerektiren bakım sorumluluğuna rağmen emeğin ekonomik bir karşılığının olmaması kadınların hem ekonomik hem de psikolojik açıdan olumsuz etkilenmelerine neden olmaktadır.

Alzheimer/Demens hasta bakımının sürekli gözlem ve denetim gerektirmesi, kadınların toplumsal faaliyetlerden uzaklaşmasına ve kişisel ihtiyaçlarının dahi geri planda kalmasına yol açmaktadır. Bu süreç zamanla bakım veren kadınların fiziksel ve psikolojik sağlıklarını olumsuz etkileyen çeşitli sağlık sorunlarını beraberinde getirmektedir. Yapılan çalışmalarda bakım veren kadının fiziksel sağlık sorunları; kronik yorgunluk, iştahsızlık, uyku düzensizlikleri, konsantrasyon eksikliği ve bel, sırt, boyun, eklem ağrıları ile fitik gibi vücut ağrıları en sık görülen şikayetler olduğu belirlenmiştir (Özütürker ve Özütürker, 2023). Özütürker ve Özütürker (2023), bakım veren kadınların kendi sağlık ve kişisel gereksinimlerini arka plana attığı sunucuna ulaşmışlardır. Bunlara ek olarak bakım verenlerin sağlık durumları, sosyal ve ekonomik koşulları hakkında, Akyar ve Akdemir çalışmasında; “...bakım verenlerin %55’i bakım verme nedeniyle çalışmadığını, %54’ü ise ekonomik durumlarının, %90’ı günlük yaşamlarının hastalık nedeniyle etkilendiğini ifade etmiştir.” (Akyar ve Akdemir, 2009, s. 46). Bu süreçte kadınlar sosyal yaşamdan uzaklaşarak tükenmişlik ve ruhsal zorlanma gibi durumlar ile karşılaşabilirler. Yapılan bir araştırmada “...yaşlı bakımını üstlenen kadınların psikolojik sorun yaşadıklarını, sosyal hayata katılımlarının sınırlı olduğunu, ekonomik açıdan zorlandıklarını önemli bir kesimi ise, kendi yaşlılık dönemlerine ilişkin daha fazla sorgulamaya girdiklerini dile getirmişlerdir” (Aktaş, 2020, s. 119). Bu veriler, üstlenilen bakım sürecinin kadınların sağlığı ve psikolojisi üzerindeki etkilerini görünür hale getirmektedir.

Bu sorunlara ek olarak; çalışma saatlerinin belirsizliği kadınların dinlenme ve kendilerine kişisel alan oluşturma imkanlarını kısıtlayarak, stres ve ruhsal tükenmişlik problemlerini ortaya çıkartmakta ve yaşamları üzerindeki kontrol algısını azaltarak zihinsel yüklerini artırmaktadır (Karaca vd., 2016; Con Wright ve Çakıroğlu Çevik, 2022). Kadınların gösterdiği bakım emeğinin toplumsal cinsiyet kalıpları tarafından toplumda yer bulamaması ve yeterince takdir edilmemesi değer algılarının olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır.

Bu açıdan bakım yükü sadece bireysel bir sorumluluk değil kadınların birçok açıdan baskı altında kaldığı bir deneyimdir. Özkurt ve Belirdi Özkurt' (2026) un çalışmasında "...bakım verenlerin yarıdan fazlasının en az bir kronik hastalığı olduğu, üçte birinin bel/boyun/eklem ağrısı gibi fiziksel sorunlar yaşadığı ve beşte dördünün çabuk öfkelenme, ruhsal çöküntü gibi mental sorunlar yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır" (Özkurt ve Belirdi Özkurt, 2026, s. 365). Ulaşılan veriler, ev içi bakım emeğinin kadınlarda fiziksel bozukluklar, stres, ruhsal tükenmişlik ve duygusal yıpranma gibi sonuçlar doğurduğunu açıkça göstermektedir. Üstlenilen bakım sorumluluğunun belli bir zaman diliminin olmaması etken bir durum olarak öne çıkmaktadır. "Kadınların zamandan bağımsız şekilde bakım vermesi, 7/24 bakım vermeye hazır olmasını gerektirir" (Özkurt ve Belirdi Özkurt, 2026, s. 371). Bakım sürecindeki belirsizlik ve sürekli tetikte olma hali kadınlarda zihinsel yorgunluk ve duygusal tükenmişliği artırmaktadır.

Bakım sorumluluğunun getirdiği kesintisiz gözlem, fiziksel efor, duygusal emek yükü ve buna karşılık ekonomik ve toplumsal bir karşılık alamamak, kadınların psikolojik iyi oluşunu çok boyutlu bir şekilde etkilemekte; stres, tükenmişlik, toplumdan uzaklaşma ve öz-değer kaybı hissi gibi sonuçlar doğurmaktadır.

7. Kadın Emeği ve Alzheimer/Demens Hastalığı Bakım İlişkisi

Alzheimer/Demens hastalarının büyük bir bölümünün ev ortamında ve aileleri tarafından bakım verildiği, bakım verenlerin ise ağırlıklı olarak kadınlardan oluştuğu bilinmektedir (Taşdelen ve Ateş, 2012; Karaca vd., 2016; Soner ve Aykut, 2017; Akyar ve Akdemir, 2009). Bu durum, bakım emeğinin ağırlıklı olarak toplumsal cinsiyet temelli iş bölümü içerisinde şekillendiğini göstermektedir. Kadınlar aile içerisinde anne, eş ve bakım veren gibi çeşitli roller üstlenmekte, Alzheimer/Demens hasta bakımında ise çoğu zaman birincil sorumlu olarak görülmektedir. Literatürde Alzheimer/Demens hastalığı sürecinde bakım verenlerin çoğunluğunu kadınların oluşturmasının temel nedenlerinden biri olarak toplumsal cinsiyet rolleri gösterilmektedir. Bu doğrultuda, "Toplumumuzda kadının ailede geleneksel olarak bakım verici rolü üstlenmesinin, çalışma hayatına erkeklerden daha az girmiş olmasının bakım

verenlerin kadın olmasında etkili olduğu düşünülmektedir” (Akyar ve Akdemir, 2009, ss. 43-44). Bakım sorumluluğunun ağırlıklı olarak kadınlar tarafından üstlenilmesi, kadınların iş gücüne katılımını ve kamusal alandaki varlığını sınırlandırırken ekonomik bağımsızlıklarını da olumsuz etkileyebilmektedir (Çoban, 2023; Cırık ve Yüceşahin, 2026).

Modern dönemde kadınların ücretli çalışma yaşamına katılımları artmış olsa da ev içi sorumluluklarının devam ettiği görülmektedir. Modernleşme, kadınlara yeni sorumluluk alanları açarken bakım yükünü azaltmamıştır (Köse, 2025). Bu nedenle bakım meselesi yalnızca aile içerisinde çözülebilecek bireysel bir konu olarak değil, aynı zamanda sosyal politika alanının önemli bir konusu olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Ayhan (2022) bu konuda “... küresel bir bakım etiğinin inşa edilmesi temel bir görev olarak kabul edilmelidir” (Ayhan, 2022, s. 403) şeklinde vurgulayarak, bakımın toplumsal bir ihtiyaç olarak temel prensiplerinin belirlenmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Bunun yanında bakım sorumluluğunun aile içerisinde daha adil biçimde paylaşılması gerektiği çalışmalarda vurgulanmaktadır (Arpacı, 2009).

Bakım sorumluluğunun büyük ölçüde kadınlar tarafından üstlenilmesi, kadınların ekonomik, sosyal ve kişisel yaşamlarını etkileyen eşitsizliklerin sürdürülmesine neden olmaktadır. Bu nedenle bakım emeğinin görünür kılınması, bakım verenlerin sosyal güvence, sosyal destek mekanizmalarıyla güçlendirilmesi ve bakım sorumluluğunun toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde yeniden düzenlenmesi önem taşımaktadır. Alzheimer/Demens bakımında kadın emeğinin görünürlüğünün artırılması ve bakım yükünün toplumsal düzeyde paylaşılması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin güçlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, aile içerisinde Alzheimer/Demens bakımı veren kadınların emeğinin görünmezliği sorununu, bakım veren kadınların karşı karşıya kaldıkları fiziksel, duygusal ve sosyal yükleri sistematik derleme yöntemiyle incelemiştir. Aynı zamanda, bu çalışma bakım veren kadınların sorunlarına dair literatürde yer alan çözüm önerilerini de ele almıştır.

Ulaşılan bulgular değerlendirildiğinde, bakım sorumluluğunun ağırlıklı olarak kadınlar tarafından üstlenilmesi, bakım emeğinin ekonomik ve toplumsal açıdan değersizleşmesine neden olurken kadınların ücretli iş gücüne katılımını, ekonomik bağımsızlığını ve toplumsal yaşama katılımını sınırlandırmaktadır. Karaca vd. (2016) ile Ayhan’ın (2022) çalışmalarında, Alzheimer/Demens gibi sürekli gözetim gerektiren hastalıkların bakımını üstlenen kadınların kamusal yaşama katılımlarının sınırlandığı ve sosyal yaşamdan uzaklaşabildikleri vurgulanmaktadır.

Bakım süreci, kadınlar üzerinde fiziksel yorgunluğun ötesinde zihinsel ve duygusal yükler oluşturmaktadır (Doğan ve Şahin, 2026). Bakım veren kadınların sağlığı ve psikolojisi üzerine elde edilen bulgular ise, bakım veren kadınların yoğun stres, zihinsel tükenmişlik ve sosyal izolasyon yaşadıklarını ortaya koymaktadır (Taşdelen ve Ateş, 2012; Bostancı, 2024). Bu veriler, bakım emeğinin yalnızca bireysel bir sorumluluk değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet temelli bir eşitsizlik sorunu olduğunu göstermektedir.

Alzheimer/Demens bakım yükünün bireysel bir sorun olmanın ötesinde, kamusal sorumluluk çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Karaca vd., 2016; Korkmaz Yaylagül vd., 2021). Alzheimer/Demens hastalarına bakım veren kadınların sorunlarının çözümü için literatürde getirilen sosyal politika önerileri olarak şunlar vurgulanabilir, “...bakım politikaları tüm vatandaşları kapsayıcı olmalıdır. Bakım veren aile üyelerinin de emekleri ücretlendirilmeli ve bakım verenler sosyal güvenlik kapsamına alınmalıdır” (Kırışik ve Korkmaz Yaylagül, 2020, s. 38). Benzer şekilde, bakım veren kadınların sosyal güvence altına alınması ve bakım sigortası gibi kapsamlı sosyal politika uygulamalarının geliştirilmesi önemli bir gereklilik olarak çalışmalar da öne çıkmaktadır (Nazlıer Keser, 2019). Bakım verenlerin yaşadıkları sorunların azaltılmasına yönelik kurumsal uygulamaların geliştirilmesi gerektiği çalışmalarda vurgulanan konular arasındadır (Akyar ve Akdemir, 2009). Bu doğrultuda gündüz bakım merkezleri ve profesyonel bakım hizmetleri yaygınlaştırılması, kadınların üzerindeki kesintisiz bakım yükünün hafifletilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca Alzheimer/Demens hasta bakımını üstlenen kadınların çalışma yaşamından ayrılmalarını önlemek amacıyla bakım izni uygulamaları ve esnek çalışma modellerinin desteklenmesi, ekonomik bağımsızlıklarının korunması açısından önem taşımaktadır (Nazlıer Keser, 2019). Böylece bakım veren kadınların ekonomik kayıplarının önüne geçilmesi ve ekonomik bağımsızlıklarının korunması mümkün olabilecektir.

Bakım veren kadınların maruz kaldıkları duygusal baskı, stres ve tükenmişlikle başa çıkabilmeleri için psikolojik danışmanlık, sosyal destek ve profesyonel yardım hizmetlerine erişimlerinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Bakım verenlerin fiziksel ve psikolojik sağlığı, hastaya sunulan bakımın kalitesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle destek sistemleri yalnızca hasta bireyin ihtiyaçlarının değil, bakım verenin ihtiyaçlarının da göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir (Kara ve Sezer, 2020). Bakım emeğinin yalnızca kadınların sorumluluğu olarak görülmesi yerine, kamusal hizmetler ve profesyonel destek sistemleri aracılığıyla desteklenmesi önem taşımaktadır. Bu noktada Özkurt ve Belirdi Özkurt’ (2026) un vurguladığı yaşlı bakımının bir insan hakkı olduğu ve kamusal sorumluluk olarak bakım konusuna yaklaşılması gerektiğini belirtmek gerekmektedir.

Alzheimer/Demens bakımında kadın emeğinin görünmezliğini fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla bütüncül bir çerçevede ele alarak bakım emeği literatürüne katkı sunmak hedeflenmektedir. Çalışma, bakım sorumluluğunun kadınlar üzerinde yoğunlaşmasının yalnızca bireysel bir sorumluluk olmadığını, aynı zamanda yapısal ve toplumsal bir eşitsizlik sorunu olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın temel sınırlılığı, aile içerisinde Alzheimer/Demens bakımında kadın emeğinin görünmezliği konusunu sistematik derleme yöntemiyle ele almış olmasıdır. Bundan sonra yapılacak araştırmalarda farklı sosyo-ekonomik düzeylerdeki bakım veren ailelerin deneyimlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, bakım sorunları ve ihtiyaçlarının daha kapsamlı biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayabilir.

Bakım emeğinin görünür kılınması yalnızca sadece toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından değil, toplumsal refahın korunması ve sürdürülebilirliği açısından da önem taşımaktadır. Bakım veren kadınların psikolojik iyilik hâllerinin korunabilmesi için ücretsiz psikolojik danışmanlık hizmetleri, destek grupları ve sosyal destek programlarının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bakım sorumluluğunun yalnızca bakım veren kadının bireysel çabasıyla sürdürülmesinin güçlükleri nedeniyle diğer aile üyelerinin aktif katılımıyla bunun yanında kamusal bakım destek mekanizmalarının eğitim, danışmanlık ve bakım hizmetlerini sağlamasıyla zenginleştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda aile üyelerine yönelik bakım becerileri eğitimleri, aile danışmanlığı ve aile terapisi hizmetlerinin yaygınlaştırılması, bakım sorumluluğunun aile içerisinde daha adil bir şekilde paylaşılmasına katkı sağlayabilir. Ayrıca bu tür destekler, aile içi iletişimin güçlenmesine, bakım sürecinde yaşanan çatışmaların azaltılmasına ve bakım veren kadınların üzerindeki fiziksel ve psikolojik yükün hafifletilmesine yardımcı olabilir.

Alzheimer/Demens bakımında kadın emeğinin görünürlüğünün artırılması ihtiyacı; hem ailede toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından hem de bakım hizmetlerinin niteliğinin yükseltilmesi ve toplumsal refahın sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır. Kamusal bakım hizmetleri, profesyonel destek mekanizmaları ve aile içi sorumluluk paylaşımını temel alan bütüncül politikaların geliştirilmesi, hem bakım veren kadınların yaşam kalitesinin artırılmasına hem de Alzheimer/Demens hastalarının refah düzeylerinin iyileştirilmesine ve nitelikli bakım hizmetlerine erişebilmesine katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak bu çalışma, Alzheimer/Demens bakımında kadın emeğinin görünürlüğünün artırılması, fiziksel, duygusal, sosyal, ekonomik bakım yükü sorunlarının çözümüne dair literatürde getirilen önerileri vurgulayarak Alzheimer/Demens bakımında kadın bakım verenlerin sorunlarına dair toplumsal farkındalığa katkı yapmak amacını taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, G. (2022). Kadın emeğinin bir başka görünümü: İnfomal yaşlı bakımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 53, 119–142. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1121422>
- Akyar, İ., & Akdemir, N. (2009). Alzheimer hastalarına bakım verenlerin yaşadıkları güçlükler. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 16(3), 32–49.
- Altay, B., Erkan, H., & Aydın Avcı, İ. (2018). Alzheimerlı Hastaya Bakım Verenlerin Bakım Yüğü ve Etkileyen Faktörler. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(2), 1-8. <https://izlik.org/JA64JX63BP>
- Altuntaş, O., & Koç, C. (2015). Demanslı hastaya bakım veren aile bireylerinin aktive performanslarının incelenmesi. *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 3(1), 35–44.
- Arpacı, F. (2009). Yaşlıya bakan kadınların bakım yüklerinin incelenmesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 2(1), 61–72.
- Ayhan, E. E. (2022). Bakım etiğı penceresinden kadın yoksulluğı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 82, 383–405. <https://doi.org/10.26650/jspc.2022.82.1007390>
- Bostancı, Ö. (2014). *Alzheimer-demanslı yaşlıya bakım veren aile bireylerinin yaşam kalitesinin değerdendirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi.
- Cantekin, Ö. (2020). Kentsel yaşam olanaklarının yaşlılara uygunluğına ilişkin yaşlı görüşleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24(1), 29-40. <https://izlik.org/JA29FJ66UZ>
- Cırık, D., & Yüceşahin, M. M. (2026). Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılımı ve Ücretsiz Aile İşçiliğı: Coğrafi Bir Değerdendirme. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 24(1), 79-107. <https://doi.org/10.33688/aucbd.1826897>
- Con Wright, G., & Çakıroğlu Çevik, A., (2022). Bakım emeğinin görünmeyen yüzü: Zihinsel Yük. *İktisat ve Toplum*, cilt.13, sa.146, 80-89.
- Çakıroğlu Çevik, A., & Con Wright, G. (2023). Hane içi karşılıksız emeğın zihinsel yük boyutu. *Fe Dergi*, 15(2), 50–83. <https://doi.org/10.46655/federgi.1183599>
- Çoban, S. (2023). Bakım rejimleri ve Türkiye’de bakım emeğı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 40(2), 455–465. <https://doi.org/10.32600/huefd.1228210>
- Doğın, İ. A. (2018). *Alzheimer hastaları bakım veren iyi oluş psikoeğitim programının bakım verenlerin tükenmişlik sendromu üzerine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Üsküdar Üniversitesi.
- Doğın, M., & Şahin, M. (2026). Modern ailede çalışan kadınların zihinsel ve duygusal yük deneyimleri üzerine nitel bir araştırma. *Journal of Public Economy and Public Financial Management*, 6(1), 43–58. <https://doi.org/10.71284/jpepfm.2026613>

- Ersoy Quadır, D. S., Birinci, Y. M., Nalçakar, G., Daşcı, N. M., & Yavuz, Ş. (2019). Alzheimer hasta yakınlarının yaşam kalitelerinin ve yaşadıkları zorlukların değerlendirilmesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 12(1), 42–51.
- Gelmez, Ö. S. Ö. (2015). Ailevileştirilen bakımın kürek mahkûmları: Evde bakım uygulaması kapsamında bakım veren kadınların deneyimleri. *Fe Dergi*, 7(2), 58–71. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000143
- Gözübüyük Tamer, M. (2017). Yaşlı hastalarına bakım veren kadınların deneyimleri ışığında “evde bakım hizmetinin” değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi Tıbbiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 157–186.
- Gültekin, M. (2022). Türkiye’de Ücretli ve Ücretsiz Emek Ekseninde Kadınlarla Erkeklerin Hem Kendi İçlerindeki Hem de Kendi Aralarındaki Eşitsizlikler. *Fe Dergi*, 14(2), 33-55. <https://doi.org/10.46655/federgi.1018117>
- Güney, F., & Şeker, M. (2019). Alzheimer’lı hasta yakını olmak. *SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*. Yaz, 66-69. Erişim adresi: <https://sdplatform.com/alzheimerli-hasta-yakini-olmak/>
- Kara, H. Z., & Sezer, D. (2020). Alzheimerlı hastaya bakım veren aile üyelerinin bakım süreci deneyimleri üzerine nitel bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(73), 932–940.
- Karaca, H., Yazıcı, S., & Korkmaz, N. (2016). Alzheimer hastası yaşlı bakımının aile üyesi bakıcı kadınlara etkisi. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 7, 6–12.
- Karakaya, H. (2018). Görünmez emek ve ev kadınları. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 73–94.
- Kırıışık, H., & Korkmaz Yaylagül, N. (2020). Yaşlı bakımında kadın emeği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38, 17–41.
- Kök, H. (2022). Alzheimer hastaları ve bakım verenleri için gündüz bakım hizmetleri. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 22(2), 195–213. <https://doi.org/10.54961/uo-bild.1196975>
- Köse, M. (2025). Aile içinde kadınlara yüklenen rol ve sorumlulukların Türk kültür kodları perspektifinden analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(Özel Sayı), 2039–2063. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.1732795>
- Lök, N., Günbay, İ., Buldukoğlu, K. (2015). Demansı olan birey ile yaşamak: olgubilim çalışması, *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 6 (2), 91-99
- Nalbantoğlu, D. (2015). Ruh sağlığında görünmeyen-ödenmeyen kadın emeği. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 15(57), 10–12.
- Nazlier Keser, E. N. (2019). Alzheimer hastalarına ve bakım verenlere yönelik sosyal politikalar: Türkiye–Almanya karşılaştırması. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 20(45), 93–118.
- Nazlier Keser, E. N. (2019). Alzheimer hastalığına yönelik sosyal hizmet müdahaleleri. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 12(2), 121–128.
- Onat Kaya, H., & Çelik, Y. (2018). Hasta bakım yükü: Alzheimer hastalarına bakım

- verenler arasında bir çalışma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(4), 625–640.
- Özkaplan, N. (2009). Duygusal emek ve kadın işi/erkek işi. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 15–24.
- Özkurt, V., & Belirdi Özkurt, B. (2026). Kadın bakım emeğinin yeniden üretim sahası: Sandviç kuşak. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1), 358–380. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.1721426>
- Özütürker, S., & Özütürker, M. (2023). Yaşlısına bakım veren aile bireylerinin karşılaştıkları sorunlar. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 16(2), 78–86. <https://doi.org/10.46414/yasad.1395502>
- Soner, S., & Aykut, S. (2017). Alzheimer hastalık sürecinde bakım veren aile üyelerinin yaşadıkları güçlükler ve sosyal hizmet. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 375–387.
- Taşdelen, P., & Ateş, M. (2012). Evde bakım gerektiren hastaların bakım gereksinimleri ile bakım verenlerin yükünün değerlendirilmesi. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 9(3), 22–29.
- Tekin, B. N. (2022). *Alzheimer hastalarına bakım veren kişilerin bakım yüklerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Toru, F. (2024). Hemşirelikte Alzheimer hastalarına yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin sistematik incelenmesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 17(2), 88–102. <https://doi.org/10.46414/yasad.1553615>
- Türk, N. (2025). Görünmeyen emeğe ilişkin kavramsal ve tarihsel bir inceleme. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(1), 11–23. <https://doi.org/10.54838/bilgisosyal.1653122>
- Yaylagül, N. K., Akış, A. G., & Barlın, H. (2021). Alzheimer hastalığında informal bakım süreci ve kurumsal desteğin önemi: Bakım verenlerin Mavi Ev deneyimi. *Sosyoloji Dergisi*, 41(2), 261–287. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0033>

YAPAY ZEKÂ VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

“ ”

Elif ALTUNDERE¹

¹ Doktor Araştırma Görevlisi, Sosyoloji Bölümü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye ORCID Numarası: 0000-0003-0631-1128

1. Giriş

Yapay zekâ insanların iletişim kurma, öğrenme, çalışma ve gündelik hayat pratiklerini organize etme biçimlerini etkileyerek sosyal yaşamın önemli bir parçası haline gelmiştir. Yapay zekâ sistemlerinin karar alma süreçlerine giderek daha fazla dahil olması ile algoritmik mantığın toplumun dokusuna yerleştiği görülmektedir. Bu değişim ve dönüşüm sürecinde üretim biçimlerinden çalışma hayatına, sınıfsal farklılaşmalardan eşitsizlik mekanizmalarına, gözetim pratiklerinden devletin değişen rolüne kadar pek çok alanda çok boyutlu bir yeniden yapılanma yaşanmaktadır. Bu nedenle yapay zekâyâ ilişkin tartışmalar yalnızca teknik gelişmelerle sınırlandırılmaz. Yapay zekâ modern toplumda sosyal ilişkileri, kurumsal yapıları, güç ilişkilerini ve eşitsizlik biçimlerini yeniden düzenleyen sosyoteknik bir dönüşüm alanı olarak ele alınmalıdır.

Bu dönüşüm bazı sosyolojik soruları gündeme getirmektedir: Yapay zekâ sosyal yaşamı nasıl yeniden düzenlemektedir? Sosyal ilişkileri nasıl dönüştürmektedir? Yapay zekâ sistemleri kimler veya hangi durumlar için fırsatlar yaratırken, hangi hususlarda riskler oluşturmaktadır? Bu sorular yapay zekânın teknolojik kapasitesiyle beraber toplumsal sonuçlarının da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bölümün temel argümanı yapay zekânın teknik bir araç görülmesinin ötesinde sosyal ilişkileri, emek süreçlerini, eşitsizlik biçimlerini ve kurumsal güç yapılarını dönüştüren teknolojik gelişmeler ile toplumsal ilişkilerin kesişiminde şekillenen bir olgu olmasıdır.

Yapay zekâ sosyolojik olarak yalnızca teknolojik bir yenilik olarak görülmemektedir. Bu alanda yaşanan gelişmeler geniş bir sosyal dönüşüm sürecinin de bir parçasıdır. Castells'in ağ toplumu teorisi bu gelişim sürecini yalnızca teknik bir gelişme olarak değil, toplumda yapısal bir değişim olarak ele almaktadır. Castells'e (2010) göre dijitalleşme ile birlikte ağlar, yerel ve küresel arasındaki ilişkileri yeniden düzenleyerek ve coğrafi sınırların ötesinde bilgi, sermaye ve sembolik içerik akışını sağlayarak çağdaş toplumların yeni sosyal morfolojisini oluşturmaktadır. Bu anlamda dijital ağlar ekonomik, politik ve kültürel örgütlenmenin mantığını yeniden yapılandırmaktadır.

Yapay zekâdaki son gelişmeler bu dönüşümü daha da derinleştirmektedir. Günümüzde Cheriti'nin (2025) ifade ettiği gibi, Castells tarafından tanımlanan "akışlar alanı" giderek sadece insan ağları tarafından değil aynı zamanda algoritmik süreçler tarafından da şekillendirilmektedir. Öneri sistemleri, arama motorları, otomatik sınıflandırmalar ve tahmin sistemleri, bilgi akışlarının artık kısmen algoritmalar tarafından üretildiğini, filtrelendiğini ve organize edildiğini göstermektedir. Bu nedenle yapay zekâ teknolojileri yalnızca ağ toplumunun mevcut yapısını yalnızca devam ettiren mekanizmalar olarak değerlendirilemez. Aynı zamanda bu yapıyı algoritmik karar alma, sınıflandırma ve

yönlendirme süreçleriyle derinleştiren araçlar olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda yapay zekâ teknolojileri sosyal kurumların ve günlük yaşamın yeniden yapılandırılmasında kilit mekanizmalar haline gelmiştir.

Büyük veri tekniklerinin genişlemesi yapay zekâ sistemlerinin sınıflandırma, tahmin etme, önerme ve kararları otomatikleştirme kapasitesini güçlendirmiştir. Bu durum sonucunda yapay zekâ istihdam, eğitim, sağlık, güvenlik, kamu yönetimi ve iletişim gibi alanlara entegre olmuştur. Bununla birlikte yapay zekânın sosyolojik önemi sadece bu teknolojilerin yapabileceklerinin ötesinde sosyal ilişkileri nasıl yeniden şekillendirdiklerinde, eşitsizlikleri nasıl yeniden ürettiklerinde veya sorguladıklarında ve kurumsal gücü nasıl dönüştürdüklerinde de yatmaktadır.

Bu çalışmada yapay zekâ yirmi birinci yüzyıl toplumunda dönüştürücü bir güç olarak farklı boyutlarıyla incelenmektedir. İlk olarak yapay zekânın sosyal ilişkiler, iletişim biçimleri ve çalışma hayatı üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Ardından yapay zekânın özellikle dijital eşitsizlik, gizlilik, veri güvenliği ve algoritmik önyargı gibi yarattığı sosyal riskler ve sorunlar değerlendirilmektedir. Son olarak toplumun geleceğiyle ilgili olarak etik tartışmalara, sosyal politikaya ve düzenlemelere değinilmektedir. Bu çerçevede yapay zekâ toplumsal ilişkiler, kurumlar, eşitsizlikler ve güç yapıları içinde şekillenen ve aynı zamanda bunları yeniden biçimlendiren sosyolojik bir olgu olarak ele alınmaktadır.

2. Yapay Zekânın Toplumsal Hayata Etkileri

Yapay zekâ toplumsal değişim ve dönüşüm süreçlerinin önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Gelişen sistemler bireylerin birbirleriyle nasıl bağlantı kurduğunu, toplulukların nasıl örgütlendiğini ve kurumların yapay zekâ odaklı yeni bilgi ve karar alma biçimlerine nasıl uyum sağladığını etkilemektedir. Bu nedenle yapay zekânın toplumsal etkilerini yalnızca teknolojik yenilikler üzerinden değerlendirmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Bu sebeple yapay zekâ sosyal ilişkiler, gündelik etkileşimler, çalışma hayatı, mesleki roller ve kurumsal karar süreçleri üzerinden de ele alınmalıdır. Yapay zekâ teknolojilerinin giderek yaygınlaşması iletişim ve bilgiye erişim imkânlarını genişletmektedir. Aynı zamanda bu teknolojiler sosyal ilişkileri, gündelik etkileşimleri ve çalışma pratiklerini algoritmik sistemler aracılığıyla yeniden şekillendirmektedir.

2.1. İletişim Biçimlerinin Dönüşümü

Yapay zekâ sosyal ilişkileri hem yapısal olarak hem de günlük iletişim düzeyinde dönüştürmektedir. Yapay zekâ teknolojileri gündelik hayata entegre oldukça toplumun iletişim kurma, ilişkilerini sürdürme, birbirlerine güvenme ve sosyal hayata katılma biçimleri dijital ve algoritmik sistemler tarafından

şekillenmektedir. Bu süreçte sosyal ilişkiler yalnızca yüz yüze etkileşimler ya da doğrudan bireysel tercihler aracılığıyla oluşmamaktadır. Artık dijital platformlar, öneri sistemleri, otomatik mesajlar, sohbet robotları, çeviri araçları ve algoritmik olarak organize edilmiş iletişim ortamları da sosyal etkileşimin önemli parçaları haline gelmektedir.

Çağdaş toplumda iletişimin algoritmik sistemler aracılığıyla şekillenmesi sosyal ilişkiler açısından önemli dönüşüm alanlarından birini oluşturmaktadır. Zoom ve Skype gibi dijital platformlar otomatik altyazı, çeviri, transkripsiyon, görüntü ve ses iyileştirme gibi yapay zekâ destekli özelliklerle birlikte fiziksel olarak ayrı olan bireylerin ve ailelerin bağlantıda kalmasını kolaylaştırmaktadır. Özellikle çok dilli ailelerde yapay zekâ tabanlı çeviri araçları dil engellerini azaltabilmektedir. Bu durum farklı kültürel ve dilsel geçmişler arasında iletişimin gelişmesini sağlamaktadır. Benzer şekilde yapay zekâ destekli mesajlaşma uygulamaları da önceki etkileşimlere dayanarak yanıtlar oluşturmakta, konu veya ifade önerileriyle iletişimi kişiselleştirmektedir. Alfeir (2024) bu tür araçların insanların iletişimlerini sürdürmelerine, konuşmalarını organize etmelerine ve mesafeye dayalı engelleri aşmalarına yardımcı olduğunu ifade etmektedir. Böylece aile içi iletişimin daha etkili ve verimli hale gelebileceğini savunmaktadır.

Ancak yapay zekâ sadece iletişimi kolaylaştırmakla kalmamaktadır. Aynı zamanda iletişimin gerçekleştiği koşulları da yeniden düzenlemektedir. Sosyal medya platformları, arama motorları ve öneri sistemleri insanların ne gördüklerini, kimlerle etkileşim kurduklarını ve hangi fikirlerin, kimliklerin veya duyguların daha görünür hale geldiğini etkilemektedir. Böylece sosyal ilişkiler zaman içerisinde giderek algoritmik arabuluculukla şekillenen bir yapıya dönüşmektedir. Algoritmalar bilgiyi filtrelemekte, içeriği popülerliğe veya beklentiye göre sıralamakta, bağlantılar önermekte ve sosyal dikkati organize etmektedir. Bu nedenle yapay zekâ, ilişkilerin kurulduğu ve sürdürüldüğü sosyal ortamın yapılandırılmasının bir parçası olmaktadır.

Yapay zekâ ayrıca insan olmayan aktörleri sosyal hayata dâhil ederek sosyal etkileşimin anlamını da değiştirmektedir. Sosyal ilişkiler geleneksel olarak insanlar arasındaki ilişkiler şeklinde ele alınmaktadır. Ancak sohbet robotları, sanal asistanlar, sosyal robotlar ve akıllı platformların giderek artan varlığı, bu varsayımın yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Yapay zekâ etkileşime girebilme, sosyal roller üstlenebilme ve sosyal ilişkiler içinde sonuçlar üretebilme kapasitesi nedeniyle “insan dışı bir sosyal aktör” olarak görülmektedir (Mlynář ve arkadaşları, 2018). Bu perspektiften bakıldığında yapay zekâ sadece insanlar tarafından kullanılan pasif bir araç değildir. Gündelik yaşamda bireylerin etkileşim dünyasına dâhil olan aktif bir aracı konumuna gelmektedir.

Bu gelişmeler aynı zamanda kişiler arası güveni de dönüştürmektedir. Yapay zekâ tarafından üretilen metinler, görüntüler, sesler ve videoların artmasıyla birlikte insan tarafından üretilen ve makine tarafından üretilen iletişim arasında ayırım yapmak giderek zorlaşmaktadır. 2017 yılında ortaya çıkan “deepfake” teknolojisi ile gerçeğinden ayırt edilemez sahte videoların üretilmesi mümkün hale gelmiştir (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı & Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2021). Bu durum dijital ilişkilerde belirsizlik yaratabilmektedir. Bunun sonucunda çevrimiçi etkileşimlere ve dijital içeriklere duyulan güven zayıflayabilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023). Gillespie ve arkadaşlarının (2025) 47 ülkede yürüttüğü araştırmada katılımcıların %70’i çevrimiçi içeriklerin gerçek mi yoksa yapay zekâ üretimi mi olduğunu ayırt edememeleri sebebiyle internetteki bilgilere güvenmekte zorlandıklarını ifade etmiştir.

Bunların yanı sıra insanlar giderek artan bir şekilde yapay zekâ sistemleriyle sanki sosyal aktörlermiş gibi etkileşime girebilmektedir. Sohbet robotları, sanal asistanlar ve öneri sistemleri bilgi, tavsiye, duygusal destek veya arkadaşlık sunmaktadır. Kullanıcının niyetini anlayan ve doğal dilde karşılık veren birer muhatap haline gelen yapay zekâ uygulamaları ile insanlar yapay zekâlara insani duygular ve özellikler atfetme eğilimi göstermektedir (Malja & Afrasiabi, 2025). Bu durum insan-makine etkileşimi bağlamında sosyal ilişki kurma ile teknolojik destek alma arasındaki sınırların giderek belirsizleşmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak yapay zekânın sosyal ilişkileri iki yönlü olarak dönüştürdüğü görülmektedir. Bir yandan daha hızlı iletişim, yeni bağlantı biçimleri, kişiselleştirilmiş etkileşim, çok dilli iletişim ve bilgiye erişim sağlamaktadır. Diğer yandan güven kaybı, manipülasyon, mahremiyet sorunu ve insan-makine ilişkisinin sınırlarının bulanıklaşması gibi yeni toplumsal riskler ortaya çıkarabilmektedir.

2.2. Çalışma Hayatı ve Sosyal Rollerin Dönüşümü

Yapay zekâ iş süreçlerini, mesleki yapıları ve gerekli becerileri dönüştürmektedir. Aynı zamanda işçiler, işverenler, yöneticiler ve dijital platformlar arasındaki ilişkiyi de yeniden düzenleyerek çalışma hayatını yeniden biçimlendirmektedir. Bu dönüşüm sadece üretimde teknik bir değişiklik değildir. Sınıf ilişkilerini, işyeri otoritesini, mesleki kimliği, iş kontrolünü ve fırsat ile risklerin dağılımını etkileyen çok yönlü toplumsal bir dönüşümdür (Joyce ve arkadaşları, 2021; Zajko, 2022).

Yapay zekânın çalışma hayatı üzerindeki en önemli etkilerinden biri otomasyondur. Yapay zekâ sistemleri veri işleme, müşteri hizmetleri, çeviri, görüntü tanıma, lojistik planlama, finansal analiz ve idari karar verme gibi daha önce insan işçiler tarafından gerçekleştirilen görevleri yerine getirme kapasitesine sahiptir. Bu sistemler hız, verimlilik ve üretkenlik artışı sağlayabilme

potansiyeli nedeniyle kurumlar tarafından giderek daha fazla tercih edilmektedir. Bununla birlikte hangi görevlerin otomatikleştirildiği, hangi işçilerin etkilendiği ve otomasyonun iş organizasyonunu nasıl değiştirdiği soruları konunun çok yönlü ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu dönüşüm mesleki rollerin, uzmanlık alanlarının ve çalışma ilişkilerinin yeniden tanımlanmasına neden olmaktadır. Bazı rutin ve tekrarlayan işler otomasyona karşı daha savunmasız hale gelebilmektedir. Diğer taraftan veri bilimi, yazılım geliştirme, algoritmik denetim, yapay zekâ etiği, dijital güvenlik ve platform yönetimi ile ilgili yeni meslekler gün geçtikçe daha ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra öğretmenlik, tıp, hukuk, gazetecilik, bankacılık ve kamu yönetimi gibi geleneksel meslekler yapay zekâ destekli araçlarla yeniden şekillenmektedir. Bu süreçte yapay zekâ sadece yeni işler yaratmak veya eski işleri ortadan kaldırmakla sınırlı değildir. Aynı zamanda mevcut mesleklerin içeriğini, statüsünü ve anlamını da değiştirmektedir.

Yapay zekâ ayrıca iş yerindeki sosyal rolleri de etkilemektedir. İşverenler ve yöneticiler verimliliği izlemek, performansları değerlendirmek, görevler atamak ve çalışan davranışını tahmin etmek için algoritmik sistemler kullanabilmektedir. Bu durum yeni algoritmik yönetim biçimlerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu tür iş yerlerinde otorite artık sadece insan denetçiler aracılığıyla kullanılmamaktadır. Yapay zekâ yazılımlarına, sıralama sistemlerine, performans puanlarına ve otomatik talimatlara da entegre edilmektedir. Ancak bu sistemler genellikle şeffaf olmayan karar alma süreçleri aracılığıyla çalışmaktadır.

Birçok algoritmik karar kurumsal mülkiyete konu olan ve oldukça karmaşık modellere dayanması sebebiyle çalışanların veya dış gözlemcilerin bir kararın ardındaki mantığı anlamaları ya da bu kararın dayandığı verileri sorgulamaları zor olabilmektedir. Yapay zekâ destekli süreçlerin “kara kutu” yapısı iş yeri kararlarını daha az şeffaf ve sorgulanması daha zor hale getirmektedir (Burrell & Fourcade, 2021). Sonuç olarak çalışanlar performansları, terfileri, görev dağılımları veya gelecekteki istihdam fırsatları hakkındaki kararların nasıl alındığını her zaman bilemeyebilmektedir. Bu durum özellikle algoritmik kararlar şeffaf olmadığında veya itiraz edilmesi zor olduğunda çalışan özerkliğini zayıflatabilmekte ve belirsizliği artırabilmektedir (Zajko, 2022).

Bu süreçte öne çıkan bir diğer dönüşüm alanı bireylerden beklenen becerilerin değişmesidir. Yapay zekânın yaygınlaşması dijital okuryazarlık, veri okuryazarlığı, eleştirel düşünme, problem çözme ve akıllı sistemlerle çalışma yeteneğinin önemini gün geçtikçe artırmaktadır. Çalışma hayatında sadece dijital araçların nasıl kullanılacağını bilmek yeterli görülmemektedir. Aynı zamanda bu araçların bilgiyi, kararları ve iş yeri ilişkilerini nasıl şekillendir-

diğini anlamak da önemli hale gelmektedir. Bu nedenle yapay zekâ okuryazarlığı, çağdaş çalışma hayatında yeni okuryazarlık biçimlerinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir (Boriati, 2025; Ruzzeddu, 2025). Ancak bu yeni becerilere erişim eşit değildir. Daha yüksek eğitim seviyesine, daha güçlü dijital kaynaklara ve daha iyi kurumsal desteğe sahip çalışanlar, yapay zekâ tabanlı çalışma ortamlarına daha kolay uyum sağlayabilmektedir. Buna karşılık eğitime ve teknolojiye sınırlı erişimi olan çalışanlar dışlanmaya karşı daha savunmasızdır (Zajko, 2022). Dolayısıyla yapay zekâ yüksek vasıflı ve düşük vasıflı çalışanlar, güvenceli ve güvencesiz çalışanlar ve farklı bölgelerdeki veya sosyal sınıflardaki çalışanlar arasındaki var olan eşitsizlikleri derinleştirebilme riskine sahiptir.

Yapay zekâ aynı zamanda yeni dijital emek biçimleri de üretmektedir. Birçok yapay zekâ sistemi veri etiketleme, içerik denetimi, sistem testi, kullanıcı geri bildirimi ve platform tabanlı mikro görevler de dâhil olmak üzere gizli insan emeğine bağlıdır (Burrell & Fourcade, 2021). Yapay zekâ genellikle otonom bir sistem olarak sunulsa da bu sistemlerin eğitilmesi, bakımı, düzeltilmesi ve desteklenmesi için insan gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Çoğu zaman yapay zekâ sistemleri, belirli çalışma biçimlerini ve insan katkısını daha az görünür hâle getirmektedir. Dijital iş gücü; güvencesiz, düşük ücretli, geçici ve küresel olarak dağıtılmış bir yapıya sahip olabilmektedir. Bu çalışma biçimlerinin arka planda kalması, teknolojinin tarafsız ve kendiliğinden işleyen bir sistem olduğu yönündeki algıyı güçlendirebilmektedir. Oysa bu yaklaşım, ırkçı, sınıfsal ve cinsiyete dayalı iş bölümlerini yeniden üretme riski barındırmaktadır (Joyce ve arkadaşları, 2021).

Nick Srnicek'in (2017) platform kapitalizmi kavramı yapay zekâ ve algoritmik sistemlerin ekonomik hayata entegrasyonu yoluyla iş ilişkilerinin ve sosyal rollerin nasıl dönüştüğünü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Araç çağırma, yemek teslimatı, serbest çalışma, çevrimiçi perakende ve içerik oluşturma gibi platformlar işçileri görevlerle eşleştirmek, ödemeleri hesaplamak, performansı izlemek ve kullanıcıları değerlendirmek için algoritmik sistemlere dayanmaktadır. Platform ekonomisinde çalışanlar genellikle resmi olarak bağımsız yüklenici olarak tanımlanmaktadır. Ancak çalışanların emekleri algoritmalar tarafından güçlü bir şekilde kontrol edilmektedir. Değerlendirmeler, sıralamalar, otomatik cezalar ve müşteri geri bildirimleri çalışanların gelirlerini ve iş güvenliklerini şekillendirmektedir (Burrell & Fourcade, 2021). Bu da süreç içerisinde yoğun bir gözetim altında yeni bir bağımlılık ilişkisine dönüşmektedir. Sonuç olarak çalışma hayatı ve sosyal roller bağlamında yapay zekâ insan emeğini tamamen ortadan kaldırmaktan çok emeğin örgütlenme, denetlenme, görünürlük kazanma ve değer üretme biçimlerini yeniden yapılandırmaktadır.

3. Yapay Zekânın Ürettiği Sosyal Riskler ve Sorunlar

Teknolojik gelişmeler yalnızca bireysel yaşamı etkilememektedir. Bununla birlikte sosyal yapıları, güç ilişkilerini ve eşitsizlik mekanizmalarını da dönüştürmektedir. Yapay zekânın gündelik yaşamın bir parçası haline gelmesi, bu dönüşümün en görünür örneklerinden birini oluşturmaktadır. Yapay zekâ sistemleri sağlık, istihdam, güvenlik, kamu yönetimi ve iletişim gibi birçok farklı alanda kullanılmaktadır. Bu sistemler genellikle verimlilik, yenilik ve kolaylık diliyle sunulmaktadır. Ancak yapay zekânın yaygınlaşması, yalnızca yeni imkânlar üretmemekte, beraberinde toplumsal eşitsizlikleri, gözetim biçimlerini, veri güvenliği sorunlarını ve algoritmik ayrımcılık risklerini de gündeme getirmektedir. Bu riskler arasında dijital eşitsizlik, gözetim, gizlilik kaybı, veri güvenliği, algoritmik önyargı ve yeni sosyal dışlanma biçimleri bulunmaktadır.

Teknolojik gelişmeler toplumsal açıdan tarafsız değildir. Horkheimer ve Adorno (2014) *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde teknik rasyonelliğin bir tahakküm biçimi haline gelebileceğini savunmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında teknolojik rasyonelleştirme, bireyleri hesaplanabilir, sınıflandırılabilir ve kontrol edilebilir nesnelere dönüştürebilme riski taşımaktadır (Horkheimer & Adorno, 2014). Bu argüman yapay zekâyı anlamak açısından da önemlidir. Çünkü yapay zekâ yalnızca insan faaliyetlerine yardımcı olan bir teknoloji değildir. Aynı zamanda bireyleri sınıflandırmakta, davranışları tahmin etmekte, riskleri değerlendirmekte ve fırsatlara erişimi organize etmektedir. Bu nedenle yapay zekânın ürettiği riskler yalnızca teknik hatalardan ibaret değildir. Bu riskler daha geniş güç, denetim ve eşitsizlik ilişkileri içinde değerlendirilmelidir.

Yapay zekâ çağında sosyal yaşam giderek veri çıkarımı ve algoritmik karar verme süreçleriyle şekillenmektedir. Haggerty ve Ericson'ın "veri ikizi" kavramı bu süreci açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bireylerin çevrimiçi aktiviteleri, iletişim kalıpları, konumları, tercihleri ve tüketim alışkanlıkları dijital izler bırakmaktadır. Bu izler toplanmakta, analiz edilmekte ve bireylerin dijital temsillerini oluşturmak için kullanılmaktadır (Haggerty & Ericson, 2000). Bu veri ikizleri daha sonra tüketici profillerinin oluşturulması, risklerin değerlendirilmesi, hizmet tahsisi, gözetim veya davranış tahminlerinin yapılması için kullanılabilir. Sonuç olarak kimlik artık yalnızca bireylerin kendilerini nasıl tanımladıklarıyla değil, aynı zamanda algoritmik sistemlerin onları nasıl sınıflandırdığı ve tahmin ettiğiyle de şekillenebilir bir yapıya dönüşmektedir.

Nick Srnicek'in platform kapitalizmi kavramı bu bakımdan önemlidir. Srnicek yirmi birinci yüzyıl kapitalizminde verinin merkezi bir hammadde haline geldiğini savunmaktadır. Google, Amazon ve Uber gibi platform şirketleri büyük miktarda veriyi toplamakta, tekelleştirmekte, analiz etmekte ve ekonomik değere dönüştürmektedir (Srnicek, 2017). Bu bağlamda yapay zekâ

sistemlerinin yalnızca kişiselleştirme veya otomasyon araçları olmadığı söylenebilir. Aynı zamanda bu sistemler, gündelik yaşamdan veri ve değer çıkaran kapitalist bir altyapının parçasıdır. Dolayısıyla yapay zekâ, yalnızca teknik bir yenilik olmanın ötesinde değerlendirilmelidir. Veri, sermaye ve iktidar arasındaki ilişkilerin yeniden kurulduğu bir toplumsal alan olarak da ele alınmalıdır.

Burrell ve Fourcade'nin "kodlama elitleri" ve "sibertarya/siber proletarya" hakkındaki tartışması da yapay zekânın nasıl yeni sınıfsal ayrışmalar yaratabileceğini göstermektedir. Kodlama elitleri dijital altyapıları, yazılım sistemlerini, verileri ve algoritmik karar alma süreçlerini kontrol edenleri ifade etmektedir. Bu grup yazılım geliştiricileri, teknoloji yöneticileri, yatırımcılar ve platform sahiplerini temsil etmektedir. Buna karşılık siber proletarya, algoritmik sistemleri besleyen, eğiten, izleyen veya yöneten büyük ve genellikle görünmez iş gücünü ifade etmektedir (Burrell & Fourcade, 2021). Bu ayrım, yapay zekâ çağındaki eşitsizliğin yalnızca geleneksel anlamda gelir veya mülkiyetle ilgili olmadığını göstermektedir. Yeni eşitsizlik biçimleri aynı zamanda veri, kod, platformlar ve dijital altyapılar üzerindeki kontrolle de ilişkilidir.

3.1. Dijital Eşitsizlik

Dijital eşitsizlik dijital teknolojilere, yapay zekâ araçlarına, veri altyapılarına ve bunlardan yararlanmak için gereken becerilere erişimdeki eşitsizliği ifade etmektedir. Dijital uçurum hakkındaki ilk tartışmalarda eşitsizlik genellikle bilgisayarlara ve internete erişim sorunu olarak anlaşılmaktaydı. Ancak yapay zekâ çağında dijital eşitsizlik daha karmaşık bir duruma karşılık gelmektedir. Artık mesele yalnızca teknolojiye erişim değildir. Aynı zamanda yapay zekâyı eleştirel biçimde kullanabilme, algoritmik çıktıları yorumlayabilme, kişisel verileri koruyabilme ve dijital kurumlara katılabilme kapasitesi de önem kazanmaktadır.

Pierre Bourdieu'nun ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye kavramları dijital eşitsizliği analiz etmek için önemlidir. Yapay zekâ teknolojilerine erişim kısmen ekonomik sermayeye bağlıdır. Çünkü daha büyük finansal kaynaklara sahip bireyler ve kurumlar daha iyi cihazlara, daha hızlı internete, ücretli yapay zekâ araçlarına ve gelişmiş dijital imkânlarla erişebilmektedir. Ayrıca bu erişim kültürel sermayeyle de ilişkilidir. Çünkü yapay zekâyı anlama, değerlendirme ve kullanma yeteneği; eğitim düzeyi, dijital okuryazarlık ve teknolojik sistemlere aşinalık gerektirmektedir. Son olarak bu durum sosyal sermayeyle de bağlantılıdır. Daha güçlü kurumsal ve mesleki ağlara sahip kişilerin dijital fırsatlara, eğitime ve teknolojik desteğe erişme olasılığı çok daha yüksektir (Bourdieu, 1986; Helsper, 2012; Zajko, 2022).

Bu nedenlerden dolayı yapay zekâ mevcut sosyal eşitsizlikleri derinleştirebilme riski taşımaktadır. Daha ayrıcalıklı toplumsal konumlara sahip bireyler yapay zekâ araçlarını bilgiye erişim, üretkenlik, mesleki gelişim ve hareketlilik

için kullanabilirken; dezavantajlı gruplar aynı kaynaklara erişim sağlamakta zorlanabilmektedir. Yüksek eğitilmiş ve dijital kaynaklara daha kolay ulaşabilen çalışanlar yapay zekâyı verimliliği ve mesleki hareketliliği artırmak için kullanabilirken, düşük vasıflı veya güvencesiz çalışanlar otomasyon ve algoritmik kontrole karşı daha savunmasız olabilmektedir. Benzer şekilde güçlü teknolojik altyapıya sahip bölgeler yapay zekâ odaklı kalkınmadan daha fazla fayda sağlayabilirken, marjinalleştirilmiş topluluklar dijital hizmetlerden dışlanma riskiyle karşılaşabilmektedir.

Tüm bu nedenler dijital eşitsizlik konusunun yalnızca teknik bir sorun olmadığını göstermektedir. Ortaya çıkan ayrımlar sosyal sınıf, eğitim geçmişi, dil, yaş, cinsiyet, engellilik, coğrafya ve kurumsal erişimle bağlantılıdır. Bourdieu'nun perspektifinden bakıldığında yapay zekâ, mevcut sermaye biçimlerini yeni dijital avantajlara dönüştürebilme potansiyeline sahiptir. Zaten ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeye sahip olan kişilerin bu kaynakları dijital sermayeye dönüştürme olasılığı çok daha yüksektir. Bu tür kaynaklara sahip olmayanlar için ise dışlanma riski daha da artmaktadır. Bu nedenle dijital eşitsizlik, yapay zekâ çağında yalnızca teknolojiye erişim sorunu olarak görülmemelidir. Aynı zamanda katılım, temsil, beceri, veri kontrolü ve toplumsal güç ilişkileri bağlamında ele alınmalıdır.

3.2. Gözetim ve Gizlilik

Yapay zekânın ortaya çıkardığı en önemli sosyal risklerden biri gözetimin genişlemesi ve gizliliğin zayıflamasıdır. Yapay zekâ sistemleri büyük miktarda kişisel verinin toplanmasını, işlenmesini ve analiz edilmesini mümkün kılmaktadır. Çevrimiçi arama, sosyal medya kullanımı, alışveriş, çalışma, kentsel alanlarda hareket etme veya başkalarıyla iletişim kurma gibi günlük aktiviteler veriye dönüştürülebilmektedir. Bu veriler daha sonra toplumu sınıflandırmak, bireylerin davranışlarını tahmin etmek, sistemlerin içeriğini kişiselleştirmek, riskleri değerlendirmek ve gelecekteki bireysel seçimleri etkilemek için kullanılabilir. Gözetim ve gizlilik.

Michel Foucault'nun panoptikon analizi, bu dönüşümü anlamak için önemli bir başlangıç noktası sağlamaktadır. Foucault modern gücün gözlem, disiplin ve normalleştirme yoluyla nasıl itaatkâr bedenler ürettiğini açıklamaktadır. Panoptikon yalnızca bireylerin doğrudan izlenmesine dayanan bir denetim biçimi değildir. Aynı zamanda bireylerin izlenme olasılığını içselleştirmeleri yoluyla işleyen bir iktidar mekanizmasıdır (Foucault, 1992). Ancak yapay zekâ destekli gözetim klasik panoptik modelin ötesine geçmektedir. Geleneksel panoptikonda güç hapisane, okul, hastane veya fabrika gibi belirli bir mekâna bağlıdır. Çağdaş dijital toplumda ise gözetim artık belirli kurumlarla sınırlı değildir. Mobil, ağa bağlı, otomatik ve sürekli bir veri akışı içinde gerçekleşmektedir.

Bauman ve Lyon'un akışkan gözetim kavramı da dijital koşullar altında sosyal ilişkilerin değişen doğasını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Onlara göre dijital ağlar ilişkileri istikrarlı topluluklardan esnek ancak kırılgan ağlara dönüştürmektedir (Bauman & Lyon, 2016). Geleneksel toplumlar aidiyet ve güvenlik sağlarken özgürlüğü de kısıtlayabiliyordu. Modern dijital ağlar ise esneklik, hızlı bağlanma ve bağlantıyı kesme imkânı sunmaktadır. Fakat diğer taraftan uzun vadeli güveni ve aidiyeti zayıflatabilmektedir. Yapay zekâ destekli platformlar sosyal ilişkileri ölçülebilir, aranabilir ve yönetilebilir verilere dönüştürerek bu süreci daha da yoğunlaştırmaktadır.

Bu nedenle gizlilik sorunu yalnızca kişisel bilgilerin korunmasıyla sınırlandırılmaz. Kullanıcılar çoğu zaman verilerinin nasıl toplandığını, algoritmaların gördüklerini nasıl şekillendirdiğini veya haklarında nasıl kararlar alındığını bilmemektedir. Bu durum bireyler ile yapay zekâ sistemlerini tasarlayan, sahip olan ve kontrol eden kurumlar arasında asimetrik bir ilişki yaratmaktadır. Bireyler bu süreçte gizlilik, görünürlük, kendini temsil etme ve karar alma süreçleri üzerindeki kontrolünü kaybedebilme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Dolayısıyla yapay zekâ çağında gözetim sadece bireyleri izlemeye yönelik teknik bir faaliyet değildir. Aksine, bireylerin davranışlarını, tercihlerini ve toplumsal konumlarını şekillendiren daha geniş bir güç ilişkisi olarak değerlendirilmelidir.

3.3. Algoritmik Önyargı ve Sosyal Adalet

Algoritmik önyargı yapay zekânın ürettiği en önemli sosyal sorunlardan biridir. Yapay zekâ sistemleri veri, matematik ve hesaplama dayandıkları için genellikle nesnel ve tarafsız sistemler olarak sunulmaktadır. Ancak veriler mevcut sosyal yapılar içinde üretilmekte ve sınıf, cinsiyet, ırk, etnik köken, engellilik, yaş, dil ve bölge ile ilgili tarihsel eşitsizlikleri yansıtabilmektedir. Bu nedenle yapay zekâ sistemleri teknik olarak gelişmiş olsalar bile toplumsal önyargıları ve eşitsizlikleri yeniden üretme riski taşımaktadır.

Algoritmik önyargı, yapay zekâ sistemlerinin farklı sosyal gruplar için eşitsiz veya ayrımcı sonuçlar üretmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Mesela algoritmalar bazı bireyleri, sosyal eşitsizlikler içeren verilere dayanarak “riskli”, “güvenilmez”, “daha az nitelikli” veya “daha az hak eden” olarak sınıflandırabilir. Bu sınıflandırmalar istihdama, krediye, sağlık hizmetlerine, polis hizmetlerine, sosyal yardımlara ve kamu hizmetlerine erişimi etkileyebilmektedir. Bu durum algoritmik sistemlerin mevcut eşitsizlikleri otomatik karar süreçleri aracılığıyla yeniden üretmesine neden olabilmektedir.

Zajko (2022) teknoloji uzmanları tarafından “önyargı” olarak tanımlanan birçok sorunun sosyolojik olarak eşitsizlik sorunları şeklinde anlaşılması gerektiğini savunmaktadır. Eğer bir toplumda zaten eşitsizlikler varsa, o toplumdan alınan veriler de bu eşitsizlik kalıplarını yeniden üretme potansiyeli taşı-

maktadır. Yani sorun yalnızca algoritmaların teknik hatalar yapması değildir. Buna ek olarak mevcut sosyal hiyerarşileri kodlayıp güçlendirmesidir (Zajko, 2022). Bu nedenle algoritmik önyargı yalnızca teknik doğruluğun iyileştirilmesiyle çözülemez. Sosyal adalet, kurumsal hesap verebilirlik ve yapısal eşitsizliklerle mücadele bu tartışmanın merkezinde yer almalıdır.

Algoritmik sistemlerin “kara kutu” doğası bu sorunu daha da ciddi hale getirmektedir. Birçok yapay zekâ modeli karmaşık ve tescillidir. Yani yapay zekâ sistemlerinin iç mantığı kurumsal mülkiyet tarafından korunmakta veya dışarıdan anlaşılması zor bir yapı arz etmektedir. Sonuç olarak algoritmik kararlardan etkilenen bireyler bir kararın neden alındığını veya bu karara nasıl itiraz edileceğini bilemeyebilmektedir. Bu durum şeffaflığı azaltmakta ve hesap verebilirliği zayıflatmaktadır. Özellikle istihdam, güvenlik, sağlık, sosyal yardım ve kamu hizmetleri gibi alanlarda algoritmik kararların açıklanabilir ve denetlenebilir olması sosyal adalet açısından belirleyici hale gelmesi için önem arz etmektedir.

Genel olarak yapay zekânın sosyal riskleri güç, eşitsizlik ve kurumsal kontrolle ilişkili olarak anlaşılabilir. Diğer taraftan yapay zekâ hizmetleri iyileştirebilir, verimliliği artırabilir ve yeni fırsatlar yaratabilir. Ancak aynı zamanda dijital eşitsizliği derinleştirebilir, gözetimi genişletebilir, gizliliği zayıflatabilir, ayrımcılığı yeniden üretebilir, şirketlerin ve devletlerin bireyler üzerindeki gücünü artırabilir. Bu nedenle yapay zekânın kimlerin çıkarlarına hizmet ettiği, kimleri dışladığı ve nasıl bir toplumsal düzenin oluşmasına katkıda bulunduğu sosyolojik açıdan sorgulanmalıdır. Bu sorgulama yalnızca teknolojinin ürettiği riskleri ortaya koymakla sınırlı kalmamalıdır. Söz konusu riskleri azaltacak sosyal politikaların ve denetim mekanizmalarının geliştirilmesine de katkı sunmalıdır.

4. Yapay Zekâ Çağında Sosyal Yaşamın Geleceği

Teknoloji ve toplumun geleceği hakkındaki tartışmalar her zaman olumlu ve olumsuz bakış açılarını bir arada içermektedir. Yapay zekâ genellikle verimliliği artıran, sosyal sorunları çözen, karar alma süreçlerini iyileştiren ve sağlık, çalışma hayatı ile kamu hizmetleri gibi alanlarda yeni fırsatlar yaratan bir teknoloji olarak sunulmaktadır. Ancak yaygınlığının artması ile birlikte eleştirel yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. Yapay zekâ bazen otomatik olarak ilerleme veya yıkım üreten özerk bir güç olarak değerlendirilebilmektedir. Oysa yapay zekâyı ne kendiliğinden ilerleme sağlayan tarafsız bir araç ne de toplumun karşı koyamayacağı kaçınılmaz bir tehdit olarak ele almak yeterlidir. Yapay zekâ, farklı çıkarlar, kurumlar, değerler ve eşitsizlik ilişkileri içinde şekillenen sosyo-teknik bir sistem olarak analiz edilmelidir (Joyce ve arkadaşları, 2021; Joyce & Cruz, 2024).

Kevin Robins'in teknolojik gelecekler eleştirisi bu bağlamda öne çıkmaktadır. Robins (2013), teknolojinin sosyal hayal gücünü daraltarak ve dünyayı teknik olanakların kapalı bir alanı olarak sunarak geleceği "sömürgeleştirebileceğini" ifade etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında yapay zekâ, animasyon ve sanal gerçeklik gibi teknolojilerle dünyanın yeniden keşfedildiği izlenimi sunabilmektedir. Ancak bu yeniden keşif, bireylerin gerçek dünyanın sorumluluklarından ve çatışmalarından teknolojik olarak inşa edilmiş gerçekliklere kaçtığı bir tür "ortak halüsinasyon" da üretebilme riski taşımaktadır (Robins, 2013). Yapay zekânın geleceği genellikle optimizasyon, otomasyon ve kişiselleştirme vaatleriyle hayal edilmektedir. Bu vaatler önemli olmakla birlikte eşitsizlik, sorumluluk, hesap verebilirlik ve sosyal adaletle ilgili daha derin soruların geri planda kalmasına da neden olabilmektedir.

Burrell ve Fourcade teknoloji endüstrisinin dünyayı dönüştürme konusunda sahip olduğu muazzam ekonomik, politik ve kültürel gücü kabul etmektedir. Ancak diğer taraftan makine zekâsı hakkındaki büyüdü düşüncesi reddetmenin önemli olduğunu savunmaktadırlar (Burrell & Fourcade, 2021). Bu dengeli bakış açısı sosyoloji için önemlidir. Yapay zekâ doğaüstü bir zekâ veya tamamen tarafsız bir teknik araç olarak ele alınmamalıdır. Aynı zamanda yalnızca teknik kapasitesi üzerinden de değerlendirilmemelidir. Yapay zekâ sistemlerinin güç kazandığı bu yeni toplumsal düzende şirketler, devletler, uzmanlar, işçiler, kullanıcılar ve ötekileştirilmiş gruplar toplumsal yaşamın örgütlenmesi konusunda farklı konumlara ve çıkarlara sahip aktörler olarak yer almaktadır. Bu nedenle yapay zekânın geleceği teknik gelişmeler kadar siyasal tercihler, hukuki düzenlemeler, kurumsal sorumluluklar ve toplumsal mücadeleler tarafından da şekillenmelidir.

4.1. Etik Tartışmalar

Yapay zekâ toplumunun geleceği, önemli etik konuları da gündeme getirmektedir. Gizlilik, şeffaflık, hesap verebilirlik, ayrımcılık, özerklik, sorumluluk ve teknolojik fayda ve zararların toplumsal gruplar arasında adil olmayan biçimde paylaşılması gibi birçok başlıkta konuya değinilmektedir. Yapay zekâ sistemleri giderek artan bir şekilde istihdam, sağlık hizmetleri, kredi, sosyal yardım, iletişim ve bilgiye erişim konularında gündelik yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Bu sebeple etik tartışmalar bir algoritmanın doğru veya verimli olup olmadığı gibi teknik sorularla sınırlı tutulamaz. Etik tartışmalar aynı zamanda yapay zekâ sistemlerinden kimin etkilendiği, kimin çıkarlarının gözetildiği, kimin dışlandığı ve hangi grupların daha savunmasız hale geldiği sorularını da içermektedir.

Önemli bir etik sorun da sorumlulukla ilgilidir. Kararlar algoritmik sistemler tarafından alındığında zararlı sonuçlardan kimin sorumlu olduğunu belirlemek zorlaşmaktadır (Zhou, 2024). Bir yapay zekâ sistemi ayrımcı bir

sonuç üretirse sorumluluk programcılar, şirketler, kurumlar, veri sağlayıcılar veya kullanıcılar arasında belirsizleşmektedir. Bu durum süreç içerisinde hesap verebilirlik sorunu yaratmaktadır. Bu nedenle etik yapay zekâ yalnızca daha iyi teknik tasarım anlamına gelmemektedir. Bu konuda var olan olumsuzlukların giderilmesi ve oluşabileceklerin önüne geçilebilmesi için bireylerin algoritmik kararları anlayabileceği, sorgulayabileceği ve itiraz edebileceği açık kurumsal sorumluluk mekanizmalarının oluşturulması gerekmektedir (Efe, 2022; Malja & Afrasiabi, 2025).

Bir diğer etik sorun ise adalet ve sosyal adaletle ilgilidir. Yapay zekâ sistemleri genellikle mevcut toplumlardan alınan verilerle eğitilmektedir. Eğer bu toplumlarda zaten eşitsizlik varsa yapay zekâ sistemleri bu eşitsizlikleri yeniden üretebilmekte veya yoğunlaştırabilmektedir. Zajko (2022), teknik dilde sıklıkla “önyargı” olarak tanımlanan şeyin sosyolojik olarak mevcut sosyal hiyerarşilerin yeniden üretilmesi şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle yapay zekâ etiği veri kümelerinden önyargıyı kaldırmaya indirgenmemelidir. Etik yapay zekâ tartışması, veri üretiminin hangi toplumsal koşullarda gerçekleştiğini, algoritmik kararların kimler üzerinde sonuç doğurduğunu ve bu sonuçlara karşı hangi denetim ve itiraz mekanizmalarının geliştirileceğini de kapsamalıdır.

4.2. Sosyal Politika ve Düzenlemenin Gerekliliği

Yapay zekânın gelecekteki etkileri sosyal politika ve düzenlemelere bağlıdır. Yapay zekâ sistemleri sağlık, çalışma hayatı, kamu yönetimi, iletişim ve güvenlik gibi alanlarda etkinliğini artırdıkça toplumsal yaşamın dönüşümünde daha belirleyici hale gelmektedir. Bu nedenle yapay zekânın etkileri büyük ölçüde hangi politikalarla, hangi kurumsal ilkelerle ve hangi denetim mekanizmalarıyla yönlendirileceğine bağlıdır. Veri koruma, algoritmik şeffaflık, ayrımcılık karşıtı yasalar, işçi hakları, yapay zekâ okuryazarlığı, dijital altyapı, kamu hizmeti sunumu ve kurumsal hesap verebilirlik gibi alanlarda kamu politikaları karşılaşılabilecek problemleri en aza indirmeye yardımcı olabilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Yapay zekâ alanında ortaya çıkan eşitsizlikler, yalnızca bireysel beceri eksikliklerinden kaynaklanmamaktadır. Kurumsal yapılar, ekonomik kaynakların dağılımı, teknolojik altyapıya erişim ve mevcut toplumsal eşitsizlikler bu sürecin önemli belirleyicileri arasındadır (Joyce ve arkadaşları, 2021). Bu bakış açısı hükümetlerin, üniversitelerin, sivil toplum örgütlerinin, sendikaların ve kamu kurumlarının da yapay zekâ politikasının şekillendirilmesine katılması gerektiği anlamına gelmektedir. Böylece yapay zekâ politikası yalnızca teknoloji şirketlerine veya uzmanlara bırakılan teknik bir alan olmaktan çıkarak demokratik katılım, kamusal denetim ve sosyal adaletle ilişkili bir politika alanı haline gelmektedir.

Özellikle yapay zekânın çalışma hayatı üzerindeki eşitsiz etkilerini ele almak için de sosyal politika gerekli görülmektedir. Otomasyon ve algoritmik yönetim verimlilik artışı sağlayabilir. Diğer taraftan iş güvencesizliğini, gözetimi, beceri kaybını ve güvencesiz çalışma koşullarını da artırabilme riski barındırmaktadır. Düzenleme olmadığı takdirde yapay zekânın ekonomik faydaları teknoloji şirketleri ve kodlama elitleri arasında yoğunlaşabilir. Riskler ise işçilere ve dezavantajlı gruplara aktarılabilir (Burrell & Fourcade, 2021; Zajko, 2022). Bu nedenle çalışma hayatında algoritmik yönetimin denetlenmesi, çalışanların karar süreçlerine ilişkin bilgi edinme ve itiraz hakkının güçlendirilmesi, dijital emek biçimlerinin görünür kılınması ve güvencesiz çalışma koşullarının sınırlandırılması önemlidir.

Bunların yanı sıra yapay zekâ okuryazarlığı ve dijital altyapıya erişim de önemlidir. Yapay zekâ araçları toplumsal yaşamın farklı alanlarına yerleştikçe bu araçlara eşit erişim sağlayamayan kişiler, gruplar ve toplumlar için yeni dışlanma biçimleri ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle kamu politikaları dijital altyapıyı, yapay zekâ okuryazarlığını, kullanıcıların algoritmik sistemleri anlayabilme ve sorgulayabilme kapasitelerini ve güvenilir teknolojilere eşit erişimi desteklemelidir. Bu konuda yapay zekâ düzenlemesi sadece riski kontrol etmekle sınırlandırılmamalıdır. Buna ek olarak yapay zekâ aracılığıyla bir toplumda adil katılım için gerekli koşulların oluşturulmasına da yönelmelidir.

Son olarak bu konudaki düzenlemeler ve çalışmalar veri adaleti ilkesi temelinde yapılmalıdır. Joyce ve Cruz (2024), yapay zekâ üzerine gelecekteki sosyolojik araştırmalarda güç, eşitsizlik ve sosyal adalet konularının merkezde tutulması gerektiğini savunmaktadır. Veri adaleti, veriyi kimin ürettiğini, kimin kontrol ettiğini, kimin bundan faydalandığını ve kullanımından kimin zarar gördüğünü sorgulamayı gerektirmektedir. Bu nedenle adil bir yapay zekâ geleceği için şeffaflık, hesap verebilirlik, kamu katılımı ve kurumsal sorumluluk konularında çalışılması önemlidir. Yapay zekâyı yalnızca daha verimli hâle getirmek yeterli değildir. Asıl hedef, yapay zekânın demokratik, kapsayıcı ve adil toplumsal geleceklerin inşasına katkı sunmasını sağlamaktır.

5. Sonuç

Bu çalışmada yapay zekâ, yalnızca teknik bir yenilik olmanın ötesinde sosyal boyutlarıyla da ele alınmıştır. Toplumsal ilişkileri, kurumları, emek süreçlerini ve güç yapılarını yeniden biçimlendiren toplumsal ve teknolojik boyutları olan bir dönüşüm alanı olarak değerlendirilmiştir. Modern toplumda yapay zekâ sosyal ilişkilere, kurumlara, ekonomik çıkarlara, kültürel değerlere ve güç yapılarına derinden yerleşmiş bir sistem haline gelmiştir. Etkileri iletişimde, çalışma hayatında, kamu yönetiminde, sağlıkta ve günlük pratiklerde giderek daha görünür hale gelmektedir. Bu nedenle yapay zekânın sosyolojik önemi sadece bu teknolojilerin neler yapabileceğiyle sınırlı değildir. Ayrıca

sosyal yaşamı nasıl yeniden düzenlediği, kurumları nasıl yeniden şekillendirdiği, eşitsizlik ve güç ilişkilerini nasıl dönüştürdüğüyle de ilgilidir.

Bu bölümde yapay zekâ daha geniş bir sosyal dönüşüm sürecinin parçası olarak incelenmiştir. Sosyal ilişkilerde yapay zekâ insanların iletişim kurma, etkileşimde bulunma, güvenme ve kendilerini temsil etme biçimlerini değiştirmektedir. Dijital platformlar, öneri sistemleri, sohbet robotları, çeviri araçları ve yapay zekâ tarafından üretilen içerikler günlük etkileşime aracılık etmektedir. Bu da süreç içerisinde yeni insan-makine ilişkisi biçimleri yaratmaktadır. Çalışma hayatında yapay zekâ otomasyon, algoritmik yönetim, platform tabanlı çalışma, yeni meslek yapıları ve dijital becerilerin artan önemi yoluyla emeği dönüştürmektedir. Bu dönüşüm, emeğin tamamen ortadan kalkmasından ziyade çalışma süreçlerinin örgütlenme, denetlenme, görünür-lük kazanma ve değer üretme biçimlerinin yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir.

Öte yandan bu dönüşümler tüm grupları eşit şekilde etkilememektedir. Yapay zekâ sistemleri bazı bireyler ve kurumlar için yeni fırsatlar yaratırken, diğerleri için yeni kırılğanlıklar da oluşturabilmektedir. Daha güçlü ekonomik, kültürel, sosyal ve dijital kaynaklara sahip olanlar bu sistem içerisinde yapay zekâ teknolojilerinden daha fazla fayda sağlayabilmektedir. Buna karşılık dezavantajlı gruplar dışlanma, gözetim, beceri kaybı, algoritmik kontrol veya hizmetlere eşitsiz erişimle karşı karşıya kalabilmektedir. Bu nedenle yapay zekânın etkileri sınıf, cinsiyet, ırk, yaş, engellilik, coğrafya, dijital beceriler ve kurumsal güçle birlikte analiz edilmelidir.

Bölüm ayrıca yapay zekânın risklerinin teknik hatalarla sınırlı olmadığını da ortaya koymaktadır. Dijital eşitsizlik, gizlilik kaybı, gözetim, veri çıkarma ve algoritmik önyargı, daha geniş güç ve eşitsizlik yapılarına dayandıkları için sosyolojik sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapay zekâ sistemleri genellikle eşitsiz toplumlardan alınan verilere bağlıdır. Bu durumda tarafsızlık, verimlilik veya nesnellik görünümü altında mevcut sosyal hiyerarşileri yeniden üretme riski taşımaktadır. Teknik tartışmalarda sıklıkla “önyargı” olarak adlandırılan şeyin bu nedenle sosyal eşitsizlik ve adalet sorunu olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yapay zekâ yönetimi sosyal politika, demokratik düzenleme, kamu katılımı, kurumsal hesap verebilirlik ve şeffaflık mekanizmalarını bir arada ele almayı gerektirmektedir. Bireyler yaşamlarını etkileyen algoritmik kararları anlayabilmeli, sorgulayabilmeli ve bu kararlara itiraz edebilmelidir. Buna ek olarak devletler, üniversiteler, sivil toplum örgütleri, sendikalar ve uluslararası kurumlar yapay zekâ sistemlerinin kamu yararını gözetten bir yaklaşımı benimsemesi için ortak sorumluluk taşımalıdır. Bu ortak sorumluluk, yalnızca riskleri azaltmakla sınırlı kalmamalıdır. Yapay zekâ teknolojilerinin demok-

ratik, kapsayıcı ve adil bir toplumsal düzen içinde geliştirilmesini de hedeflemelidir.

Yapay zekâ sosyal sorunları otomatik olarak çözecek özerk bir güç olarak düşünülmemelidir. Diğer taraftan toplumun karşı koyamayacağı kaçınılmaz bir tehdit olarak da ele alınmamalıdır. Yapay zekânın geleceği önceden belirlenmiş değildir. Siyasi tercihler, kurumsal düzenlemeler, yasal çerçeveler, toplumsal mücadeleler ve kolektif değerler tarafından süreç içerisinde şekillendirilecektir. Bu nedenle temel soru sadece yapay zekânın toplumu dönüştürüp dönüştürmeyeceği değildir. Asıl soru bu dönüşümün hangi toplumsal değerler doğrultusunda gerçekleşeceği, kimlerin bu dönüşümden faydalanacağı, kimlerin zarar göreceği ve demokratik toplumların bu süreci sosyal adalet yönünde nasıl düzenleyebileceğidir.

Yapay zekâ yirmi birinci yüzyıl sosyal yaşamının belirleyici güçlerinden biri konumundadır. Gelişimi yalnızca teknik yeniliklerle değil, aynı zamanda sosyolojik anlayış, etik düşünce, kamu düzenlemesi ve sosyal adalete bağlılıkla da ele alınmalıdır. Sonuç olarak adil bir yapay zekâ geleceği inşa etmek yalnızca teknolojiyi daha güvenli ya da verimli kullanma meselesi değildir. Asıl mesele, yapay zekânın hangi toplumsal değerler, güç ilişkileri ve adalet anlayışı doğrultusunda şekillendirileceğidir.

KAYNAKÇA

- Alfeir, N. M. (2024). Dimensions of artificial intelligence on family communication. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 7, 1398960. <https://doi.org/10.3389/frai.2024.1398960>
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2016). *Akışkan gözetim* (E. Yılmaz, Çev.; 2. bs.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Boriati, D. (2025). Promoting AI literacy in contemporary society: A sociological perspective. *Sociology Study*, 15(3), 103–110. doi:10.17265/2159-5526/2025.03.001
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood. Erişim adresi: https://home.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu_forms_of_capital.pdf
- Burrell, J., & Fourcade, M. (2021). The society of algorithms. *Annual Review of Sociology*, 47(1), 213–237. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-090820-020800>
- Castells, M. (2010). *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture*. Chichester, England: Wiley-Blackwell.
- Cheriti, F. (2025). *AI society theory: Re-imagining Castells' network society in the algorithmic world*. Preprints.org. <https://doi.org/10.20944/preprints202509.1157.v1>
- Efe, A. (2022). Yapay zekanın toplumsal sorunlara ve çözümlere etkisi: Sayısal uçurum ve sömürü bağlamında bir analiz. *Yeni Medya*, (13), 247–264. <https://doi.org/10.55609/yenimedya.1146586>
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Gillespie, N., Lockey, S., Ward, T., Macdade, A., & Hassed, G. (2025). *Trust, attitudes and use of artificial intelligence: A global study 2025*. The University of Melbourne and KPMG. doi:10.26188/28822919
- Haggerty, K. D., & Ericson, R. V. (2000). The surveillant assemblage. *The British Journal of Sociology*, 51(4), 605–622. <https://doi.org/10.1080/00071310020015280>
- Helsper, E. J. (2012). A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion. *Communication Theory*, 22(4), 403–426. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2012.01416.x>
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2014). *Aydınlanmanın diyalektiği: Felsefi fragmanlar* (N. Ülner & E. Öztarhan Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- Joyce, K., & Cruz, T. M. (2024). A sociology of artificial intelligence: Inequalities, power, and data justice. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 10. <https://doi.org/10.1177/23780231241275393>
- Joyce, K., Smith-Doerr, L., Alegria, S., Bell, S., Cruz, T. M., Hoffman, S. G., Noble, S. U., & Shestakofsky, B. (2021). Toward a sociology of artificial intelligence: A call for research on inequalities and structural change. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 7. <https://doi.org/10.1177/2378023121999581>

- Malja, S. N., & Afrasiabi, H. (2025). Artificial intelligence and society: Mapping the research through a systematic review. *AI & Society*, 41, 2877–2913 (2026). <https://doi.org/10.1007/s00146-025-02555-9>
- Mlynář, J., Alavi, H. S., Verma, H., & Cantoni, L. (2018). Towards a sociological conception of artificial intelligence. In M. Iklé, A. Franz, R. Rzepka, & B. Goertzel (Eds.), *Artificial general intelligence: 11th International Conference, AGI 2018, Prague, Czech Republic, August 22–25, 2018, Proceedings* (Lecture Notes in Computer Science, Vol. 10999, pp. 130–139). Cham, Switzerland: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-97676-1_13
- Robins, K. (2013). *İmaj: Görmenin kültür ve politikası* (N. Türkoğlu, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ruzzeddu, M. (2025). Understanding artificial intelligence: The role of sociology. *Rivista Trimestrale di Scienza dell'Amministrazione*, 2025(2), 1–19. doi:10.32049/RTSA.2025.2.09
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı & Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi. (2021). *Ulusal yapay zekâ stratejisi 2021-2025*. Erişim adresi: <https://www.cbddo.gov.tr/UYZS>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)*. Ankara.
- Zajko, M. (2022). Artificial intelligence, algorithms, and social inequality: Sociological contributions to contemporary debates. *Sociology Compass*, 16(3), e12962. <https://doi.org/10.1111/soc4.12962>
- Zhou, C. (2024). Artificial intelligence in sociology: A critical review and future directions. *Filosofija. Sociologija*, 35(4), 456–466. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2024.35.4.8>

MİLLETİ KADINLA KURMAK: HALİDE EDİB'İN KADIN VE MİLLET TASAVVURU

“ ”

Hilal ULUDAĞ¹

1 Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, hilal.uludag@hbv.edu.tr,
ORCID: ID/0000-0003-4951-7556

Giriş: Bir Sentez Arayışının İzinde

Geç Osmanlı döneminde doğan ve erken Cumhuriyet'in inşasına tanıklık eden entelektüel aktörlerin biyografileri, bireysel yaşam hikâyelerinin ötesinde makro-tarihsel dönüşümlerin, yapısal kırılmaların ve kültürel karşılaşmaların açıkça görüldüğü alanlar niteliğindedir. İpek Çalışlar'ın (2010) biyografik çalışmasında Halide Edib Adıvar'ı "biyografisine sığmayan kadın" olarak nitelemesi de salt edebi bir metafordan ziyade, aktörün içine doğduğu ve dönüşen sosyo-politik kategorilerin çok boyutluluğuna işaret etmektedir. Halide Edib'in entelektüel kimliği milliyetçilik, feminizm, muhafazakârlık, Kemalizm veya Amerikan mandacılığı gibi kategorilerin içine sığamayacak bir heterojenlik barındırmakta; bu heterojenlik, onu aynı zamanda dönemin çelişkilerini ve fikrî iklimini okumak için elverişli bir örnek haline getirmektedir. Edib, kendi öznellik bilincinin erken çocukluk dönemindeki izlerini şu tespitle aktarmaktadır:

"Her insana var olduğunu ilk defa idrak ettiren başka başka vak'alar vardır. Etraftaki eşyanın veya hâdiselerin zaman zaman hafızada çakıp sönen bir şimşek ışığı içinde görüldüğü yaş, galiba şahsa göre değişiyor. Bu küçük kızın kafasında çakan şimşekler, inanılmayacak kadar erken başlar, fakat çok fasılalıdır" (Adıvar, 2005: 9).

Halide Edib'in bahsettiği bu "erken beliren öznellik bilinci", Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşü ile modern ulus-devletin kuruluşu arasındaki tarihsel dönemeçle doğrudan eklemlenmektedir. Edib 1884'te (bazı kaynaklara göre 1882) İstanbul Beşiktaş'ta, hafızasında mekânsal bir çapa olarak kalacak olan "mor salkımlı evde" dünyaya gelir. Bu evde aldığı erken etkiler, sonraki bütün düşünsel hayatını belirleyecek iki damar halinde okunabilir. Bir yanda, kendisine "Haminne" diye seslendiği, Mevlevî ruhuna ve dinine bağlı anneannesi Nakiye Hanım ile okuduğu halk hikâyeleriyle ona halk kültürünü tanıtan lala Ahmet Ağa durmakta; bu damar, Edib'in düşüncesindeki Doğu'yu, tasavvufu ve halk kültürünü beslemektedir. Öte yanda, İngiliz terbiye ve usulünü benimseyen, katı disiplinli babası Mehmet Edib Bey yer almaktadır ve Batı etkisinin ilk kaynağı odur (Adıvar, 2005; Bekiroğlu, 1999: 13-17; Kudret, 1998: 61).

Edib'in hayatı boyunca arayacağı Doğu-Batı sentezi, bir bakıma daha doğduğu evde, iki ayrı terbiyenin aynı çocukta buluşmasıyla başlamaktadır. Bu iki damar, Edib'in eğitim hayatında da kendini sürdürmektedir. Babasının, kızının Batılı tarzda yetişmesini isteyerek yaşını büyütüp gönderdiği Üsküdar Amerikan Kız Koleji'ni bitiren ilk Türk kıza olması, Edib'in Batı'yla kurumsal düzeydeki ilk karşılaşmasıdır. Bu eğitim ona Batılı değerleri Doğulu değerlerle karşılaştırma ve taklidi eleştirme imkânı kazandırır (Enginün,

1986: 10-11). Aynı ikilik hocalarında da görülmektedir. Doğu edebiyatının ve felsefesinin mistik tarafını ona açan, “aziz hocam” diye bahsettiği Rıza Tevfik ile, matematik dersi veren pozitivist Salih Zeki, Edib’in zihninde âdeta iki kutbu temsil eder (Adıvar, 2005: 121). Edib 1901’de koleji bitirince Salih Zeki ile evlenir; bu evlilikten doğan oğullarına verdiği Ayetullah ve Hikmetullah Togo adları bile sentez arayışını açığa çıkarmaktadır. İsimler bir yandan dini çağrışım taşıyarak Doğu ile bağı korurken diğer yandan kimliği yitirmeden modernleşebilmeye -“Togo”, Rus-Japon Savaşı’nı kazanan Japon amiralin adıdır- atıf yapmaktadır (Bekiroğlu, 1999: 21; Enginün, 1986: 11).

Edib’in kamusal hayata dahil olması kadın meselesiyle iç içe gelişir. 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ardından Tanin gazetesinde yazmaya başlayan, ayrıca Musavver, Muhit, Şehbal, Resimli Kitap, Resimli Roman’da da yazan Edib; yazılarında kadının toplumsal konumuna odaklanması sebebiyle düşüncelerini İslâm’a aykırı bulanlardan tehditler alması ve 31 Mart Vakası’nın ardından kara listede olduğunu öğrenince Mısır’a, oradan da feminist Isabel Fry’ın davetiyle İngiltere’ye geçer. Bu yolculuk, ona Batılı değerleri yalnızca kitaptan değil yaşayarak tanıma ve kadın meselesiyle daha yakından temas kurma fırsatı verir. Türkiye’ye dönmesinin ardından, çocukluğunda babasının ikinci evliliğine tanıklığından beri poligamiye mesafeli duran Edib, eşi Salih Zeki’nin ikinci bir evlilik istemesi üzerine boşanır ve bundan sonra poligami, yaşanmış bir mağduriyetin kurmaca yoluyla politik bir meseleye dönüştürülmesi olarak romanlarının başat izleklerinden biri olacaktır (Kudret, 1998: 61; Bekiroğlu, 1999: 21-22).

Edib’in milliyetçi kimliği, 1910-1912 arasında Türk Ocağı çevresine girmesiyle belirginleşir. Kadın ve erkeğin cemiyet hayatını birlikte paylaştığı bu ilk ortamda Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi, Ahmet Ağaoğlu ve özellikle Ziya Gökalp ile tanışarak Yeni Turan’ı bu fikrî iklimde kaleme alır (Adıvar, 2005: 179-180; Eren, 1963: 178 aktaran Durakbaşı, 2014: 133). Bunu izleyen yıllarda yazarlık ve eğitimciliğine savaş koşullarının getirdiği sorumlulukların eklendiği görülmektedir. Balkan Harbi’nde Teâli-i Nisvan Cemiyeti’nde hastabakıcılık yaparak, kız mektepleri umumi müfettişliğiyle İstanbul’un yoksul mahallelerini tanıyarak çok önem verdiği halk kültürünü bizzat halktan öğrenme imkânı bulur (Bekiroğlu, 1999: 25). 1917’de Adnan Adıvar ile evlenmesinin ardından ise faaliyetleri giderek askerî ve politik bir nitelik kazanmaktadır. 1919’da İzmir’in işgali üzerine yaptığı Sultanahmet konuşması ve 1920’de eşiyle Anadolu’ya geçişi, onu Milli Mücadele’nin sembol isimlerinden biri yapar. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra yaşanan kırılganlıklarla 1924’te eşiyle yurtdışına gidişi, onu kurucu kadronun dışında bırakacak; 1939’da dönüşünden sonra İstanbul Üniversitesi’nde İngiliz Edebiyatı profesörlüğü ve kısa süreli bir milletvekilliği dışında siyasetin kıyısında kalacaktır (Enginün, 1986: 51; Bekiroğlu, 1999: 28-37).

Yoğun yaşam öyküsü, Edib'in Doğu'dan Batı'ya, mistisizmden pozitivizme, seçkin kültürden halk kültürüne uzanan bir yelpazeyi kendi hayatında taşıdığını açığa çıkarmaktadır. Fakat yaşamı boyunca kendisine yakıştırılan sıfatların hiçbirine tam olarak sığmayan Edib'in bütün bir düşünsel serüvenine sirayet etmiş bir uğrak vardır: kadın meselesi. Edib için kadın, üzerine yazdığı konulardan yalnızca biri değil milliyetçiliğini, kültür anlayışını ve modernleşme tasavvurunu birbirine eklemleyen adeta bir düğüm noktasıdır. Bu çalışma, buradan hareketle, Halide Edib'in milliyetçiliğini kadın meselesi etrafında şekillenen bir olgu olarak okumakta; ideal kadın tahayyülünü, onun millet, kültür ve modernleşme anlayışlarının yoğunlaştığı nokta olarak değerlendirmektedir. Edib'in kültürel, bütünleştirici ve Doğu-Batı sentezine yaslanan milliyetçiliği, "nasıl bir kadın" ve dolayısıyla "nasıl bir millet" sorusunun cevabı olarak anlam kazanmaktadır. Bu doğrultuda çalışma boyunca Edib'in milliyetçiliği ve milliyetçiliğinin alt temaları kadın eksenine ilişki içinde ele alınacaktır.

Kültürel Bir Millet Anlayışı

Balkan Savaşları'yla Osmanlı topraklarının elden çıkması, dönemin fikrî ikliminde Osmanlıcılığın yerini Türkçülüğe bırakmasını hızlandırmış; bu dönemde Türk Ocağı çevresine giren Halide Edib'in milliyetçi düşüncesi de Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi, Ahmet Ağaoğlu ve özellikle Ziya Gökalp ile kurduğu temaslar içinde olgunlaşmıştır (Adıvar, 2005: 179-180; Tanar, 2013: 169). Bekiroğlu (1999: 43) ve Öner toy (1965: 251-252), bu isimler içinde Gökalp'in yerinin ayrı olduğunu belirtmekte; Edib de ilk eserleri üzerinde -başta Yeni Turan olmak üzere- Gökalp'in tesirini açıkça teslim etmektedir (Adıvar, 2005: 181). Bununla birlikte Edib, milliyetçi fikirlerin üretildiği entelektüel alana yalnızca pasif bir katılımcı olarak dahil olmamış; dönemin hâkim milliyetçilik tartışmalarında kendi özgün konumunu inşa etmiştir. Yazarın milliyetçilik tahayyülünde Ziya Gökalp'in etkisi yoğun olmakla beraber, özellikle siyasal yönetim modeli ve Turancılığın sınırları konusunda Gökalp'ten belirgin biçimde ayrılmaktadır. Gökalp'in savunduğu Turancılık mefkûresi, tüm Türk kavimlerinin Turan adı altında ve güçlü bir merkezîyetçi yönetimle birleşmesini öngörürken (Öner toy, 1965: 256); Halide Edib ise Yeni Turan adlı ütöpik romanında, sınırları Osmanlı coğrafyası dışına taşmayan, imparatorluk bünyesindeki Kürt, Arap, Ermeni ve Rum gibi tüm etnik unsurları da içine alan adem-i merkezîyetçi bir yönetim projesi kurgulamaktadır (Adıvar, 2014: 34). Eserdeki Yeni Turan partisi mensupları, Yeni Türkiye'yi kurarken bir yandan Ziya Gökalp'in ileride kavramsallaştıracığı "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ilkelerini bir yandan da Prens Sabahaddin'in adem-i merkezîyet ile teşebbüs-i şahsî görüşlerini hayata geçirmektedirler (Enginün, 1986: 60; Enginün, 2020: 398). Zira Edib'e göre, Türkler asırlar boyunca sınırları korumak, isyanları bastırmak ve devletin bütünlüğünü sağlamak için

çabalarırken kendi refahlarını ihmal etmişlerdir. Sunulan adem-i merkezîyetçi çözüm, diğer unsurların kendi iç işlerinde serbest bırakılarak siyasi yükün paylaştırılmasını; böylece Türklerin omuzlarındaki idari ve askeri ağırlığın hafifleyip kendi kültürel, eğitsel ve ekonomik kalkınmalarına odaklanabilmelerini hedeflemektedir (Aslan, 2024: 478-479).

Edib, Türklerin diğer milletlere özenmek veya onları asimile etmek yerine kendi öz benliklerini ve kültürel değerlerini koruyarak imparatorluğu “bir nevi birleşmiş milletler” yapısı içinde yönetecekleri bir milliyetçilik tasavvur etmektedir (Adıvar, 2005: 186). Keza Edib, Gökalp’in panturanizmini övgüyle, siyasi olmaktan ziyade kültürel bir birlik ideali olarak okuyarak kendi milliyetçiliğinin de pusulasını vermektedir:

“Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki’nin belki de büyük mütefekkeri ve partinin felsefesini kendisine göre tespit etmiş bir şahsiyetti. Panturanizm hareketi de onunla başlar. Fakat kanaatimce o zaman Ziya Gökalp yanlış tefsir edilmişti. Çünkü o, ‘Dünya-Türk Birliği’ni siyasi olmaktan ziyade kültürel olarak telâkki ederdi” (Adıvar, 2005: 180).

Edib’in milliyetçiliği; etnik üstünlük ya da toprak genişlemesi üzerine değil bir milleti yüzyıllardır bir arada tutan kültürel mirasın korunması üzerine kurulu kültürel bir milliyetçilik olarak tanımlanabilir. Edib, kendine tatmin sağlarken başkalarını yıkıma sürükleyen milliyetçilikleri, şovenizme ve emperyalizme varacakları gerekçeyle reddeder (Adıvar, 2004 aktaran Seyhan, 2014: 80-81). Ona göre milliyetçilik, ötekini silmek yerine kendini ve ötekini aynı anda tanımdır (Seyhan, 2014: 77, 80-81; Yıldırım ve Temizrabacı Yıldırım, 2015: 293).

Edib, milletini sade ve mütevazı bir Türk kimliği üzerinden tanımlayarak onu Osmanlı’dan farklı bir zemine yerleştirir. Bu farklılaşma iki temele dayanmaktadır. Birincisi, Türklerin Orta Asya kökeni ile ilintili olarak, göçebe hayatın biçimlendirdiği yönetim geleneğinin, teokratik olmaktan çok demokratik bir niteliğe sahip olmasıdır. İkincisi ise Osmanlı’nın imparatorluk ölçeğindeki yapısının yanında Anadolu Türk’ünün sade kırsal yaşamı ve tevazusudur. Bu tevazu, Türk’ün dinsel karakterini de belirlemekte ve din, Türk için bir teoloji olmak yerine bir dünya görüşü ve yaşam pratiği haline gelmektedir (Durakbaşı, 2014: 142-143). Böylece kurulmak istenen yeni milliyetçiliğin omurgası, Türk’ün demokratik eğilimi ve dini yaşamına dahi sinen tevazusu etrafında örülür.

Halide Edib’in Osmanlı kimliğinden farklı bir Türk kimliğine olan vurgusu, halk kültürünü milliyetçiliğinin başat temalarından biri yapmaktadır. Onun tasavvuru, köy hayatının ideal sayıldığı, Anadolu temelli bir ülke fikrini içermekte; çalışmalarında köylülerin yalın vatanseverliğini sıkça övmekte

ve halkı, geleneksel köklerini koruyarak “Türk kalabildiği” için seçkinlerden üstün tutmaktadır. Anadolu’ya verilen bu önem, seçkin ile tebaa arasındaki uçurumun yeni bir yurttaş kimliğinde, Türk ulusunda erimesini amaçlamakta; nihai ufuk, seçkin kültür ile halk kültürünün, Batı medeniyeti ile Türk harsının bütünleşmesi olarak görülmektedir (Tanar, 2013: 175; Durakbaşı, 2014: 136, 159). Bu noktada Edib, üzerinde derin iz bırakan Gökalp’in hars-medeniyet ayrımına yaslanmaktadır. Gökalp’e göre hars (kültür) ile medeniyet ayrı düzlemlerdir ve öncelik, halkta doğal halde bulunan milli harsın elde edilmesindedir. Ardından aydın, paylaşılabılır olan medeniyeti halka taşıyacak ve böylece halktan kopmuş aydın ile halk yeniden buluşacaktır (Enginün, 2007: 25-26; Ömertoy, 1965: 256). Gökalp bu buluşmayı sağlıklı bir Batılılaşmanın koşulu saymakta; medeniyetin ancak harsla bütünleştiğinde anlam kazanacağını, kültürün korunmadığı bir Batılılaşmanın ise taklitten öteye geçemeyerek yozlaşmayı beraberinde getireceğini ileri sürmektedir. Edib’in taklit eleştirisi tam da buradan beslenmektedir. Batılılaşmayı körü körüne bir taklit, yüzeyde kalan bir şekilcilik ve gösteriş olarak algılayan “alafrangalık” özentisi, yazar tarafından reddedilmekte; kendi kültürel köklerinden kopan bir modernleşme çabasının, bireyi ve toplumu çöküşe götüreceği savunulmaktadır (Tanar, 2013: 169-170).

Edib hars ile medeniyetin, Doğu ile Batı’nın, eski ile yeninin, kökle modernliğin nerede buluşacağı sorusuna çağdaşlarıninkinden farklı bir yanıt vermekte; sentez arayışının, milliyetçiliğinin merkezine kadını yerleştirmektedir. Başka bir ifadeyle, bu buluşma zemini soyut bir kültür alanı değil somut bir figür; geleneğin taşıyıcısı olan halk kadınının kültürel köklerini, Batılı eğitimin kazandırdığı donanımla bünyesinde birleştiren “ideal Türk kadını”dır.

Milletin Kurucu Öznesi Olarak Kadın

Halide Edib’in milliyetçilik tahayyülünün en temel ve ayırt edici sütununu, kadının toplumsal hayattaki konumunun yeniden tanımlanması; milletin “biz” algısının şekillenmesinde cinsiyet dinamiğinin önemsenmesi oluşturmaktadır. Önceki bölümde ele alınan Edib’in kültürel milliyetçiliğinin soyut unsurları -kapsayıcılık, halk kültürü vurgusu ve sentez arayışı- adeta kadın tasavvurunda billurlaşmaktadır. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde Halide Edib, kadınların geleneksel ev içi rollerinden sıyrılarak milli mücadelenin ve yeni devletin kurucu özneleri haline gelmeleri gerektiği fikrini edebi ve siyasi kurgusunun odağına yerleştirmiş; Edib düşüncesinde kadın, milliyetçiliğin bir konusu değil, ana eksen niteliği taşımıştır.

Edib’in kadına bakışı, milliyetçi görüşlerinin birçok noktasında olduğu gibi, büyük ölçüde Ziya Gökalp’in görüşleriyle örtüşmektedir. Kadının özgürleşip kamusal alanda var olması talebini devrinde en gür sesle dile geti-

renlerden biri olan Gökalp, bu talebi İslâmiyet öncesi eski Türk toplumlarının hem demokrat hem de feminist bir yapıya sahip olduğu, kadın ve erkeğin eşit hakları paylaştığı yönündeki tarihsel teziyle şöyle temellendirir:

“Eski Türkler, hem demokrat hem de feminist idiler. Zaten, demokrat olan cemiyetler, umumiyetle feminist olurlar. Türklerin feminist olmasına başka bir sebep de, eski Türklerce şamanizmin kadınlardaki kudsi kuvvete istinad etmesi idi... Toyonizm ile şamanizmin hukukça müsavî olması, hukukça erkek ve kadının müsavî tanınmasına sebep olmuştur” (Gökalp, 1976: 158 aktaran Durakbaşı, 2014: 121).

Söz konusu tez, Türklüğün referansını gerçek Türk toplumunu temsil ettiği düşünülen Orta Asya’dan almakta; İslâmiyet öncesi Türk kadınının sosyal ve hukuki bakımdan ileri bir konumda olduğunu, ancak Bizans ve Acem etkisiyle gerilediğini varsaymaktadır. Dolayısıyla yapılması gereken, kadını Batılı bir model uyarınca “kurtarmak” değil, milli kültür idealinin canlanmasıyla onu kendi özündeki eşitlikçi konumuna geri döndürmektir. Edib de bu çerçeveyi benimsemekte; kadın haklarının, dışarıdan ithal edilecek bir program yerine Türk’ün otantik milli kimliğinde zaten mevcut bir değer olduğunu; bu yüzden kadının kurtuluşunun, yabancı feminist akımlara öykünmekle değil kendi köküne dönmekle mümkün olduğunu kabul etmektedir (Durakbaşı, 2014: 121, 195-196; Enginün, 2007: 429; Kandiyoti, 2013: 147). Bu tutum, Edib’in feminizmini millileştirmekte; kadın meselesini, milli değerlerle çatışmayan, bilakis onları besleyen ve pekiştiren bir unsur olarak milliyetçiliğin dışı veya çeperi yerine tam merkezine yerleştirmektedir.

Edib, kadının toplumsal itibarındaki gerilemenin somut haklarla aşılacağını düşünmekte; romanlarını bu ekseninde inceleyen Kanbolat’ın (1986) derlediği gibi söz konusu haklar eğitim, boşanma ve eşini seçme hakkından poligaminin reddi, sokağa ve eğlence mekânlarına çıkabilme, çarşafsız ve peçesiz giyinme, çalışma ve örgütlenme, ev içindeki haremlik-selâmlık düzeninin kaldırılması ve nihayet politikaya girmeye kadar uzanmakta; esasen kadının özel alana hapsedilmiş bir nesne olmaktan çıkıp kamusal hayatın etkin bir öznesi haline gelmesi talebinin parçalarını oluşturmaktadır. Bu talebin izleri, Edib’in romanlarındaki kadın tipolojisinde de görülmekte; Bilge’nin (2012: 46) saptadığı üzere, kurguladığı kadınlar olumlu kutupta “aydın” ve “ideal”, olumsuz kutupta ise “cahil”, “kimliksiz”, “taklitçi” ve “dişi” kadın olarak ayrışmaktadır. Tipolojinin temelinde duran ideal kadın, doğrudan doğruya bir sentez figürüdür ve böylece kültürel milliyetçiliği vücut bulmuş halde sürdürür. Edib açısından, adeta insani değerlerin, aklın ve milli hedeflerin temsilcisi konumuna yerleştirilen milletin kadınının, salt Doğulu ya da salt Batılı olması yeterli değildir. Yazar, bir yanda ataerkil yapının biçimlendirdiği, edilgen, kendine ait bir kimlikten yoksun, erkeğin isteklerini sorgu-

lamaksızın benimseyen Doğulu üst sınıf kadını; öte yanda ise anneliğiyle ve kadınlığıyla bağını koparmış, Batı'yı taklitten ibaret kalmış erkeksi kadın tipini eleştirmektedir. İdeal Türk kadını, Doğulu kadının şefkat ve sevecenliği ile Batılı kadının özgüvenini, kimliğini yitirmeden harmanlayabilen kadındır (Kandiyoti, 2013: 150; Bekiroğlu, 1999: 62-64). Bu ideal kadın hem Batılı tarzda modern bir eğitim almış hem de kendi milli ve manevi değerlerine, halk kültürüne sıkı sıkıya bağlı kalarak yozlaşmaktan korunmuş güçlü bir karakterdir. Nitekim Edib'e göre Doğu ve Batı ayrı ayrı kıymetli yönler barındırmakta ve bu yönler birbirine karşı olmanın aksine birbirini bütünlemektedir. Eksiklerini gidermek için Doğu Batı'ya, Batı da Doğu'ya yönelmeli; vaktiyle Osmanlı'nın gerçekleştirdiği sentezi gelecekte Türkiye'nin yeniden kurabilmesi beklenmektedir (Enginün, 2007: 429).

Tahayyül ettiği kadının nereden doğacağı sorusu, Edib'i yeniden halka yöneltir. Seyhan'ın (2014: 71-72) tarifiyle ideal kadın, “Batılı tarzda eğitim görmüş, güçlü, kendine hâkim ve dil, edebiyat ve sanat alanlarında yetenekli, buna karşın Batı'nın materyalist değerlerine bağlı olmayan, aksine yüksek bir alçakgönüllülük duygusuna sahip” bir kişidir. Bu kadının ham maddesiye halktadır; zira milli şuuru asıl taşıyanlar, Anadolu'nun emekçi kadınlarıdır. Ancak bu kadınların büyük bölümü okuma yazma bilmez ve eğitilmeleri gerekir. Gökalp'ten hareketle ele alınan hars-medeniyet ayrımı, burada toplumsal cinsiyetin diliyle kendini yeniden göstermekte; harsı taşıyan halk kadınının medeniyetle donatılması, aydın kadının üstleneceği vazife olarak tanımlanmaktadır (Bilge, 2012: 47).

Halide Edib, kadının kamusal alanda taşıdığı bütün statülerle birlikte, mahremiyetin alanı olan ev içinde de belirleyici bir ağırlığa sahip olduğunu; çocuklarıyla ve ailesiyle bağını yitirmemesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. İdeal Türk kadını eğitilmiş ve bilgili olmalı, milli meseleleri yaşamının merkezine koymalı ve toplumsal sorunlar karşısında sorumluluk duymalı; milliyetçilik davasında en az bir Türk erkeği kadar emek vermelidir (Bilge, 2012: 47, 53, 57; Durakbaşı, 2014: 195). Ancak kadının kamusal failliği, onu özel alandan koparmamakta; bilakis ideal Türk kadını, kamusal alandaki kadar aslî rollerinden birini orada üstlenmekte; milletin biyolojik ve kültürel varlığını yeniden üretmektedir. Nitekim toplumun temeli olan ailede anne, çocuğu yetiştiren; ona dili, dini, gelenekleri ve aidiyet duygusunu aktaran; milli bilinci aşıl原因an ilk kişidir (Bekiroğlu, 1999: 62). Bu yüzden kadın aynı anda “ailenin kurucusu” ve “milli ruhun koruyucusu”dur; “iyi eş”, “iyi anne”, “iyi Müslüman”dır (Bilge, 2012: 46; Enginün, 2007: 429). Böylece Edib, Türk kadını hem milli ailenin hem de milli devletin inşasından sorumlu tutar; Yeni Turan'ın eski Tatar Türklerini andıran kadınları “vatan ve çocuktan başka bir şey” hissetmezler (Adıvar, 2014: 19).

Yeni Turan’da, Halide Edib’in kurguladığı ideal kadın tipinin ilk güçlü siyasal izdüşümü, Kaya karakterinde görülür. Kaya yalnızca bir sevgili ya da eş değil, partinin ideolojik zeminini kuran; kadını “et ve makine” konumundan çıkarıp erkeğe yoldaş ve memlekete rehber kılmayı amaçlayan manevi bir önderdir (Adıvar, 2014: 31). Romanın kurgusunda Yeni Turan kadınları, gösterişten ve israftan kaçınarak sadeleşmiş kıyafetleriyle, kadın bedeninin nesneleştirilmesini reddedip salt toplumsal faydaları, vatanseverlikleri ve eğitimcilikleriyle görünür olmaktadır. Kaya’nın öncülüğünde açılan Cuma mektepleri, okullar ve yardım cemiyetleri, kadınların biblölülükten çıkıp ulusun zihinsel ve ahlâki temellerini atan kurucu aktörlere dönüşmesini temsil etmekte; Yeni Turan mefkûresinde, kadınların oy hakkına sahip olduğu, kız ve erkek çocukların eşit eğitim aldığı bir toplum ideali, bizzat kadınların eylemliliği üzerinden inşa edilmektedir (Adıvar, 2014: 18-20; Adıvar, 2005: 186). Edib’in 1922 yılında kaleme aldığı Ateşten Gömlek gibi Milli Mücadele dönemi eserlerinde ise, kadın karakterler doğrudan cepheye inerek veya milli direnişin sembolü haline gelerek vatanın kurtuluş mücadelesine bizzat yön vermektedir. Romandaki Ayşe hemşire, işgale uğramış İzmir’in ve yaralı vatan toprağının ete kemiğe bürünmüş bir sembolü olarak askerlerin ve genç subayların savaşma motivasyonunu besleyen ulvi bir figüre dönüşmekte; kadın, arzu duyulan cinsel bir nesne olmaktan çıkarılarak “cinsiyetsiz bir silah arkadaşı” olarak kurgulanmaktadır (Adıvar, 2007; Kandiyoti, 2013: 145). Edib’in bu ilk dönem romanlarındaki kadın karakterler, güçlü fakat kendi cinsel kimliklerini ve isteklerini milli dava uğruna fedakârlığa dönüştüren kadınlardır (Adak, 2004: 165-167).

Edib’in söz konusu ideal Türk kadını tanımlaması, kuruluş halindeki Cumhuriyet’in kadın anlayışıyla da büyük ölçüde örtüşmektedir. Dönemin devleti için kadınların kurtuluşu önemlidir ve ev içi rollerinin yanında kamusal hayata katılımı teşvik edilmektedir (Durakbaşı, 2014: 119). Edib de milletin kuruluşunu bu ikili rol beklentisine uygun biçimde fakat kadın failliğini merkeze alarak yeniden yazmakta; anlatısında kadını, milletin yalnızca taşıyıcısı ya da simgesi olmaktan ziyade tarihi yapan etkin bir öznesi olarak konumlandırmaktadır. Dönemin kadına biçtiği “annelik” ve “koruyuculuk” rollerini benimserken bile, bu rolleri edilgenlikle değil kamusal sorumluluk ve eylem kapasitesiyle doldurmaktadır.

Din, Dil ve Edebiyat: Millileşmenin Ayırt Edici Unsurları

Halide Edib’in milliyetçilik anlayışında din, dil ve edebiyat, bir milleti millet yapan ayırt edici unsurlar olarak öne çıkar. Bu üç öğeyi birleştiren ortak işlev, dağınık bir insan topluluğunu ortak bir aidiyet etrafında kenetlemektir. Edib, söz konusu unsurları ayrı ayrı ele almakla birlikte her birine aynı temel soruyla -milletin nasıl kurulup bir arada tutulacağı sorusuyla- yaklaşmakta ve bu soruyu çoğunlukla kadın meselesiyle kesiştiği nokta üzerinden yanıtlamaktadır.

Edib'in düşüncesinde din, bir milleti bir arada tutan unsurların belki de en güçlüsüdür. Kolejde Hristiyan kültürüyle iç içe bir eğitim almasına karşın, çocukluğunda edindiği dini terbiyenin etkisiyle ömrü boyunca Müslüman kalan Edib, İslâm'ın kendi üzerindeki tesirini bir tür kültürel kuşatılmışlık olarak betimlemektedir:

"...İslâmi kültürün camiler, ezanlar, mezarlıklar ve küçük yaşta her akşam ve sabah tekrar ettiğimiz Kur'andan parçalar her zaman bana hâkim olmuştur. İnaniyorum ki her gece kendi dilinde Kur'an'ın başlangıcındaki bir sureyi tekrar eden bir çocuk, ister istemez İslâmiyet'in bütün insanlığı içine alan bir ruh ifade ettiği kanaatini içinde taşıyacaktır..." (Adivar, 2005: 126).

Halide Edib için din, ibadetlere ya da mabetlere sığmayan, yiyeceklerden iftar sofralarına, hediyelerden kıyafetlere, eğlence biçimlerinden çocuk oyunlarına kadar gündelik hayatın dokusuna sinmiş bir kültürel olgudur. Tam da bu yaygınlığı nedeniyle dinin toplumdan çıkarılması, Edib'e göre birleştirici bir harcın çekilmesi, dolayısıyla bir belirsizlik ve anlamsızlık alanının açılması anlamına gelir (Enginün, 2007: 33). Kültürel bir olgu olarak din, millileşmenin temel unsurlarından biridir ve insanlar arasında görünmez bağlar örер (Gözütok, 2010: 432; Tanar, 2013: 172).

Edib'in önemsedığı din, kurumsal ya da kuralcı bir din değil tasavvufi ve mistik yanı ağır basan, "sevgi ve hoşgörüyü öğütleyen aşkın" bir dindir (Tanar, 2013: 172). Edib, Batı'nın eşitlikçi duyarlılıklarıyla uzlaşabilen, huzurlu ve mistik bir İslâm'ın imkânları üzerine düşünmekte; Osmanlı-İslâm kültürünün, hoşgörölü bir milliyetçiliğin içine taşınmaya değer pek çok değer barındırdığına inanmaktadır (Seyhan, 2014: 68, 73). Kendi ifadesiyle "bir sulh ve muhabbet telâkkisi" olarak İslâm, toplumsal adaleti sağlama ve insani ilişkileri düzenleme gücüne sahiptir (Bekiroğlu, 1999: 66). Halide Edib milliyetçi görüşleriyle paralel olarak sık sık Türk halkının mütevazı ve tefekkür-e dayalı din anlayışını övmekte ve bu sade dindarlığın Türk'ü İranlı ya da Arap'tan ayırdığını ileri sürmektedir. Türk için din, bir teoloji meselesi değil bir dünya görüşü ve yaşama pratiğidir; Türk, dini yorumlarken soyut akıl yürütme yerine kendi sezgisine ve duyarlılığına yaslanarak çevresine sevgiyle yaklaşmaktadır (Durakbaşı, 2014: 143). Böylece din, Edib'in düşüncesinde doğrudan harsa eklemlenmekte; Enginün'ün (2007: 22-23) belirttiği gibi, Edib'in din ile harsı uzlaştırma çabası, Mehmet Akif'in dinin ilim ve medeniyete engel olmadığı yönündeki düşüncesinden izler taşımaktadır.

Defalarca kamusal alandaki etkinliğinin İslâm bahane edilerek engellenmek istendiği girişimlerle karşılaşan Edib; kadın haklarının kısıtlanmasını dinin değil toplumsal yapının bir sonucu olarak görmüş; İslâm'ın, kadının

haklarını gasp etmediğini, bilakis, kadını topluma hizmete çağıran bir din olduğunu “..İslâm dini kadınların özellikle ulusun anneleri olarak topluma hizmet etmelerini teşvik eden bir dindir” ifadeleriyle savunmuştur (Adıvar, 1938 aktaran Durakbaşı, 2014: 200; Enginün, 2007: 23-24). Dolayısıyla Edib’in dini, milli birliğin harcı olarak kabul ederken bile, kadının kamusal faaliğini meşrulaştıran bir çerçeveye dönüştürdüğü fark edilmektedir. Böylece din, milletin ötesinde milletin annesi olarak tahayyül edilen kadını da kuran bir unsur haline gelmektedir.

Dil ve edebiyat, iletişimin ve ortak aidiyetin inşası için işlevsel bir öneme sahip olmasıyla Edib’in milliyetçiliğinde millileşmenin bir başka ayırt edici katmanını oluşturmaktadır. Edib hayatı boyunca verdiği edebi eserlerle edebiyatı, halkla bağ kurmanın ve milli bilinci yaymanın bir aracı olarak kullanmış; yalnızca milliyetçiliği savunmaktan ziyade, milleti edebiyat yoluyla kurgulanabilir kılmıştır. Eserlerinde milleti, çoğunlukla kadın kahramanlar üzerinden tasarlayan Edib, Türklük ve vatanseverlik temalarını güçlü, etkin kadın figürleri aracılığıyla işlemekte; bu metinlerde kadın kahraman, milletin alegorik bedeni haline gelmekte; edebiyat vasıtasıyla millet, doğrudan kadın kahramanlar aracılığıyla tahayyül edilmektedir. Bu tahayyülün önkoşulu ise dilin sadeleşmesidir. Edib, Fars edebiyatının ağırlığı altındaki Osmanlı edebiyatının kendisi olamayacağını düşündüğünden Divan edebiyatına mesafeli durmakta; Halk edebiyatına ve Tanzimat sonrası isimlere yaklaşmakta; Tanzimat’ın açtığı yeni ortamda edebiyatın, kitlelerde vatan, hürriyet, adalet ve özgürlük gibi kavramlara dair bir bilinç uyandırıp Türk milliyetçiliğinin değişen aidiyet bağlarını anlatmanın araçlarını sağlayacağını ifade etmektedir. Gerçekçi anlatıya ve halkçı izleklere yaslanan bu edebiyat, halkı eğitme misyonunu üstlenebilmek için Osmanlı’nın ağdalı ve abartılı üslubundan uzaklaşıp sade, samimi bir dile yönelmelidir (Adıvar, 2005: 121; Durakbaşı, 2014: 154). Edib’in bu talebi soyut bir estetik tercih olmaktan ziyade somut bir kurumsal pratiğin içinden doğmaktadır. Nitekim yeni ve sade bir dil çağrısını, bir kadın öğretmen okulu olan Darülmuallimat için yazdığı raporda dile getirmekte; derslerin çoğunun hala Farsça ve Arapça yürütüldüğünü belirterek “canlı” ve “modern” hayatın niteliğine uygun yeni bir dilin zarureti vurgulamaktadır (Enginün, 2007: 41). Böylece din, dil ve edebiyat, Edib’in milliyetçiliğinde yalnızca birer “milli unsur” olmakla kalmamakta; milletin ve o milletin merkezine yerleştirilen kadının birlikte inşa edildiği alanlara dönüşmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, döneminin çok yönlü aktörlerinden biri olan Halide Edib’i, milliyetçilik düşüncesine bütünlük kazandıran kadın meselesi eksenini üzerinden okumakta; Edib için kadın meselesinin, ele alınan konulardan yalnızca biri olmak yerine millet, kültür ve modernleşme kavrayışının üzerinde

yoğunlaştığı aslı çerçeve olduğunu savunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden modern Türkiye'nin kuruluşuna uzanan tarihsel kesitte Halide Edib, milliyetçilik mefkûresini salt siyasal bir rejim değişikliği, sınırların muhafazası veya genişlemesi olarak görmemiş; topyekûn bir kültürel uyanış ve kadının toplumsal konumunun yeniden inşası projesi olarak kurgulamıştır. Bu doğrultuda Edib'in milliyetçiliği, adem-i merkezîyetçi ve kültürel çoğulculuğu barındıran özgün bir kültürel bir milliyetçiliktir; bir halkı bir arada tutan kültürel mirasın korunmasını öncelemektedir.

Edib'in kültürel milliyetçiliği, halk kültürüne yaslanan, hars ile medeniyet ve Doğu ile Batı arasında sentez arayan, taklitçi modernleşmeyi reddeden ve milli kimliği kültürel süreklilik içinde yeniden tanımlayan özgün bir çerçeve sunmaktadır. Ancak bu çerçeveyi çağdaşlarıninkinden ayırt edici kılan temel unsur, bütün bu soyut ideallerin bir Türk kadını tasavvurunda bedenlenmesidir. Hars ile medeniyetin, eski ile yeninin, kökle modernliğin buluşacağı zemin, onun düşüncesinde geleneğin taşıyıcısı halk kadınının kültürel köklerini ile Batılı eğitimin kazandırdığı donanımı, kimliğini yitirmeden harmanlayan “ideal Türk kadını”dır. Böylece “nasıl bir kadın” sorusu, Edib için doğrudan “nasıl bir millet” sorusunun bir başka söyleniş biçimidir. Kadının eğitimi, kamusal yaşama katılımı, anneliği, kültürel aktarımdaki rolü ve milli mücadelede üstlendiği görevler, Edib'in düşüncesindeki aynı projenin birbirini tamamlayan parçalarıdır. Millet geleceği, biyolojik anlamda olduğu kadar kültürel anlamda da kadın tarafından taşınmakta; kadın, milli kimliğin ilk öğreticisi, koruyucusu ve yeniden üreticisi olarak konumlandırılmaktadır. Edib; pasif, eve hapsedilmiş veya Batılılaşmayı yanlış anlayarak yozlaşmış “alafranga” kadın tipolojilerini kökünden yıkmış; aklıyla, eğitimiyle ve iradesiyle milletin kaderini tayin eden kurucu bir kadın özne yaratmıştır.

Edib'in dil ve edebiyat çözümlemesi de aynı eksenle anlam kazanmaktadır. Edib bu üç unsuru millileşmenin ayırt edici katmanları olarak ele alırken, her birini kadın meselesiyle kesiştiği noktadan kurmuştur. Tasavvufi ve hoşgörülü bir İslâm, kadının kamusal failliğini meşrulaştıran bir çerçeveye; sadeleşmiş bir dil ve halkçı bir edebiyat ise milletin bizzat kadın kahramanlar üzerinden tahayyül edildiği ayrıcalıklı bir alana dönüşmüştür. Edib'in kaleminde, milletin edebî inşası ile kadının yeni kimliğinin inşası, aynı hareketin iki yüzüdür. Dolayısıyla din, dil ve edebiyat onun milliyetçiliğinde birer “milli unsur” olmanın ötesinde, milletin ve o milletin merkezine yerleştirilen kadının kurulduğu ortak zeminlerdir.

Son kerte, Halide Edib'in özgünlüğü, kadın meselesini milliyetçiliğin yanına eklemek yerine milliyetçiliğin tam merkezine yerleştirmesinde aranmalıdır. Dönemin devleti kadından hem milletin annesi hem

modern toplumun kurucusu olmasını beklerken, Edib bu ikili rolü kadın failliğini esas alarak yeniden yazmış; kadını milletin taşıyıcısı ya da simgesi olmaktan çıkarıp tarihi yapan etkin bir özne olarak kurgulamıştır. Bu yüzden Edib'in ideal Türk kadını hem sorunun kendisi hem de cevabıdır: Edib milleti hayal ederken aslında bir kadın hayal etmiş, bir kadını anlatırken de daima bir milleti anlatmıştır. Biyografisine sığmayan kadının, kurmak istediği millete sığdırdığı şey de tam olarak budur.

Kaynakça

- Adak, H. (2014). Otobiyografik benliğin çok-karakterliliği: Halide Edib'in ilk romanlarında toplumsal cinsiyet. S. Irzık ve J. Parla (Drl.), *Kadınlar dile düşünce/Edebiyat ve toplumsal cinsiyet* içinde (5. baskı, s. 161-178). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adivar, H. E. (2005). *Mor salkımlı ev*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Adivar, H. E. (2007). *Ateşten gömlek*. İstanbul: Can Yayınları.
- Adivar, H. E. (2014). *Yeni Turan*. İstanbul: Can Yayınları.
- Aslan, H. B. (2024). Halide Edib Adivar'ın Yeni Turan romanında Turancılığa yeni bir yaklaşım. *SDE Akademi*, 4(3), 461-485.
- Bekiroğlu, N. (1999). *Halide Edib Adivar*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Bilge, Y. (2012). Halide Edib'in Yedigün dergisindeki yazılarında kadına bakışı. *International Journal of Social Science*, 5(4), 43-61.
- Çalışlar, İ. (2010). *Halide Edib: Biyografisine sığmayan kadın*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Durakbaşı, A. (2014). *Halide Edib: Türk modernleşmesi ve feminizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Enginün, İ. (1986). *Halide Edib Adivar*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Enginün, İ. (2007). *Halide Edip Adivar'ın eserlerinde Doğu ve Batı meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Enginün, İ. (2020). *Yeni Türk edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gözütok, T. (2010). Yeni Turan'da milli kimlik sorunu. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(2), 410-448.
- Kanbolat, Y. (1986). *Halide Edip Adivar'ın romanlarında feminizm sorunu*. Ankara: Bayır Yayınları.
- Kandiyoti, D. (2013). Cariyeler, fethan kadınlar ve yoldaşlar: Türk romanında kadın imgeleri. *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler* içinde (s. 146-161). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kudret, C. (1998). *Türk edebiyatında hikâye ve roman (Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar 1911-1922)* (Cilt 2). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Önertoy, O. (1965). Halide Edib'in Yeni Turan'ı ve Ziya Gökalp. *Türkoloji Dergisi*, 2(1), 251- 258.
- Seyhan, A. (2014). *Dünya edebiyatı bağlamında modern Türk romanı: Kesişen yazgıların hikâyesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Tanar, M. (2013). Kültür-medeniyet ikilemi üzerinden Halide Edip'in düşüncesinde muhafazakârlık. *Muhafazak r Düşünce*, 38, 161-180.
- Yıldırımaz, S. ve Temizarabacı Yıldırımaz, Y. (2015). Üç tarz-ı tahayyül: Halide Edib Adıvar,
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Peyami Safa'nın ütopyacı gelecek kurgularında ideoloji ve toplumsal cinsiyet. S. Co ar ve A.  zman (Ed.), *Milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet: Edebiyat, medya, siyaset* içinde (s. 289-321). İstanbul: İletişim Yayınları.

KAMUSAL ALANIN DÖNÜŞÜMÜ: HABERMAS TEORİSİ, TÜRKİYE DENEYİMİ VE DEMOKRASİ TARTIŞMALARI

“ ”

İbrahim MAVİ¹

¹ Dr. İbrahim MAVİ, ibrahimmavi01@gmail.com, İzmir Radikal Eğitim Kurumları, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8268-6899>, İzmir

Giriş

Kamusal alan tartışmaları modern dönemde özellikle sivil toplum, birey-devlet ilişkileri ve özel alanın sınırlandırılması bağlamında önemli bir inceleme konusu haline gelmiştir. Bu tartışmaların temelinde “kamusal”, “kamu”, “özel” ve “kamuoyu” kavramlarının ayırt edici özellikleri yer almaktadır. Jürgen Habermas’ın geliştirdiği kamusal alan teorisi, modern toplumlarda yurttaşların ortak meseleleri tartışabildiği, rasyonel müzakere ve eleştirel aklın işlediği bir alanı tanımlar. Habermas’a göre kamusal alan, özel alan ile devlet arasındaki aracılık işlevini üstlenir, bireylerin özel yaşamlarındaki ihtiyaç ve taleplerin kamusal tartışmaya taşınarak siyasal karar alma süreçlerini etkilemesine olanak tanır. Ancak bu ideal tip, tarihsel ve toplumsal bağlama göre farklı biçimlerde şekillenir.

Türkiye deneyiminde kamusal alanın oluşumu ve dönüşümü, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e modernleşme süreci, devlet-merkezli siyasal yapı, laiklik uygulamaları, medya ve sivil toplumun gelişimi gibi dinamikler tarafından belirlenmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde kamusal alan, devletin ideolojik yönlendirmesi altında ulus-devlet inşasının bir aracı olarak kurgulanmış, özel alan ise modernleşme reformları ile yeniden tanımlanmıştır. Uzun yıllar devam eden bu süreç 1980’lerden itibaren küreselleşme, medya çoğullaşması, kimlik siyaseti ve dini görünürlüğün artışı, kamusal alan-özel alan sınırlarının daha geçirgen hale gelmesine yol açmıştır.

Bu bağlamda, bu çalışmada Türkiye’de kamusal alanın dönüşümü, yalnızca siyasal iletişim biçimlerinin değişimiyle değil, özel yaşam pratiklerinin kamusal alana taşınma biçimleri ve demokrasi tartışmalarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Habermas’ın teorik çerçevesi Türkiye’nin özgün tarihsel-siyasal bağlamı, kamusal alanın demokratikleşme kapasitesini anlamak açısından kritik önemdedir. Bu çalışma, Habermas’ın kamusal alan teorisinin Türkiye’nin tarihsel ve siyasal deneyimi içerisinde nasıl dönüştüğünü incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel araştırma sorusu, “Habermas’ın normatif kamusal alan modeli Türkiye’de hangi tarihsel, siyasal ve toplumsal dinamikler çerçevesinde dönüşüme uğramıştır?” şeklinde formüle edilmiştir. Bu temel soru doğrultusunda çalışmada ayrıca, Türkiye’de kamusal alanın demokratikleşme süreçleri, kimlik siyaseti, sivil toplum tartışmaları ve dijital iletişim teknolojileri bağlamında nasıl yeniden şekillendiği ele alınmaktadır. Böylece çalışma, Habermas’ın kuramsal çerçevesini Türkiye deneyimi üzerinden yeniden değerlendirmeyi ve çağdaş demokrasi tartışmaları açısından çözümlemeyi hedeflemektedir.

Bu bağlamda, Türkiye’de kamusal alan literatürünü Habermas’ın normatif yaklaşımı ile radikal demokrasi tartışmaları arasında değerlendirmesi

bakımından literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma, Türkiye’de kamusal alanın dönüşümünü yalnızca devlet-toplum ilişkileri bağlamında değil, kimlik siyaseti, sivil toplum, demokratikleşme süreçleri ve dijital iletişim teknolojileri ekseninde birlikte ele alması bakımından özgün bir yaklaşım geliştirmektedir. Ayrıca çalışma, Habermas’ın kamusal alan modelinin Türkiye bağlamındaki sınırlarını ve dönüşümünü tartışarak çağdaş demokrasi tartışmalarına teorik düzeyde katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışma ampirik veri üretimine dayanmamakla birlikte, mevcut literatürü kuramsal ve eleştirel bir perspektifle yeniden değerlendirerek Türkiye’de kamusal alan tartışmalarına bütüncül bir analiz sunmaktadır.

Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma deseninde yapılandırılmıştır. Araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmış, kamusal alan, demokrasi, sivil toplum ve modernleşme tartışmalarına ilişkin temel sosyolojik ve siyasal literatür incelenmiştir. Çalışmanın kuramsal çerçevesi ağırlıklı olarak Jürgen Habermas’ın kamusal alan teorisine dayanmakta, bunun yanında Chantal Mouffe, Ernesto Laclau, Hannah Arendt, Richard Sennett, Şerif Mardin ve Fuat Keyman gibi düşünürlerin çalışmaları da değerlendirmeye dahil edilmektedir.

Araştırma kapsamında Türkiye’de kamusal alanın dönüşümünü ele alan kitaplar, akademik makaleler, kuramsal çalışmalar ve ilgili literatür sistematik biçimde analiz edilmiştir. Veriler betimsel ve yorumlayıcı analiz yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmiş; Türkiye’de kamusal alanın tarihsel dönüşümü demokrasi, kimlik siyaseti, sivil toplum ve dijitalleşme ekseninde çözümlenmiştir. Çalışma ampirik saha araştırmasına dayanmamakta, kuramsal ve kavramsal analiz yöntemi üzerinden Türkiye’de kamusal alan tartışmalarına ilişkin eleştirel bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Antik Çağ’dan Modern Zamanlara Kamusal Alan

Toplumsal ve siyasal bağlamda aile ile kamusal alan arasındaki ayrımı ilk kez ortaya koyan düşünür Aristoteles’tir. Ona göre her yurttaş, bireysel olan (idion) ile kamusal olan (koinon) arasında iki ayrı varlık düzenine dahildir ve bu ikisi arasında belirgin bir sınır bulunmaktadır. “Kamu” kavramı, birbiriyle ilişkili ancak bütünüyle aynı olmayan iki anlam taşımaktadır. İlk olarak, kamu, herkesin görebildiği ve işitebildiği, kamusal alanda görünür hale gelen şeyleri ifade eder. İnsanların görüp duyduklarını başkalarıyla paylaşabilmesi, bireyin hem kendisine hem de dünyanın gerçekliğine dair güven geliştirmesine aracılık eder.

Antik dönemde kamu alanı, özgür erkeklerin farklılıklarını sergileyerek üstünlüklerini ortaya koydukları bir mekân iken (Arendt, 1994, s. 72), ev, ya-

şamsal ihtiyaçların karşılandığı özel alanı temsil ediyordu. Kamu kavramının ikinci boyutu ise, özel olana karşılık herkes için ortak olan bir dünyayı işaret etmekteydi. Bu ortak dünya, bireylerin bir araya gelmesini sağlarken aynı zamanda birbirlerinin varlığını bastırmalarını engelleyen bir düzen işlevi görüyordu (Arendt, 1994, s. 77-78). Dolayısıyla kamusal mekânlar, herkesin ortak kullanımına açık, yurttaşların erişimine ve beğenisine sunulan alanlar olarak tanımlanmaktaydı.

Kamusal alanın tartışmaları, Antik dönemden günümüze kadar çeşitli aşamalardan geçerek farklı biçimlerde ele alınmıştır. Bu bağlamda kamusal mekânlar, açıklığın ve paylaşımın öne çıktığı; farklı toplumsal gruplardan ve niteliklerden bireylerin herhangi bir ayırım gözetilmeksizin kullanabildiği alanlar olarak değerlendirilmektedir. Milliyet, yaş, cinsiyet, etnik köken ya da fiziksel özellikler gibi unsurlar, kamusal mekânların erişilebilirliği açısından bir engel oluşturmamalıdır. Nitekim gerçek anlamda kamusal mekânlar, farklı toplulukları bir araya getirerek toplumsal hoşgörünün gelişmesine katkı sunmaktadır.

Bununla birlikte, kamusal ve özel alan kavramlarının kesin sınırlarla ayrılmış saf formlar halinde bulunmadığı; bu iki alan arasında çok sayıda ara tonun mevcut olduğu görülmektedir. Sennett'in (2002, s. 138) belirttiği üzere, kamusal alan insan yapımı bir olguyu ifade ederken, özel alan daha çok insanlık durumuna karşılık gelmektedir. Kamusal ve özel yaşamın farklı dönemlerde ve kültürel bağlamlarda nasıl vurgulandığı, toplumların içinde bulundukları mekânsal, zamansal ve kültürel koşullara bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir.

Modern Dönemde Kamusal ve Özel Alan

Modern dönemde kamusal alan, özellikle sivil toplumun işlevi, bireylerin devletle kurduğu ilişkiler ve kişisel yaşam alanlarının sınırlandırılması üzerine yürütülen tartışmalarla birlikte önemli bir kuramsal odak noktası haline gelmiştir. Bu tartışmaların sağlıklı biçimde anlaşılabilmesi, kavramsal çerçevenin netleştirilmesini gerektirir. Bu bağlamda “kamusal”, “kamu”, “özel” ve “kamuoyu” kavramlarının ayırt edici yönleri üzerinde durmak önem taşımaktadır.

“Kamusal” kavramı, kapalı veya yalnızca belirli bir gruba ait topluluklardan farklı olarak herkese açık olma niteliğini ifade eder (Habermas, 2002, s. 58). Bu açıdan, kamusal olan, bireylerin görünürlük kazanabildiği, iletişim kurabildiği ve ortak bir dünya deneyimini paylaşabildiği alanlarla ilgilidir. Duruma bağlı olarak kamusal organlar, devletin idari kurumlarını kapsayabileceği gibi, halkın iletişim ihtiyacını karşılayan basın ve medya araçlarını da içine alabilmektedir (Habermas, 2002, s. 59).

Habermas'ın kuramında özellikle modern toplumlarda kamusal alan, yurttaşların ortak meseleleri tartıştıkları ve kamusal bir kanaat oluşturdıkları bir iletişim zemini olarak ele alınmaktadır. Bu noktada kamusal alanın, özel çıkarların ötesine geçerek ortak iyiyi hedefleyen tartışma ve etkileşim süreçlerini mümkün kıldığı vurgulanır. Bununla birlikte, “özel” kavramı daha çok bireyin kişisel yaşamına, ailesine ve mahremiyetine işaret ederken; “kamuoyu” ise bireysel görüşlerin bir araya gelerek ortak bir kanaat biçiminde görünür hale gelmesiyle ortaya çıkar. Dolayısıyla modern dönemde kamusal alan tartışmaları yalnızca birey ile devlet arasındaki sınırların belirlenmesi açısından değil, aynı zamanda demokratik katılımın, toplumsal iletişimin ve kolektif aklın işleyişi açısından da önem kazanmaktadır.

Liberal yaklaşıma göre kamu, siyasal gücün uygulama alanı olarak tanımlanmakta; devletin ahlaki tercihlerden bağımsız, tarafsız hukuk kuralları çerçevesinde işleyen bir yapı olduğu kabul edilmektedir (TÜBİTAK, t.y.). Bu çerçevede kamu, toplumun ortak yararını gözeten işlev ve hizmetlerin bütünü ifade etmektedir. Habermas'ın (2002) yaklaşımında kamu, sivil toplumdan doğan; yurttaşların özgürce, rasyonel ve eleştirel biçimde kamusal meseleleri tartışabildikleri bir iletişim ortamı olarak tanımlanmaktadır. Benzer biçimde, Erdoğan (2000), kamusal alanı toplumun ortak iyiliğini esas alan tartışma ve faaliyetlerin yürütüldüğü bir zemin olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle kamusal alan, devlet ile bireyin özel yaşamı arasında aracılık eden bir köprü işlevi görmektedir.

Özel alan ise bireyin aile hayatını, kişisel tercihlerine dayalı yaşam biçimlerini ve ekonomik faaliyetlerini kapsamakta; devletin doğrudan müdahalesi dışında kalan bir özgürlük alanını temsil etmektedir (TÜBİTAK, t.y.). Habermas'a (2002) göre özel alan, kamusal alanın zıddı değil, tamamlayıcı unsuru olarak görülmelidir; zira kamusal tartışmaların önemli bir bölümü özel yaşamdan ve bu alandaki deneyimlerden beslenmektedir.

Habermas'ın aktardığı üzere, Almanca'daki “kamu” terimi, daha eski olan “kamusal” sıfatından türemiştir. Ancak bu kavram, ancak 18. yüzyılda Fransızca *publicité* ve İngilizce *publicity* kavramlarıyla kurulan ilişki sayesinde anlam kazanmaya başlamıştır. Nitekim bu dönemin sonlarına kadar sözcük öylesine sınırlı biçimde kullanılmıştır ki, Heynatz tarafından bile kuşku ve itirazla karşılanmıştır. Dolayısıyla kamu, en azından Almanya özelinde, bu dönemde kavramsal bir içerik kazanmış ve işlevsel bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Habermas'a (2002, s. 59) göre kamu, aynı zamanda mal mübadelesi ve toplumsal emeğin kendi yasalarına göre kurumsallaştığı “burjuva toplumuna” özgü bir olgudur. Bununla birlikte “kamusal” ile “özel” olan arasındaki ayrım, çok daha erken dönemlerden itibaren tartışılmaya başlanmış ve bu karşılık, kamusal alan teorilerinde merkezi bir referans noktası haline gelmiştir.

Batı dillerinde “public” kavramı, hem “halkın sahip olduğu şeyler veya özellikler” anlamını taşımakta hem de bağlama göre farklı işlevler üstlenmektedir. İsim olarak topluluk veya bireyleri, sıfat olarak ise otoriteyi ifade eden “public”, İngilizcede ilk kez 1470 yılında toplumun ortak çıkarıyla ilişkilendirilmiştir. Yaklaşık yetmiş yıl sonra kavrama, “genel gözleme açık ve ortada olan” anlamı da eklenmiştir. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise “kamusal” terimi, herkesin denetimine açık bir alanı tanımlarken, “özel” terimi yalnızca bireyin ailesi ve yakın çevresi ile sınırlı, korunmuş bir yaşam alanını ifade etmeye başlamıştır.

Kamu, kamusal ve özel alan tartışmalarında ön plana çıkan bir diğer kavram ise sivil toplumdur. Sivil toplum, devletten bağımsız, gönüllü katılıma dayalı ve örgütlü sosyal bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Ercan, 2010). Bu yapılar, dernekler, sendikalar, vakıflar ve yurttaş inisiyatifleri gibi kurumları içermekte ve kamusal alanın canlılığını korumada merkezi bir rol oynamaktadır (Ercan, 2010; Habermas, 2002). Bu bağlamda sivil toplum hem özel hem de kamusal alanın işlevselliğini destekleyen demokratik bir unsur olarak değerlendirilir.

Sivil toplumun kamusal tartışmalardaki rolü, yalnızca bireylerin katılımını sağlamakla kalmaz; aynı zamanda bu süreçlerin gerçekleştiği fiziksel ve sosyal mekanları da ön plana çıkarır. Kamusal ve özel alanların işleyişi, mekânın düzenlenişi ve erişilebilirliği ile doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla, kamusal alan ve sivil toplum arasındaki etkileşim, mekânsal boyutu göz ardı edilmeksizin ele alınmalıdır.

Kamusal Mekânların Türleri ve Özellikleri

Kamusal mekânlar üzerine yapılan çalışmalarda, bu alanların genellikle dış ve iç mekânlar olarak iki ana gruba ayrıldığı görülmektedir. Her iki tür mekânın da ortak özellikleri arasında açıklık, paylaşım, eşitlik, işlevsellik, estetik ve güvenlik öne çıkmaktadır. Dış kamusal mekânlar; meydanlar, sokaklar ve parklar gibi, toplumsal etkileşimlerin doğal olarak gerçekleştiği, yüksek görünürlüğe sahip ve herkesin erişimine açık alanları kapsamaktadır (Madanipour, 1996). Bu alanlarda siyasal eylemler, mitingler, protestolar, kültürel etkinlikler ve gündelik sosyalleşme pratikleri gibi faaliyetler sıklıkla ortaya çıkar. Bu nedenle dış mekânlar, genellikle “gerçek” kamusal alanın prototipi olarak değerlendirilir.

Buna karşılık, iç kamusal mekânlar alışveriş merkezleri, pasajlar, metro istasyonları, kampüsler ve kütüphaneler gibi yapılandırılmış alanlardan oluşmaktadır. Her ne kadar formal olarak herkese açık olsa da bu alanlar çoğunlukla özel mülkiyetin sınırlarıyla belirlenir (Low ve Smith, 2006). Güvenlik kameraları, giriş-çıkış kontrolleri ve diğer gözetim mekanizmaları ile erişim

kısıtlanmakta; bu mekânlar daha çok tüketim, kontrol ve düzenleme ekseninde işlev görmektedir.

Kamusal iç mekânların yaygınlaşması ve kentsel yaşam açısından önemi, özellikle Sanayi Devrimi ile artmıştır. Kamusal mekânların ortak nitelikleri, kullanım biçimleri ve temsil ettikleri değerler bakımından farklılık gösterebilir. Bazı alanlarda insan ihtiyaçlarının karşılanması ön plandayken, diğerlerinde sembolik ve kültürel ifade ön plana çıkabilir.

Mekânla ilgili tanımlardaki sınırlılık, farklılaşma ve anlamlılık kavramlarına ek olarak, kentsel mekânlarda işlevsellik, erişilebilirlik, eşitlik, estetik ve güvenlik gibi unsurlar da kamusal mekân niteliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir. Kamusal yaşam; toplumsal etkileşimleri ve gündelik faaliyetleri içeren sosyal işlevleri, temel insan ihtiyaçlarına yanıt veren işlevsel boyutu ve törenlerin ortak anlam ve değerlerini temsil eden sembolik boyutu ile üç ana faktör tarafından şekillendirilmektedir. Ayrıca ekonomi ve politik sistemler de kamusal yaşamın oluşumunda önemli belirleyici unsurlar olarak rol oynamaktadır.

Her iki mekân karşılaştırıldığında dış mekân, daha fazla özgürlük, spontane etkileşim ve siyasal görünürlük sunarken; iç mekân daha düzenlenmiş, gözetim altında ve çoğu kez tüketimle ilişkili bir nitelik taşımaktadır (Mitchell, 2003). Ancak günümüzde alışveriş merkezleri, kampüsler ve havaalanları gibi iç kamusal mekânlar, dış mekânların yerini alacak ölçüde gündelik yaşamın merkezine oturmuştur (Zukin, 1995). Bu durum, “kamusal mekânın özelleştirilmesi” ve “kamusal alanın daralması” tartışmalarını beraberinde getirmektedir.

Habermas’ın Kamusal Alan Kuramı

20. yüzyılın ikinci yarısından yaygın bir tartışma odağı olarak karşımıza çıkan “kamusal alan” kavramsallaştırması, Jürgen Habermas’ın konuyla ilgili çalışmalarıyla özdeşleşen bir sürecin ürünüdür. Habermas (2002, s. 66) kamusal alanı, toplum ile devlet arasında aracılık eden ve kamuoyunun oluştuğu bir alan olarak görür. Bu bakış açısıyla kamusal alanı burjuva kamusal alan, liberal kamusal alan ve sosyal refah devleti içindeki kamusal alan şeklinde ayırmaktadır. Habermas’a göre, özel bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları her söylem ortamında kamusal alanın bir parçası somutlaşmaktadır. Bununla birlikte, kamusal alanın yalnızca kalabalıkları tanımlayan bir kavram değil, aynı zamanda kurumsal yapılarla ilişkili bir kavram olduğunun altı çizilmelidir. Habermas (2002, s. 67), kamusal alanı toplum ile devlet arasında aracılık eden; yurttaşların kamuoyu oluşturucu aktörler olarak örgütlendikleri bir alan şeklinde tanımlamakta ve bu bağlamda üç aşamalı bir normlar ve davranış tarzları modeli ortaya koymaktadır. Bu modele göre, bir

alanın “kamusal” olarak nitelendirilebilmesi için üç temel ölçüt bulunmaktadır: herkesin erişimine açık olması, ayrıcalıkların ortadan kaldırılması ve genel geçerliliğe sahip normlar ile rasyonel meşruiyetlerin keşfedilmesi.

Habermas, kamusal alan kavramının tarihsel gelişimine de değinerek, “kamusal alan” ve “kamuoyu” kavramlarının yalnızca 18. yüzyılda ortaya çıkmasının rastlantı olmadığını vurgular. Ona göre bu durum, kavramların özgül anlamlarını belirli bir tarihsel bağlamdan almalarıyla ilişkilidir. Nitekim yüksek ortaçağ Avrupa’sında “özel” alandan farklı, özgün bir kamusal alanın bulunduğunu gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Bunun yerine, feodal düzende lordların statülerini kamusal biçimde temsil etmeleri, modern öncesi dönemde kamusallığın farklı bir niteliğini ortaya koymaktadır (Habermas, 2002, s. 67-68).

Bu çerçevede Habermas (2002, s. 68), üç farklı kamusal alan tipinden söz etmektedir: (1) Entelektüel gazeteler aracılığıyla şekillenen ve özel bireylerin kolektif bir gövde olarak ortaya çıkardığı burjuva kamusal alanı; (2) Bilginin halka açık olması gerektiğini savunan normatif taleplerle birlikte, üretim süreçlerinin dışında konumlanan burjuva bireylerin var ettiği liberal kamusal alan; (3) Kamusal alanın zayıflamasına karşılık temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesiyle ortaya çıkan, sosyal refah devleti kitle demokrasisi içindeki kamusal alan.

Kamusallığın Yapısal Dönüşümü kitabında öncelikle burjuva kamusallığın dönüşümünden bahseden Habermas, kamunun manaları üzerinde durur ve bu konuda herhangi bir uzlaşma olmadığını, kamu ya da kamusal kelimelerinin birden fazla anlam içerdiğini belirtir. Ancak kamusalın tarihine baktığımızda salt kamusal olarak söz edilen halkın tamamı değildir. Kamusal alan deyince akla gelen tahsilli zümrelerin oluşturduğu alandır. Bu bağlamda kamu diye tabir edilen kesim tahsilli, üst zümreler ve dolayısıyla kamuoyu denilen şeyde bu zümrenin akıl yürütme biçimiydi.

Habermas’ın kendi ifadesiyle bu araştırması, burjuva kamusallığının liberal modelinin yapısı ve işleviyle, onun tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığı ve dönüşüme uğradığıyla sınırlıdır. Dolayısıyla Habermas esasen tarihsel bir kamusal biçimiyle ilgilenir. Modern siyaset ve toplum kuramının tarihsel olarak belirmesini inceleyen Habermas, bu süreci özellikle 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyıl ile başlatır. Bu dönemde burjuva toplumunda ortaya çıkan okuma salonları, tiyatrolar, müzeler ve konserler yeni bir kamusal alan biçimini temsil eder. Burada bireyler yalnızca tüketici değil, aynı zamanda tartışan, yorumlayan ve fikir üreten aktörler olarak bir araya gelirler. Böylelikle kamusal alan salt mekânsal bir birliktelik değil, aynı zamanda rasyonel tartışma ve eleştiri temelinde işleyen bir toplumsal pratik hâline gelir.

18. yüzyılda özellikle İngiltere’de siyasal bir işlev kazanan kamu, demokratikleşme sürecinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Devlet erkinin kararlarını etkilemek isteyen güçler, taleplerini meşrulaştırmak için akıl yürüten kamusal topluluğa yönelmişlerdir. Bu aşama, modern demokrasinin köklerini oluşturan temel momentlerden biri olarak değerlendirilir. İlerleyen süreçte ise burjuva toplumu, başlangıçta “özel alan” a aitken giderek kamusal alana doğru kaymaya başlamıştır. Böylelikle kamusal alan genişlerken, kamusal ile özel alan arasındaki sınırlar da kamusal alan lehine yeniden tanımlanmıştır Habermas (2002, s. 72-73).

Habermas’a göre bu sürecin en kritik yönü, kamunun “özel şahısların oluşturduğu bir kamu” olarak belirmesidir. Yani özel şahısların mahremiyet alanlarından çıkıp ortak tartışma zemininde bir araya gelmeleri, kamuoyunun varlığını kurar. Habermas (2002) bu durumu “özel alan ile kamu alanı arasındaki ayrım çizgisi evin tam ortasından geçer” ifadesiyle metaforik biçimde açıklar. Buna göre oturma odalarının mahremiyetinde başlayan bireysel yaşam, salonlarda kamusal bir tartışmaya dönüşür. Böylece aile ve mahremiyet alanı dâhil olmak üzere özel alan ile kamusal alan birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Kamusal alan, özel alana yalnızca aileyi bırakır; ancak bu bırakış, aynı zamanda kadınların kamusal alandan dışlanışını da beraberinde getirir.

Habermas, burjuva kamusunda kadınların dışlanmasının yalnızca toplumsal cinsiyet temelli bir ayrım değil, aynı zamanda kamusal alanın yapısal bir özelliği olduğunu vurgular. Ona göre kadınların siyasal kamudan dışlanışı, imtiyazsız erkeklerin dışlanışından farklıdır; çünkü kadınların dışlanması, kamusal alanın yapısını kuran temel unsurlardan biri olmuştur (Habermas, 2002, s. 96). Bu dışlanma yalnızca ekonomiyle bağlantılı değil, aynı zamanda ailenin iç mekânındaki özel alan çekirdeğiyle de yakından ilişkilidir. Bu nedenle burjuva kamusu, ataerkil bir karakter taşımış ve bu karakter uzun süreli yapısal dönüşümlerle dahi değişmemiştir. Ancak 20. yüzyılda eşit vatandaşlık talepleri ve kadınların toplumsal hareketliliği sayesinde bu durum kısmen düzeltilmeye çalışılmıştır.

Modern toplumun ve kapitalizmin siyasal tarihi bağlamında Habermas, siyasal işlevli bir kamunun ortaya çıkışını kritik bir eşik olarak görür. Siyasal bir kamu, kamuoyunun kendi haklarını savunabileceği ve iktidarı denetleyebileceği bir alanın oluşması demektir. Bu gelişme doğrudan demokrasi ile ilişkilidir. Siyasal kamunun oluşması, fikir özgürlüğünün doğuşu ve basın devreye girmesiyle paralel ilerlemiştir. Tarihsel süreçte basın, kamuoyunun fikirlerini ifade edebileceği, iktidarı eleştirebileceği ve alternatif görüşleri dolaşıma sokabileceği en meşru alanlardan biri hâline gelmiştir. Habermas, basındaki eleştirilerin yalnızca doğrudan politik bir üslup içinde değil, aynı zamanda hiciv ve mizah yoluyla da ortaya konduğunu belirtir. Bu bağlamda

mizah dergileri, birçok toplumda iktidar eleştirisinin en belirgin mecralarından biri olmuştur.

Habermas'ın kamusal alan kavrayışı, özel alanla iç içe geçmiş, ancak aynı zamanda ondan farklı bir boyut olarak örgütlenen, tarihsel ve toplumsal dönüşümlerle şekillenen dinamik bir yapıyı ifade eder. Bu yapı, demokratik işleyişin ve kamuoyunun oluşumunun temel koşulu olarak düşünülür.

Kamusal alanın yapısal dönüşümü, devlet ve ekonomik sistemlerdeki değişimlerle yakından ilişkilidir. Habermas (2002), bu dönüşümde medyanın rolüne özellikle dikkat çeker. Ona göre kamusal alanın yeniden şekillenmesinde, kitap üretiminin örgütlenme, dağıtım ve tüketim yapılarında meydana gelen değişimler kadar, içeriğin dönüşümü de belirleyici olmuştur. Gazeteler ve diğer basın organları, kamusal alanın altyapısını oluşturan temel araçlar olarak bu süreçten doğrudan etkilenmiştir.

Habermas, kamusal alanın altyapısının elektronik kitle iletişim araçlarının yükselişiyle, reklamcılığın artan önemiyle ve eğlence ile bilgileştirilmenin giderek iç içe geçmesiyle yeniden biçimlendiğini belirtir. Ayrıca, merkezileşmenin artışı ve liberal dernekçiliğin, daha önce hâkim olan kamusal yapıların çöküşüyle birlikte, kamusal alanı yeniden dönüştürdüğünü vurgular. Bu bağlamda kamusal alanın yapısal dönüşümü yalnızca olumsuz bir süreç olarak değerlendirilmemelidir. Elektronik iletişim altyapısının getirdiği denetim ve ayıklama gereklilikleri, kamusal alanın demokratik potansiyelini hem sınırlayan hem de güçlendiren çelişkili etkiler doğurmaktadır. Habermas'a göre kamusal alanın dönüşümü, toplumsal, ekonomik ve teknolojik değişimlerin bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir ve bu süreç, kamusal alanın demokratik işlevini yeniden tanımlayan dinamik bir alan yaratmaktadır.

Habermas'ın kamusal alan teorisi, feminist kuramcılar tarafından eleştirilmiştir. Özellikle Nancy Fraser (1992), Habermas'ın kamusal alan modelinin tarihsel olarak erkek egemen ve burjuva karakter taşıdığını ileri sürmektedir. Fraser'a göre Habermas'ın ideal kamusal alan anlayışı, kadınları, alt sınıfları ve marjinal grupları dışlayan bir tarihsel deneyimi evrenselleştirme eğilimindedir. Bu nedenle feminist yaklaşım, tekil ve homojen bir kamusal alan yerine, farklı toplumsal grupların kendi kamusal alanlarını oluşturabildiği "çoğul karşıt kamusal alanlar" anlayışını savunmaktadır (Fraser, 1992, s. 123). Bu eleştiriler, kamusal alanın yalnızca rasyonel uzlaşım alanı değil; aynı zamanda güç ilişkileri, dışlanma ve temsil mücadelelerinin yaşandığı bir toplumsal alan olduğunu göstermektedir. Bu eleştiri Türkiye kamusal alan tartışmasında daha fazla görünür olmaktadır.

Demokratik ve İdeolojik Kamusal Alan Ayırımı

Habermas'ın (2002) kamusal alanın yapısal özelliklerini tartışırken ortaya koyduğu model, evrensel bir süreç olarak her toplumda aynı şekilde gerçekleşmemiştir. Demokrasiyle tanışmamış ya da demokratik sorunlar yaşayan toplumlarda, kamusal alan Habermas'ın vurguladığı gibi özgürlüklerin ve farklılıkların etkin bir alanı olarak ortaya çıkmamıştır. Bunun yerine, bu toplumlarda “demokratik” değil, “ideolojik” kamusal alan biçimleri gelişmiştir. Özellikle 1990 öncesi sosyalist ülkeler ve bazı Üçüncü Dünya ülkeleri, ideolojik kamusal alanın tipik örneklerini sunar. Bu durum, kamusal alan tartışmalarının yalnızca demokratik boyutlarını değil, ideolojik boyutlarını da ele almayı zorunlu kılmıştır. Demokratik kamusal alan, bireyler arasında eşitlik ve özgürlük temeline dayanırken, ideolojik kamusal alan tek tipçi, kapalı ve yasaklayıcı bir yapıyı karakterize eder.

İdeolojik kamusal alanın öne çıkan ilk özelliği, farklılıklara kapalı, homojen bir düşünce sistemini dayatmasıdır. Totaliter veya yarı-totaliter devletlerin kontrolündeki kamusal alan, alternatif düşüncelere, farklı yaşam biçimlerine ve bağımsız referanslara kapalı hâle gelir. Bu bağlamda, ideolojik kamusal alan, demokratik bir toplumda var olması beklenen eleştirel tartışma ve çoğulculuk fırsatlarını sınırlar. İkinci temel özellik, yasaklayıcı ve daraltıcı işleyiştir. Bu anlayış, demokrasinin öngördüğü gibi tüm düşünce ve aidiyetlerin serbestçe ifade edilmesini engeller; tartışmaları seçici biçimde belirler ve bazı meseleleri görünmez hâle getirir. Bu seçici yaklaşım, belirli konuların yoğun tartışma gündeminde yer almasını sağlarken, diğerlerini tamamen görmezden gelmeye yol açar ve toplumsal farkındalık ile çoğulculuğun gelişmesini engeller.

Üçüncü önemli özellik, siyasal ve kamusal alanın yalnızca belirli gruplara tahsis edilmesidir. Bu durum, toplumun geri kalan kesimlerini ekonomik, kültürel ve siyasal kaynaklardan yoksun bırakarak ikincil plana itmekte ve pratikte eşitlikçi olmayan bir yapı yaratmaktadır. Yasal düzeyde eşitlikçi normlar bulunsa dahi, “kamusal çıkar” veya “genel çıkar” kavramı ideolojik kamusal alanda genellikle dominant grubun çıkarlarıyla özdeşleşir ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştirir. Bu yaklaşım, sosyal ve siyasal adaletin sağlanmasını engellerken, farklı grupların kamusal alanla kurduğu ilişkilerin niteliğini de sınırlar.

Ayrıca ideolojik kamusal alan, devletin sahip olduğu kaynakları, toplumun idealleştirilmiş bir kamusalılık doğrultusunda eğitip dönüştürmesini amaçlar. Toplumu olduğu gibi kabul etmeyen bu anlayış, toplumun belirli bir ideal biçime sokulmasını hedefler ve bu doğrultuda ideolojik donanımlı bir devlet aygıtının varlığını zorunlu kılar. Devletin bu müdahalesi, bireylerin

ve toplumsal grupların kendi kamusal alanlarını yaratmasını sınırlamakta ve kamusal tartışmanın bağımsız işleyişini engellemektedir.

Bu ideolojik kamusal anlayışa yönelik ilk ciddi tepkiler 1956 Macaristan ayaklanması ile ortaya çıkmış, ardından 1968 Prag Baharı ile devam etmiştir; ancak her iki hareket de totaliter devletlerin sert müdahalesi nedeniyle başarısız olmuştur. Polonya’da 1980’de başlayan İşçi Dayanışması hareketi, ideolojik kamusal alanın gerilemesinin başlangıcını simgelerken, Çin’deki 1989 Beijing Baharı, Berlin Duvarı’nın yıkılması ve Doğu Avrupa’daki komünist rejimlerin çöküşü ile ideolojik kamusal alan anlayışı büyük ölçüde sona ermiştir.

Günümüzde ideolojik kamusal alan, sınırlı sayıda sosyalist ülke ve bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde varlığını sürdürmektedir. Türkiye ise ilginç bir örnek olarak, devletin sürdürmeye çalıştığı ideolojik kamusal alan ile toplumsal grupların ve küreselleşme sürecinin zorladığı demokratik kamusal alan arasında gidip gelen bir konum sergilemektedir. Türkiye’deki bu ikili durum, hem demokratik kamusal alanın gelişmesini hem de sivil toplum örgütlerinin güçlenmesini etkileyerek, kamusal tartışmaların niteliğini ve kapsamını belirlemektedir. Bu çerçevede, Türkiye’de demokratik ve ideolojik kamusal alan arasındaki etkileşim, devlet-toplum ilişkilerinin, sivil toplumun ve bireysel hakların şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

Türkiye’de 1980 Sonrası Kamusal Alan Tartışmaları

Türkiye’deki kamusal alan tartışmalarına baktığımızda, özellikle 1980 sonrası dönemde hem sivil toplum örgütlerinin gelişimi, insan hak ve özgürlük tartışmalarının yükselişi çerçevesinde, hem de siyasal iktidarların değişimi ve dünya siyasetinden etkilenmesi bazında önemli gelişmelerin etkisiyle tartışmaların boyutu dönüşüm göstermiştir. Sivil toplumun yükselişi, ekonomik liberalizasyon ve politik değişimler, laiklik, başörtüsü ve siyasal İslam tartışmaları da bu süreci etkilemiştir.

Dünyada var olan tartışmaların dışında kalmayan Türkiye’de sivil toplumun gelişimi ve sivil alanın gelişimi başta olmak üzere kamusal alan tartışmaları büyük bir tartışmanın merkezine yerleşmiştir. Özellikle dünya siyasetine göre kendisini konumlandırmaya başlayan siyasi partiler ve siyasal İslam tartışmaları, en önemlisi de başörtü sorunu çerçevesinde laiklik tartışmalarıyla kamusal alan, özel alan tartışmaları gelişme göstermeye başlamıştır. Böylece Türkiye 1980 sonrası dönemde demokrasinin sosyolojik ve politik alt yapısına ilişkin heyecan uyandırıcı gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler ana hatlarıyla iki noktada özetlenebilir.

Türkiye’de kamusal ve sivil alan tartışmaları, demokratikleşme ve ekonomik dönüşüm süreçleri ile yakından ilişkilidir. Bu kapsamda ilk önemli gelişme, demokratik ülkelerdeki insan hakları, siyasal katılım, sivil toplum ve hukuk devleti gibi kavramların Türkiye gündemine girmesi ve çok sayıda aydın tarafından tartışılmaya ve savunulmaya başlanmasıdır. Bu süreç, Türkiye’de siyasal ve sosyal alanda kayda değer bir demokratik açılım yaratmıştır. İkinci önemli gelişme ise ekonomik alanda ortaya çıkmış; Anadolu kökenli küçük sermaye gruplarının ekonomik hayat içinde etkinlik kazanmaları, Türkiye’deki tekelci yapıyı rekabete zorlamıştır. Bu ekonomik hareketliliğin hızlanmasında, dünyada liberal politikaların yükselişi ve özellikle Turgut Özal döneminde Türkiye’de uygulanan liberalist politikalar belirleyici olmuştur. Bu gelişmeler, siyasal partilerin söylemlerini de yeniden şekillendirmiş, 1980 sonrası Türkiye’de partilerin politik dili “daha az devlet, daha çok toplum” sloganı etrafında yoğunlaşmıştır.

Sivil toplum tartışmaları, demokratik katılımın temel unsuru olarak bu gelişmelerden ayrı düşünülemez. Çünkü demokrasinin gerektirdiği halkın katılımı, sivil inisiyatifin kolektif bilince sahip olan devlet yapısından önce var olmasını öngören bireysel yaklaşımı temel alır. Türkiye’de 1980 sonrası sivil toplum örgütlerinin artan etkinliği, bu bağlamda önemlidir. Sivil toplumun demokrasi ile ilişkisi iki temel eksenle değerlendirilebilir: (1) Toplulukların birlikte yaşamasını simgeleyen toplumsal mozaik ve farkların tanınması ilkesi, eşitsizliklerin yeniden üretilmesine yol açabilen bir anlayışı temsil eder; (2) Siyasal eşitliğin, siyasal etki eşitliği temelinde ele alınması ise sivil toplumun demokratikleşmesinin ön koşuludur (Keyman, 2000, s. 111).

Türkiye özelinde Şerif Mardin (2008) ve Fuat Keyman (2000), sivil toplum ve demokrasi ilişkisini küreselleşen dünya bağlamında ele almış, Türkiye’nin bu tartışmalardan geri kalmaması ve zorunlu olarak katılım göstermesi gerektiğini vurgulamışlardır. Devlet-toplum ilişkilerinin demokratik bir zeminde yeniden yapılanması, bu düşünceler ışığında şekillenmektedir. Keyman’a (2000, s. 123) göre 1980 sonrası dönemde ciddi bir paradoks ortaya çıkmıştır. Bir yandan “demokrasiye bağlılık” yalnızca sivil toplum örgütleri ve demokratlar tarafından değil, aynı zamanda devlet ve siyasal seçkinler tarafından da sürekli dile getirilmiş ve “demokrasi referansı” neredeyse tüm eylemlerin meşruiyet zemini olarak kullanılmıştır. Öte yandan insan hakları, düşünce özgürlüğü, sivil hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, farklılıkların siyasal alana taşınması ve bireylerin günlük yaşamlarında ontolojik bir güvensizlik duygusuyla yaşamak zorunda kalması gibi alanlarda ihtiyaç giderek artmıştır.

Bu bağlamda, Türkiye’de 1980 sonrası demokrasi tartışmaları hem en çok gündeme gelen hem de en çok ihtiyaç duyulan yönetim biçimi olarak

ortaya çıkmış ve sivil toplum örgütlerinin bu alan içinde aktif olarak yer alması zorunlu bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Radikal demokrasi tartışmaları devlet-toplum ilişkisinde Türkiye’deki sivil toplum ve kamusal alan tartışmalarını yeni bir boyuta taşımıştır. Bu yeni boyutta radikal demokrasi ‘Postmarxizmin’ alternatif bir demokrasi projesi olarak yaşam bulmuştur. Çoğulculuk anlayışını ön plana çıkarmıştır. Liberal demokrasideki “özne”nin yerine yeni bir özne yaratmayı ve gerçek özgür bireyi yeniden üretmeyi hedeflemiştir. Sivil toplum kuruluşlarına ağırlık vermiştir. Sınıf kavramını arka plana itmiş, hatta yok saymıştır. Radikal demokrasiye dair yazılmış en popüler kitap, Ernesto Laclau ve Chantall Mouffe’un birlikte yazdıkları “Hegemonya ve Sosyalist Strateji” dir. Türk modernleşmesindeki kriz, dünya sistemi oluşumunda yeni liberal politikaların etkisiyle Türkiye’de radikal demokrasi tartışmaları yürütölmeye başlanmıştır.

Bu tartışmalar çerçevesinde Türk modernleşmesi ve krizini ele aldığımızda, Türkiye’de modernleşmenin modern birey oluşturulmadan uygulanan bir süreç olarak şekillendiğı görölmektedir. Bu durum, toplumsal ilişkilerin modernleşmesi gereken bir nesne olarak ötekileştirilmesini gündeme getirirken, aynı zamanda paradoksal biçimde toplumsal ilişkilerde “benlik-oluşma” süreçlerinin toplulukçu zihniyetlere, özellikle sivil ve siyasal İslam’a eklemlendiğini göstermektedir (Keyman, 2000, s. 126). Fuat Keyman, Nilüfer Göle’nin “gerilimli özne” kavramından hareketle, bu süreci bireysel benliğin oluşumu olarak tanımlar. Keyman’a göre bu “benlik oluşma” süreci, Türkiye’de sivil ve siyasal İslam’ın yükselişinin anti-modern bir olgu değil, modernleşme sürecine ve modernite krizine içsel bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır (Keyman, 2000, s. 126).

Bu bağlamda siyasallaşan ve kamusal alana taşınan, Anglo-Sakson liberal ve demokratik sivil hak ve özgürlükler dili yerine, toplulukçu siyasetlere eklemlenmiş farklılık talepleri ve bu taleplerin köktenci bir söyleme dönüştürölmesi, kimlik siyaseti çerçevesinde anlaşılabilir. Böylece kamusal alanda tartışılan siyaset, yalnızca bireysel özgürlükleri değil, aynı zamanda kolektif aidiyet ve farklılıkların ifadesini de içerir.

Demokratik kamusal alanda siyasal meşruiyet, bireylerden ve toplumdan bağımsız oluşmaz; bu sürecin en dinamik aktörü ve referansı sivil toplumdur. Demokratik toplumlarda kamusal alan, siyasal kararların alındığı, bireylerin, grupların ve kurumların rekabet ettiğı; temel hak ve özgürlüklerin düzenlendiğı merkezi bir platform olarak işlev görür. Kısaca, demokratik toplumlarda kamusal alan, eşitlik, özgürlük ve farklılıkların bir arada var olduğu ortak bir platformdur.

Demokrasilerde özgürlük ve farklılık, yalnızca bireylerin özel yaşam alanlarında sahip oldukları haklarla sınırlı değildir. Aksine, bu haklar kamusal alanda tanınarak bireylere uygulanır. Kamusal alanda tanınmayan haklar, yani yalnızca özel yaşamla sınırlanan haklar, etkinlik ve anlam açısından sınırlı kalır. Nitekim pratikte hiçbir güç veya otorite, özel yaşam alanında bireyleri kısıtlayamaz; kamusal alanın varlığı, bu hakların toplumsal olarak tanınmasını ve uygulanmasını mümkün kılar.

Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana devlet, ana hatlarıyla üç özellik etrafında yoğunlaşan bir kamusal alan yaratmıştır. Birinci olarak "tek tipli" bir kamusal alan yaratmaya çalışmış, bunun için muhalif ve alternatif düşünceleri, kimlikleri, yaşam biçimlerini kısaca varlık alanlarını yasaklamış veya görmezlikten gelmiştir. Keyman'ın (2000, s. 173) vurguladığı üzere Türkiye sınırları içinde yaşayan herkesin Türk vatandaşı olması ilkesi kendine öncül olarak, Türklüğü dinsel, etnik ve cinsel özü olmayan bir üst kimlik olarak kavramsallaştırmak ve siyasal söyleme sokmak amacını güdmüştür. Diğer taraftan, Kemalist milliyetçiliğin etnik ve dinsel farklılıkları içinde eriten bir milliyetçi söylem olduğunu ve Türk nosyonunun sahip olduğunu sabit bir özün olduğunu savunanlar olmuştur. Laik milliyetçilik ve ethno-milliyetçilik kavramları, bu görüşe göre, Kemalist ulusal kimlik anlayışının söyleme sokulma tarzını simgelemiştir. Siyasal düşüncüyü yasaklayarak, tartışma platformunu kapatarak tek doğrulu dogmatik bir düşünce sistemi geliştirmeye çalışmıştır. Böylece kamusal yaşamı farklılaşmaya kapalı homojen bir kamusal alan haline getirmeye çalışmıştır.

Devlet eliti ikinci olarak kamusal alanda içeriği bir kenara bırakmış görüntüyü ön plana çıkarmıştır. Görüntü etrafında bir modernleşme projesi geliştirmeye çalışmıştır. Bu nedenle kılık kıyafet devlet eliti için modernleşmenin en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir. Görüntüyü tamamlayıcı unsur olarak ihtişamlı gösteriler, törenler, seremoniler ve kutlama merasimleri ile modern bir görüntü vermekte, vatandaşın devlete bağlılığını bu tür görüntülerle pekiştirmeye çalışmaktadır. Görüntülü modernleşme projesinin tamamlayıcı unsuru olarak yapılan her okul, fabrika ve tesis devletin katıldığı görkemli ve büyük harcamalara mal olan törenlerle açılır ve hizmete sokulur.

Türkiye'de kamusal alan üçüncü olarak devlet eliti tarafından, farklılıkları zenginleştirici bir tartışma, rekabet ve varlık alanı olarak değil; kitleleri eğitmenin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Kamusal kurumlar Türkiye'de devletin hizmetinde kurumlar olarak tasavvur edilmezler. Aksine toplumu bu kurumların hizmetine sokarak bireylerin devlet elitinin öngördüğü tarzda eğitilmesini ve dönüştürülmesini ön görmektedir. Türkiye'de siyasetin amacı da demokratik toplumlarda olduğu gibi devleti ve kamusal kurumları toplumun hizmetine sokmak değil, toplumu devlet elitinin öncelikleri doğrultusunda

dönüştürmektir. Demokrasinin en temel araçları olan siyasal partilerin Türkiye’de her şeyden önce Kemalist ideolojiyi savunmaları yasal zorunluluktur. Siyasal Partiler Kanunu partilerin her tür düşüncüyü savunmasını yasaklayıcı engeller geliştirmiştir. Siyasal partiler devleti toplumun hizmetine değil, toplumu devletin hizmetine sokmaya çalışınca devletin meşruiyeti de toplumsal iradeyle sınırlı kalmaktan çıkıp devlet elitinin iradesiyle sınırlı hale gelmektedir.

Modernleşme Krizi ve Yeni Demokrasi Arayışları

Modernleşme sürecinin ilk yıllarında Türkiye’de hakim ideoloji, devlet odaklı düşüncüyü ön plana çıkarmış ve bireyden, toplumdan önce devletin gelmesi anlayışını pekiştirmiştir. Bu durum, kamusal alan ve sivil toplum örgütlenmesi bağlamında farklı tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1980 öncesi dönemde sivil toplum alanlarının gelişimi oldukça sınırlı kalmış, demokratik sistemlerin öngördüğü katılımcılık ve örgütlenme pratikleri yeterince hayata geçirilememiştir. Bu çerçevede modernleşme, toplumsal ilişkiler bakımından krizli bir süreç içinde var olmuştur. 1990’lı yıllara gelindiğinde ise devletin resmî ideolojisi olan Kemalizm hem akademik hem de toplumsal tartışmaların merkezi hâline gelmiş; modernleşme süreci ve kriz, bu ideolojik bağlamda değerlendirilmiştir. Keyman’ın (2002, s. xi) vurguladığı üzere, modernleşme krizinin unsurları arasında; (a) devlet çıkarlarının bireysel talepler üzerinde normatif öncülüğü, (b) devlet merkezli toplum anlayışının bireysel hak ve özgürlüklerden üstün tutulması ve (c) devlete hizmeti vatandaşlık hakkından önce gören bir “toplumsal benlik” anlayışı yer almaktadır. Bu unsurlar, modernleşme ve siyasal/toplumsal kriz arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

1980 sonrası dönemde Türkiye’de kamusal alan tartışmaları sadece liberal demokratik çerçevede değil, radikal demokrasi perspektifinde de ele alınmaya başlanmıştır. Chantal Mouffe ve Ernesto Laclau’nun (1985) ortaya koyduğu radikal demokrasi yaklaşımı, çoğulculuğu merkeze almış ve farklı toplumsal kimliklerin eşit temsiline vurgu yapmıştır. Bu anlayış, Türkiye’de kimlik siyaseti ve çoğulculuk eksenli tartışmaların artmasına yol açmış, kamusal alanı yalnızca rasyonel tartışma mekânı olmaktan çıkarıp, farklı kimliklerin görünürlük kazanabildiği, çatışma ve müzakere süreçleri üzerinden demokratikleşebilen dinamik bir alan olarak yeniden tanımlamıştır (Mouffe, 2010; Keyman ve İçduygu, 2005).

Türkiye’de kamusal alan tartışması Habermas ve Mouffe’nin kuramlarına göre ele alındığında kendi içinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Habermas’ın kamusal alan yaklaşımı ile Mouffe’un radikal demokrasi anlayışı bu farklılığı ortaya koyan yaklaşımlardır. Habermas’a göre demokratik kamusal

alan, yurttaşların rasyonel-eleştirel tartışmalar yoluyla uzlaşa üretebildikleri iletişimsel bir zemine dayanmaktadır (Habermas, 2002). Bu yaklaşımda kamusal alanın temel amacı, ortak akıl ve iletişimsel rasyonalite aracılığıyla demokratik meşruiyetin sağlanmasıdır. Buna karşılık Mouffe (2010), demokratik toplumlarda tam bir uzlaşının mümkün olmadığını savunmakta, siyasal alanın doğası gereği çatışmalı ve antagonistik bir karakter taşıdığını ileri sürmektedir. Mouffe’a (2010, s. 52) göre kamusal alan, farklı kimliklerin ve siyasal taleplerin sürekli mücadele hâlinde bulunduğu agonistik bir mücadele alanıdır. Bu nedenle radikal demokrasi yaklaşımı, Habermas’ın uzlaşımçı kamusal alan modelinden farklı olarak çoğulculuğu, farklılıkları ve siyasal çatışmayı demokratik yaşamın kaçınılmaz unsurları olarak değerlendirmektedir.

Bu farklılıkta Habermas’ın kamusal alan tartışması özellikle dijital tartışmalardan etkilenmiştir. Dijital medya ve sosyal ağların yükselişi, Habermas’ın (2002) tanımladığı klasik kamusal alan modelini dönüştürerek daha parçalı, ağ temelli ve anlık tepkilere açık bir kamusal alan biçiminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dijital kamusal alan tartışmaları, iletişim teknolojilerinin dönüşümüyle birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Bu boyut birçok düşünür tarafından ele alınmıştır. Bu düşünürlerden biri olan Manuel Castells’e (2013) göre ağ toplumu içerisinde iletişim süreçleri merkezi yapılardan uzaklaşarak yatay ve çok merkezli bir nitelik kazanmıştır. Bu durum, kamusal alanın daha geniş katılım imkânı sunmasına rağmen aynı zamanda bilgi kirliliği, kutuplaşma ve denetim sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Benzer şekilde Papacharissi (2015), dijital platformların “ağ temelli kamusalılık” ürettiğini ve bireylerin siyasal katılım biçimlerini dönüştürdüğünü ileri sürmektedir. Byung-Chul Han (2022) ise dijital iletişim çağında kamusal alanın hız, tüketim ve görünürlük baskısı altında yüzeyselleştğini; eleştirel düşüncenin yerini anlık tepkilerin aldığını savunmaktadır. Bu bağlamda dijitalleşme, kamusal alanın demokratik kapasitesini hem genişleten hem de parçalı hâle getiren çelişkili bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Bu süreçte dijitalleşme ile yeniden şekillenen kamusal alan, farklı toplumsal kimliklerin, siyasal taleplerin ve kültürel aidiyetlerin görünürlüğünü artırırken aynı zamanda kutuplaşma, dezenformasyon, temsil krizleri ve demokratik meşruiyet tartışmaları gibi yeni sorun alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda çağdaş kamusal alan, yalnızca rasyonel uzlaşının üretildiği bir iletişim zemini değil farklılıkların, çatışmaların ve müzakere süreçlerinin iç içe geçtiği dinamik ve çok katmanlı bir toplumsal alan olarak varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla kamusal alanın geleceği, demokratik çoğulculuk ile toplumsal bütünleşme arasındaki dengenin nasıl kurulacağı sorusu etrafında şekillenmeye devam edecektir.

Sonuç

Bu çalışma, Habermas'ın kamusal alan teorisini Türkiye'nin tarihsel ve siyasal deneyimi bağlamında yeniden değerlendirerek kamusal alanın dönüşümünü demokrasi, kimlik siyaseti ve dijitalleşme ekseninde incelemiştir. Çalışma kapsamında ulaşılan temel sonuç, Habermas'ın rasyonel-eleştirel tartışmaya dayalı normatif kamusal alan modelinin Türkiye bağlamında doğrudan ve bütüncül biçimde karşılık bulmadığı; kamusal alanın tarihsel, kültürel ve siyasal dinamikler tarafından sürekli yeniden şekillendirildiğidir.

Türkiye'de kamusal alanın gelişimi, özellikle modernleşme süreci boyunca devlet merkezli bir anlayış çerçevesinde biçimlenmiş; ulus-devlet inşası, laiklik uygulamaları ve ideolojik yönelimler kamusal alanın sınırlarını belirleyen temel unsurlar olmuştur. Bununla birlikte 1980 sonrası dönemde küreselleşme, ekonomik liberalizasyon, sivil toplumun güçlenmesi ve kimlik siyaseti eksenli tartışmalar, kamusal alanın daha çoğulcu bir yapıya yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte kamusal alan, yalnızca devlet ile yurttaş arasında kurulan bir iletişim alanı olmaktan çıkarak farklı toplumsal kimliklerin, kültürel aidiyetlerin ve siyasal taleplerin görünür hâle geldiği çok katmanlı bir tartışma alanına dönüşmüştür.

Radikal demokrasi yaklaşımı ise Habermas'ın uzlaşımçı kamusal alan modeline alternatif bir perspektif sunarak, demokratik yaşamın yalnızca rasyonel uzlaşı üzerinden değil; farklılıkların, çatışmaların ve çoğul taleplerin tanınması üzerinden de şekillendiğini ortaya koymuştur. Bu durum, Türkiye'de kamusal alan tartışmalarının yalnızca demokratik katılım meselesiyle sınırlı olmadığını; aynı zamanda temsil, kimlik ve toplumsal meşruiyet sorunlarıyla iç içe ilerlediğini göstermektedir.

Öte yandan dijital iletişim teknolojileri ve sosyal medya platformları, kamusal alanın yapısında önemli dönüşümler yaratmıştır. Dijitalleşme, kamusal tartışmalara katılımı artırarak farklı toplumsal aktörlerin görünür-lüğünü güçlendirmiş; ancak aynı zamanda kutuplaşma, dezenformasyon, bilgi manipülasyonu ve denetim sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda çağdaş kamusal alan, yalnızca demokratik katılımın genişlediği bir alan değil; aynı zamanda demokratik meşruiyetin, temsil biçimlerinin ve toplumsal uzlaşının yeniden tartışıldığı dinamik bir mücadele zemini hâline gelmiştir.

Sonuç olarak Türkiye deneyimi, kamusal alanın evrensel ve tek biçimli bir model üzerinden açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. Habermas'ın kamusal alan teorisi hâlen önemli bir kuramsal referans niteliği taşımakla

birlikte, Türkiye'nin toplumsal çeşitliliği, kimlik temelli siyasal talepleri ve dijital iletişim süreçleri, kamusal alanın daha çoğulcu, çatışmalı ve esnek bir perspektifle yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle çağdaş kamusal alan tartışmaları, yalnızca demokratik katılımın genişletilmesi değil; aynı zamanda farklılıkların birlikte var olabileceği kapsayıcı ve eleştirel bir demokratik müzakere zemininin nasıl kurulacağı sorusu etrafında önemini sürdürmektedir.

Kaynakça

- Arendt, H. (1994). İnsanlık durumu (B. S. Fiener, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Castells, M. (2013). İsyen ve umut ağıları: İnternet çağında toplumsal hareketler (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ercan, P. (2010). Sivil toplum ve demokrasi ilişkisi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://dosya.kmu.edu.tr/sbe/userfiles/file/tezler/kamuyonetimi/pinarercan.pdf>
- Erdoğan, M. (2000). Kamusal alanın sınırları ve demokrasi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 55(1), 93–110. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/801774>
- Fraser, N. (1992). Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. In C. Calhoun (Ed.), Habermas and the public sphere (pp. 109–142). Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (2002). Kamusal alanın yapısal dönüşümü (T. Bora & M. Sancar, Çev., 4. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Han, B.-C. (2022). Enfokrazi: Dijitalleşme ve demokrasinin krizi (M. Özdemir, Çev.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Keyman, E. F. (2000). Türkiye ve radikal demokrasi. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Keyman, E. F. (2002). Liberalizm, devlet ve modernite. E. F. Keyman (Der.), Liberalizm, devlet, hegemonya içinde (s. xx–xx). İstanbul: Everest Yayınları.
- Keyman, E. F., & İçduygu, A. (2005). Globalization, civil society and citizenship in Turkey: Actors, boundaries and discourses. Citizenship Studies, 9(2), 125–140. <https://doi.org/10.1080/13621020500049106>
- Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics. London: Verso.
- Low, S., & Smith, N. (Eds.). (2006). The politics of public space. New York: Routledge.
- Madanipour, A. (1996). Design of urban space: An inquiry into a socio-spatial process. Chichester: Wiley.
- Mardin, Ş. (2008). Türk modernleşmesi (18. baskı, M. Türköne & T. Önder, Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mitchell, D. (2003). The right to the city: Social justice and the fight for public space. New York: Guilford Press.
- Mouffe, C. (2010). Siyasal üzerine (M. Ratip, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sennett, R. (2002). Kamusal insanın çöküşü (S. Durak & A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrintı Yayınları.
- TÜBİTAK. (t.y.). Kamusal alan. TÜBİTAK Ansiklopedisi. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/kamusal_alan
- Papacharissi, Z. (2015). Affective publics: Sentiment, technology, and politics. Oxford: Oxford University Press.
- Zukin, S. (1995). Şehirlerin kültürleri (M. Rifat & S. Rifat, Çev.). İstanbul: Gerçek Yayınevi.

İSTİHDAM ODAKLI ÜNİVERSİTENİN BİLGİ REJİMİ: TÜRKİYE'DE SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERİN DARALMASI

“ ”

İsmail Burak MALKOÇ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Doğuş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-8550-3085

GİRİŞ

Bugün sosyal ve beşerî bilimler tüm dünya ve Türkiye’de oldukça karanlık zamanlardan geçiyor ve bu *karanlık*, basitçe akademisyenlerin kişisel sanrı veya kötümserliklerine değil, aksine somut ve yapısal-politik ve ekonomik-birtakım süreçlere işaret etmekte. Kimi zaman asılsız dedikodular gibi hissedilse de, bugün gerçekten tüm dünyada üniversiteler ardı ardına tarih, felsefe, edebiyat, sosyoloji ve diğer sosyal ve beşerî bilim programlarını kapatmakta, birleştirmekte veya oldukça dar alanlara sıkıştırmakta. Aslına bakılırsa bu *anti-sosyal bilim fırtınası* son derece kısa bir süre içerisinde bu derece kuvvetlenmiş görünüyor. British Academy’nin 2025 raporu, dilbilim, antropoloji ve tarih gibi alanlarda öğrenci taleplerinin fiilen daraldığını göstermekte (British Academy, 2025). Kingston Üniversitesi’nde beşerî bilimler fakültesinin kapatılması, İngiliz edebiyatı, felsefe ve modern dillerin sonlandırılmasıyla birlikte gündeme geliyor (Grove, 2025). Cardiff Üniversitesi ise antik tarih, modern diller, çeviri, müzik ve teoloji gibi bölümleri kapatmayı önermekte ve bu yenden yapılanmayı değişen “piyasa taleplerine uyum sağlama” gerekçesiyle açıklamakta (Cardiff University, 2025). ABD’de Sonoma Üniversitesi, bütçe açığını gerekçe göstererek sanat tarihi, İngilizce, Fransızca, tarih, felsefe ile kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları gibi bölümleri kaldıracağını duyurmuştur (Sonoma State University, 2025). Indiana’daki devlet üniversitelerinde ise 400’den fazla bölümün kaldırılması veya birleştirilmesi planlanmış; bu liste içinde yabancı diller, İngilizce, felsefe, tarih, antropoloji, sosyoloji, gazetecilik, kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları, din çalışmaları ve klasik çalışmalar da yer almıştır (Quinn, 2025). Çin’de ise bu eğilimin daha da sertleştiği; 2021–2025 arasında 12.200 lisans bölümünün kaldırıldığı, kesintilerin özellikle sanat, beşerî bilimler, yabancı diller ve yönetim alanlarında yoğunlaştığı, yeni programların ise yapay zekâ ve teknoloji odaklı alanlara kaydığı iddia edilmekte (Yang, 2026). Tüm bu haberlerin yalnızca geçtiğimiz birkaç ay içinde yaşanan olaylara işaret etmesi oldukça dikkat çekicidir.

Sosyal ve beşerî bilimlere dair bu kapatma veya daraltma kararları; çoğunlukla mali sürdürülebilirlik, düşük öğrenci talebi, değişen iş gücü ihtiyaçları ve mezunların istihdam edilebilirliği gibi görünüşte *tarafsız* gerekçelerle açıklanmakta ve meşrulaştırılmakta. Ancak bu gerekçelerin yalnızca belli akademik alanları hedef alması, diğer-çoğunlukla teknik-alanların ise bu bütçe, talep ve istihdam edilebilirlik gibi problemlerden adeta azade görünmeleri; problemin yalnızca dönemsel bir *bütçe* meselesi olmadığını düşündürmelidir. Örneğin Türkiye’nin devlet üniversiteleri için ayırdığı bütçeler yaklaşık olarak, 2024 yılı için 346 milyar, 2025 yılı için 488 milyar ve 2026 yılı için 651 milyar TL olarak gerçekleşmiş, yani geçtiğimiz 2 yıl içinde üniversite bütçelerinde %88’lik bir artış yaşanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB], 2024, 2025, 2026). Aynı dönem için tüketici fiyatları endeksi (TÜFE) artış ora-

nı da yaklaşık %88 olarak kaydedilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2025a, 2026a). Yani, en azından Türkiye özelinde, üniversite bütçelerinde eksi yönde anlamlı bir değişim göze çarpmamaktadır. Dolayısıyla günümüzde sosyal ve beşerî bilimlerin bağlamında tartışılanın; üniversitelerin sosyal ve beşerî alanları açık tutabilmek için ne kadar harcayacaklarından çok–ki bu alanların görece düşük maliyetli alanlar oldukları açıktır–bugün hangi tür bilginin üniversitede yer almaya değer görüldüğü meselesi olduğu iddia edilebilir.

Üniversitelerin–ve özellikle de sosyal ve beşerî bilimlerin–tüm dünyada yaşamakta olduğu bu *dönüşüm* Türkiye’de de açıkça ifade edilmeye başlanmıştır. Yükseköğretim Kurulu, 2025 yılında yapay zekâ, bilişim, yeşil dönüşüm, dijital sağlık ve dijital tarım gibi alanlarda “istihdam odaklı” yeni bölümlerin açılacağını duyurmuştur (Yükseköğretim Kurulu [YÖK], 2025a). Ardından gerçekleştirilen daha kapsamlı başka bir açıklamada yeni bölümlerin emek piyasasının beklentileri doğrultusunda oluşturulduğu belirtilmiş; “talebi azalan” bölüm kontenjanlarında *düzenlemeler* yapıldığı da açıkça ifade edilmiştir (YÖK, 2025b). Böylece üniversite bölümlerinin değeri, bilimsel veya kamusal katkılarında çok emek piyasasıyla kurdukları ilişki ve mezunlarına sundukları varsayılan istihdam olanakları üzerinden tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, üniversitenin işlevini basitçe meslek kazandırmaya indirgemektedir.

Bu çalışma, tüm dünyada yükseköğretimin “istihdam odaklılık” söylemi altında geçirdiği güncel dönüşümü, Türkiye’de seçilmiş lisans bölümlerinin 2020–2025 yılları arasındaki üniversite sayısı, kontenjan ve kayıtlı istihdam oranı değişimleri üzerinden tartışmaktadır. Çalışmanın temel amacı, kontenjan düzenlemelerinin gerçekten mezun istihdamındaki değişimleri takip edip etmediğini sorgulamak ve bu sorgu aracılığıyla hangi bilgi alanlarının yükseköğretim içinde korunup hangilerinin daraltıldığını görünür kılmaktır. Bu amaçla çalışma, bölümleri yalnızca isimleriyle değil; ürettikleri bilginin iktidar ve piyasayla kurdukları ilişkiye göre (*eleştirel-yorumlayıcı* alanlar, temel bilimler ve *yönetsel* alanlar) karşılaştırmakta ve bu dönüşümü fakülte adlarındaki kurumsal yeniden yapılanma üzerinden de izlemektedir. Bu nedenle kontenjanlar burada yalnızca teknik planlama verileri olarak değil, üniversitenin hangi bilgi biçimlerine ne kadar yer açtığını gösteren–elbette aktörlerin üzerinde yer alan yapısal koşulların yönlendirdiği–tercihler olarak ele alınmaktadır. Eğer istihdam odaklılık nesnel ve tarafsız bir planlama ilkesi olarak işliyorsa, kontenjan değişimlerinin istihdam göstergeleriyle en azından genel olarak uyumlu olması beklenir. Ancak böyle bir uyumun zayıfladığı yerde, istihdam söyleminin yalnızca bir açıklama değil, belirli bilgi alanlarını meşrulaştıran ya da değersizleştiren bir hakikat rejimi olarak işlediği düşünülmelidir. Bu bağlamda çalışmanın asıl meselesi, üniversitelerin hangi bölümleri ne kadar büyüttüğü veya küçülttüğünden ibaret değildir. Daha temel soru, bugün üniversitede hangi bilginin faydalı, güncel, ekonomik değeri olan ve desteklenmeye

değer bilgi sayıldığı, daha önemlisi hangisinin “gereksiz” olarak damgalanıp dışlandığıdır. Yani, mevcut bilgi rejiminin gelecekte düşünmenin hangi biçimlerine izin vereceğidir.

Üniversitenin İstihdama İndirgenmesi: Araçsal Akıl ve Neoliberal Üniversite

İnsan neden üniversite okur? Bugün bu sorunun cevabı toplumun gözünde büyük ölçüde belli görünüyor: *İş bulmak için*. İyi bir üniversite, mezunlarını kısa sürede işe yerleştiren; iyi bir bölüm ise yüksek ücretli ve güvenceli mesleklerle kapı açan bölüm olarak anlaşılıyor. Üniversite tercihleri sırasında adaylara neye ilgi duydukları değil, hangi bölümün “önünün açık” olduğu soruluyor. Bazı bölümler “iş garantisi” verirken, diğerleri insanı “açıkta bırakma” riskiyle tanımlanıyor. Dolayısıyla üniversite bugün, hakikatin arandığı veya kişinin ilgi ve merakını içeren bir kurum olmaktan çıkarak, çoğunlukla, emek piyasasına giriş belgesi dağıtan görece uzun ve pahalı teknik bir kurs olarak görülüyor. Geçtiğimiz yıllar içinde zihinlerimizde giderek daha da yaygın biçimde yer eden bu kabule karşı bugün üniversitenin başka bir amacı olabileceğini tartışmak dahi romantik, ütopyik ve gereksiz bir uğraş olarak eleştiriliyor. Oysa modern üniversite, yalnızca ekonomik ihtiyaçlara uygun işgücü yetiştirme işlevine sahip bir kurum olarak düşünülmemiştir. Kant’ın düşüncesinde eğitim, bireyin bağımlılıktan kurtulması ve kendi aklını kullanmaya başlamasıyla ilişkilidir (Kant, 2013, 2022). Rousseau için eğitim, insanın yalnızca belirli *faydalı beceriler* edinmesi değil, kapasitesini geliştirmesidir (Rousseau, 2019). *Humboldtçu* üniversite anlayışı bilgiyi kısa vadeli pratik sonuçların aracı olarak asla görmemiştir. Bilmek, kendi başına değerlidir; öğretim ve araştırma, kişinin düşünsel gelişimi ile toplumun kültürel zenginliği için yürütülür (Humboldt, akt. Şekertekin, 2023). Üniversite bu çerçevede iş bulmaya hazırlayan bir bekleme odası değil, hakikatin aranacağı, insanlığı ve tarihi zenginleştirmeyi görev edinmiş kamusal bir kurumdur.

Elbette bu tarihsel model toplumsal çıkarlardan bağımsız değildir. Üniversite hiçbir zaman güç ilişkilerinin dışında kalmamıştır. Yine de üniversitenin yalnızca piyasanın ihtiyaçlarına cevap veren bir kurum olarak anlaşılmadığı ve bilginin ekonomik getiriden başka–ve belki de daha önemli–değerler taşıyabileceğine inanılan bir çağı geride bıraktığımızı anlamak önemlidir. Çünkü günümüzde kaybolan şey yalnızca bazı bölümler veya dersler değildir. Bugün üniversitenin ne olduğu sorusuna verilen cevap değişmektedir. Bu değişimi anlamak için “araçsal akıl” tartışmasını açmak gerekir. Weber’in *araçsal akılcı eylem* tipolojisi, kişinin bir amaca ulaşmak için en etkili araçları hesaplayışına gönderme yapar (Weber, 2020). Böylesi bir hesap kendi başına sorunlu değildir. Bir yere yetişmek isteyen kişinin en kısa yolu seçmesi başlangıçta gayet anlaşılırdır. Ancak yaşamın tüm alanları bu rasyonel hesaplama anlayışını

içermeye başladığında tablo değişir. Aşk, sanat, eğitim, dostluk–veya bilim–en yüksek faydayı sağlayacak yatırımlar olarak görülmeye başlanır. Her bir insan, yakın ilişkilerinde dahi, neyin *anlamlı* olduğunu değil, neyin daha çok–para, statü, zaman–kazandıracağını sormaya ve hayatını bu biçimde yaşamaya başlar. Weber’in “demir kafes” olarak tanımladığı olgu tam da bu fayda distopyasına işaret eder. Modern çağda insan geçmişe nazaran çok daha fazla seçeneğe sahipmiş gibi hissetmiştir, fakat artık fark etmese de, gündelik yaşamındaki en basit seçimlerini dahi tek bir ölçüte göre değerlendirmek zorunda kalmıştır: Hangisi daha verimli, daha hızlı veya daha kazançlı... Araçsal hesap tek mümkün akıl yürütme biçimine dönüştüğünde, tüm diğer yaşama ihtimal ve biçimleri de akıl dışı ilan edilir (Weber, 2013). Sözelimi, az kazandırma ihtimali yüksek, “açıkta bırakacak” bir bölümde üniversite okumak, kişinin o alana ne kadar ilgi duyduğundan bağımsız olarak yanlış–akıl dışı–bir tercih sayılır. Felsefe okumak *hobi*, tarih okumak *lüks*, sosyoloji okumak ise bir *hata* hâline gelir (Malkoç ve Öztürk Yücel, 2025).

Frankfurt Okulu düşünürlerinin araçsal akla yönelttikleri eleştirisi bu nedenle hâlâ günceldir. Horkheimer’a göre modern akıl, amaçları tartışma yeteneğini giderek kaybetmiş ve yalnızca araçların verimliliğini hesaplayan bir mekanizmaya dönüşmüştür (Horkheimer, 2023). Horkheimer ve Adorno (2007), Aydınlanma’nın insanı korkudan ve dogmadan kurtarma vaadinin, doğayı ve toplumu ölçme, sınıflandırma ve denetleme takıntısına dönüştüğünü savunur. Akıl ortadan kalkmamıştır, ancak tek bir biçime sıkıştırılmıştır. Marcuse’nin (2016) “tek boyutlu insan” eleştirisi bu sıkışmaya işaret eder. İleri endüstri toplumunda eleştirel düşünce tümünden yasaklanmaz; kabul edilebilir ve yararlı görülen sınırlar içinde *ehlileştirilir*. Soruların biçimi değişir. “Bu toplumsal düzen adil midir” sorusu yerine “bu düzen nasıl daha verimli işletilir” sorusu sorulmaya başlanır. “Nasıl bir eğitim istiyoruz” tartışması, “mezunlar kaç ayda iş buluyor” hesabına indirgenir. İlk soru değer, amaç ve politika içerir. İkincisiyse salt tekniktir. Ve bugün çoğunlukla ikinci sorunun sorulması başlı başına açıkça politiktir. Habermas’ın (2019) teknik ve bilimin ideolojik işlevine dair tartışması bu tercihi ifşa etmeyi hedefler. Teknik kararlar tarafsız gerçeklerin zorunlu sonuçları gibi sunulduğunda, aslında politik olan meseleler tartışmanın dışına atılır. Bir üniversite bölümünün kapatılması veya kontenjanının azaltılması pekâlâ “veriler böyle gerektiriyor” denilerek gerekçelendirilebilir. Böylece hangi bilginin hangi bağlamda değerli olduğu veya üniversitenin kamusal sorumluluğunun ne olduğu konuşulmaz. Karar teknikleştirilir. Teknikleştirilen kararsa itiraz edilemez *doğal bir zorunluluk* hâlini alır.

Araçsal akıl neoliberalizmle başlamamıştır. Ancak neoliberalizm araçsal akli kendine özgü bir piyasa mantığı içinde yeniden kurmuş ve yaşamın tüm alanlarına yaymıştır. Neoliberalizm yalnızca devletin ekonomiden çekilmesini veya kamu işletmelerinin özelleştirilmesini ifade etmez. Rekabeti toplumsal

yaşamın temel ilkesi hâline getiren çok daha geniş bir yönetim zihniyetidir (Harvey, 2023). Neoliberal akılsallıkta, kurumlar, devlet ve hatta her bir insan, sürekli olarak çıktı ve performanslarını yükseltmeleri gereken işletmelermiş gibi düşünülür. Herkes ve her şey kendi değerini sürekli kanıtlamak ve artırmak–dolayısıyla sürekli ölçüm altında yaşamak–zorundadır. Dardot ve Lava’ın (2018) belirttiği gibi *neoliberal özne*, yalnızca emek gücünü satan biri değildir; kendisini yönetmesi, geliştirmesi ve pazarlaması gereken bir girişimci-dir. Bu bağlamda eğitim de bu düzende anlam veya hakikat arayışından ziyade girişimci bireylerin kendilerine yatırımları olarak tanımlanır. Artık üniversiteye gitmek düşünsel gelişim veya kamusal sorumluluk amacı taşımaz. Amaç, gelecekte mümkün olduğunca yüksek gelir sağlayacak bir vasıf paketi satın almaktır. Öğrenci insan sermayesidir. Diploma ise bu sermayenin sertifikası.

Neoliberal düzende riskler de bireye aittir. Mezun iş bulamazsa piyasanın yapısı, istihdam politikaları veya üniversite sisteminin kapasite planlaması değil, kişinin *yanlış* bölüm tercihi sorgulanır. Sorumlu birey; yeterince yabancı dil öğrenmemiş, özgeçmişini geliştirmemiş veya kendisini pazarlayamamıştır. Beck’in risk toplumuna ilişkin tartışması ile Bauman’ın bireyselleşme eleştirisi, yapısal sorunların, kişisel başarısızlık gerekçeleriyle nasıl mistifiye edildiğini göstermektedir (Bauman, 2011; Beck, 1992). Böylece işsizlik toplumsal bir problem olmaktan çıkar, bireyin kötü yatırım kararına dönüşür. “Yaşam boyu öğrenme” söylemi de bu çerçevede masum değildir. Sürekli öğrenmek ilk bakışta özgürleştirici görünür. Ancak diplomanın tek başına yeterli olmadığı, çalışanın hayatı boyunca yeni sertifikalar, teknik beceriler ve bağlantılar biriktirmesi gerektiği bir düzende öğrenme bir hak olmaktan çok ömür boyu katlanılmak durumunda kalınan bir *zorunluluk* halini alır (Güllüpınar ve Gökalp, 2014). Böylesi bir düzende insan artık ilgi duyduğu, anlam verdiği bir alanda derinleşemez, hatta bir alana ilgi duyması dahi imkânsızlaşır; kişi yalnızca piyasanın o gün talep ettiği kârı yüksek bir profile dönüşmeye çalışır. Diploma, güvence sağlayan bir uzmanlık göstergesi olmaktan çıkar ve özgeçmişteki belgelerden herhangi biri hâline gelir (Collins, 2019).

Üniversite bu dönüşümün dışında değildir. Neoliberal üniversite, kamusal bir kurumdan çok rekabet eden bir girişimci gibi hareket eder. Öğrenci çekmek, sıralamalarda yükselmek, proje geliri elde etmek, özel sektörle ortaklık kurmak ve ekonomik değer üretmek temel başarı ölçütlerine dönüşür. Clark’ın (1998) girişimci üniversite modeli ile Etzkowitz’in (2008) üniversite–sanayi–devlet ilişkilerine odaklanan yaklaşımı, üniversitenin, ekonomik *yenilik* sisteminin merkezine nasıl yerleştirildiğini tartışır. Üniversite artık yalnızca bilgi üreten bir kurum değildir. Bilgiyi ürüne, patente, projeye ve gelir kalemine çevirmesi beklenen bir *işletmedir*. Bu fayda ve kâr rejiminde sosyal ve beşerî bilimlerin ürettikleri bilgi biçiminin aforoz edilmesiye kaçınılmazdır. Readings (2020), bu dönüşümü üniversitenin kültürel ve düşünsel merkez olma iddiası-

nı kaybetmesi üzerine konumlandırır. Bugün üniversite, geçmişteki gibi ortak bir kültür veya kamusal amaç etrafında örgütlenmek yerine “mükemmellik” gibi içeriği belirsiz performans ölçütlerine bağlanmaktadır. Mükemmellik her şey için kullanılabilir: Mükemmel araştırma, mükemmel mezun, mükemmel istihdam oranı. Fakat neyin iyi, doğru veya toplumsal olarak değerli olduğu sorulmaz. Ölçümler yeterince yüksekse, o şey basitçe değerli kabul edilir. Ölçülemeyenler ise gereksizleştirilir. Bu yapı içinde öğrenciler de birer müşteri hâlini alır. Üniversite, satın alınan bir hizmet; bölüm ise ekonomik getiri sağlaması beklenen bir ürün olarak görülür. Bugün devlet üniversitelerinin dahi tanıtım–pazarlama–metinlerinde iş dünyasıyla bağlantı, kariyer fırsatları ve sektör ortaklıkları öne çıkarılmaktadır (Alemdaroğlu, 2015; İnal, 2015). Böylece bölümlerin açılması, kapatılması veya kontenjanlarının belirlenmesi giderek piyasa talebiyle ilişkilendirilir hale gelir.

Türkiye’de üniversiteli işsizliğine ilişkin tartışmalar da eğitimin bu ekonomik çerçeveye sıkıştığını göstermektedir. Diploma, bir zamanlar sınıfsal yükselme ve güvenceli meslek vaadi taşıırken, kitlesel yükseköğretim döneminde bu güvenceyi giderek kaybetmiştir. Mezunlar kendilerini “boşuna mı okuduk” sorusuyla karşı karşıya bulurken, üniversite eğitiminin değeri de mezuniyet sonrasında elde edilen iş ve gelire indirgenmiştir (Bora ve Erdoğan, 2017; Erdoğan, 2017). Üniversite, ekonomik ihtiyaçlara uygun insan gücü yetiştirmesi beklenen bir kuruma dönüştükçe piyasada açık karşılığı bulunmayan alanların varlıkları da savunulamaz hâle gelir (Erdoğan, 2021). Bölümün değeri, öğretiliklerinden çok mezunun hangi iş ilanına başvurabileceğiyle ölçülür. “İş olanağı olan bölüm,” “geleceğin mesleği,” “istihdam garantisi,” “sektörün ihtiyaç duyduğu mezun” ve “çağın gerektirdiği beceri” gibi ifadeler tarafsız görünür. Değildirler. Hepsi üniversitenin amacına dair belirli bir kabul taşır: Günümüz üniversitesi piyasanın ihtiyaç duyduğu çalışanı yetiştirmelidir.

Burada istihdamın önemsiz olduğu söylenmemektedir. İnsanların, böylesi güvencesiz bir düzende, eğitim aldıktan sonra iş bulmak, geçinmek ve güvenceli bir yaşam kurmak istemeleri doğaldır. Sorun, üniversitenin bütün anlamının bu isteğe indirgenmesindedir. Daha büyük sorun ise “istihdam” ölçütünün tartışılmaz bir hakikat gibi kurgulanmasıdır. Bir bölüm düşük istihdam oranına sahipse kontenjanının azal(tıl)ması kendiliğinden doğru kabul edilir. O bölümün kamusal katkısı, ürettiği düşünsel birikim, toplumsal hafızayı koruma işlevi veya eleştirel kapasitesi hesaba katılmaz. Çünkü bunların kısa vadeli piyasa karşılıkları yoktur. Üniversitenin istihdam edilebilirliğe indirgenmesi böylece yalnızca öğrencilerin bölüm tercihlerini değiştirmez. Disiplinler arasında da bir hiyerarşi kurar. Mezununu ekonomik kazanca ulaştırdığı düşünülen alanlar “geçerli,” piyasa karşılığı belirsiz görülenler ise “gereksiz” sayılır. Bilginin değeri, içeriğinden çok *değişim değeri*yle ölçülür. Eğitim bir insanın ne bildiğiyle değil, bilgiyi ne kadar hızlı paraya çevirebildiğiyle değerlendirilir.

İşte “istihdam odaklılık” söylemi böylesi bir küresel dönüşümün yükseköğretimdeki yansımasıdır. Ancak üniversitenin istihdama indirgenmesi ve bilginin değişim değeriyle ölçülmesi, mevcut kontenjan planlamalarının gerçekte istihdamla ne kadar uyumlu olduğunu sorgulamayı zorunlu kılar.

Faydalı Bilginin Hegemonyası: Epistemik Hiyerarşi ve Daralan Yorumcu-Eleştirel Akıl

Üniversite istihdam edilebilirliğe indirgendiğinde ikinci bir soru kendiliğinden ortaya çıkar: “Hangi bilgi işe yarar?” Bu soru da elbette tarafsız değildir. “İşe yarama” ifadesi açık ve tartışmasız bir ölçütmüş gibi kullanılsa da, neyin işe yaradığı, *kimlerin* işine yaradığıyla doğrudan ilişkilidir. Bir bilgi, piyasada hızlıca karşılık bulduğu için yararlı sayılabilir. Bir başka bilgiyse, eşitsizlikleri görünür kıldığı için yararlı olabilir. Günümüzde ilki büyük bariyerle karşılaşmadan kolayca fonlanır, desteklenir veya teşvik edilir. İkincisiyse “soyut,” “ideolojik,” “teorik” veya “istihdam üretmeyen” bir uğraş olarak değersizleştirilmektedir. Aslında modern bilim fikri bu ayrımı daha doğumunda üretmiştir. Bilim çoğu zaman ölçülebilir, tekrar edilebilir ve nesnel bilgiyle özdeşleştirilir. Bu tanım, ilk bakışta bilimin güvenilirliğini sağlar gibi görünür. Ancak neyin bilim sayılıp neyin daha düşük bir uğraş olarak dışlanacağına dair de bir çerçeveye çizer. Bacon’ın bilgiyi *doğaya hâkim olma* ve onu insan yararına kullanma kapasitesiyle ilişkilendirmesi, Descartes’ın akıl ile doğa arasındaki ayrımı yönetsel bir üstünlük ilişkisi olarak kurgulaması ve Newtoncu evren tasarımının doğayı matematiksel yasalarla açıklaması, modern bilimin daha doğumunda kontrol ve öngörü arzusu içerdiğini açık edecektir (Bacon, 2015; Descartes, 2022). Böylece modern bilim beraberinde, bilmek, yalnızca anlamak değil, düzenlemek ve yönetmek–yani iktidar–anlamına da gelmeye başlamıştır.

Bu dönüşüm sosyal ve beşerî bilimler açısından hep problemli olagelmıştır. Çünkü toplumsal gerçeklik bir laboratuvar nesnesi değildir. İnsanlar, kurumlar, çatışmalar, hafıza ve anlam dünyaları aynı koşullar altında aynı sonucu veren deney düzeneklerinden açıkça farklıdır. Bu keskin farklılığa rağmen 19. Yüzyılın *pozitivist* bilim anlayışı, doğa bilimlerinin metodolojisini tüm bilimler için norm hâline getirme eğilimi taşımıştır. Comte ve Durkheim’in sosyal bilimi *nesnel*, *dışsal* ve *ölçülebilir* olgular üzerinden kurma çabası, sosyal bilimlere bilimsel meşruiyet kazandırma girişimi olarak okunabilir (Comte, 2015; Durkheim, 2018). Ancak bu meşruiyetin bedeli ağır olmuştur. Sosyal bilimler, ancak kendi nesnesine uygun yorumlayıcı, tarihsel ve eleştirel kapasitesini geri çektikleri ölçüde kabul görebilmişlerdir. Yani sosyal bilim, ancak doğa bilimlerine benzediği ölçüde ciddiye alınmıştır. Bu durum basit bir yöntem tartışmasından ibaret değildir. Bir bilgi hiyerarşisidir. Ölçülebilir bilgi üstte yer alır. Yoruma, bağlama ve tarihsel açıklamaya dayanan bilgiyse aşağıda kalır. Sayılar ciddidir, anlatılarsa şüpheli... Model kurmak bilimseldir, anlamaksa ye-

tersiz... Oysa bilim felsefesi uzun süredir bu *kesinlik* iddiasını sorgulamaktadır. Kuhn'un (2021) "paradigma" kavramı, bilimin doğrusal ve tarafsız birikimle ilerlemediğini; belirli dönemlerde egemen normlar, kabuller, kurumlar ve topluluklar içinde şekillendiğini anlatır. Feyerabend tek bir bilimsel yöntemin varlığını reddederken, Lakatos bilimsel teorilerin katı kurallardan çok araştırma programları içinde geliştiğini savunur (Feyerabend, 2020; Lakatos, 2014). Yani bilim, araştırmacı ve toplumdan bağımsız bir uğraş değildir. Ne sorulacağını, hangi cevabın geçerli sayılacağını ve hangi yöntemin meşru kabul edileceğini belirleyen *tarihsel ve sosyal bir kurgunun* ürünüdür.

Foucault'nun bilgi ve iktidar ilişkisine dair tartışması daha da serttir. Foucault (2017, 2019) için bilgi, iktidarın dışında duran tarafsız bir alan değildir; iktidar ilişkileriyle birlikte işler ve hakikat rejimleri üretir. Bu anlatı, basitçe "güçlü olanlar yalan söyler" demekten daha derin bir eleştiri içerir. Hangi kavramların kullanılacağı, hangi soruların anlamlı sayılacağı, hangi uzmanların konuşabileceği ve hangi bilgilerin kurumlar tarafından taşınacağı güç ilişkileri içerisinde belirlenir. Bilimsel bilgi bu nedenle sadece açıklamaz. Sınıflandırır, ayırır, ölçer, normalleştirir ve *yönetir*. Bilimsel gerçekler doğada hazır bekleyen nesneler değildir; belirli pratikler, cihazlar, yazılar, ölçümler ve kurumlar içinde inşa edilirler. Bu, bilimin değersiz olduğu anlamına gelmez. Aksine bu, bilimin toplumsal bağlamını ciddiye almaktır. Bir bilgi biçimi kurumsal destek, finansman, laboratuvar, yayın ağı ve uzmanlık diliyle donatıldığında daha görünür ve daha geçerli olur. Diğer bilgi biçimleriye basitçe *yanlış* oldukları için değil, aynı kurumsal desteğe sahip olmadıkları için çeperde kalırlar.

Sosyal bilimlerin günümüz üniversitesindeki dezavantajlı konumları buradan ileri gelir. Gulbenkian Komisyonu'nun sosyal bilimlerin yeniden yapılanmasına ilişkin raporu, sosyal bilimlerin tarihsel olarak doğa bilimlerinin epistemolojik üstünlüğü ve beşeri bilimlerin yorumlayıcı geleneği arasında sıkıştığını vurgular (Gulbenkian Komisyonu, 2018). Bu sıkışma hâlâ günceldir. Sosyal bilimler bir yandan ölçülebilir, kanıta dayalı ve politika üretmeye uygun bilgiler vermeye zorlanır. Öte yandan toplumsal gerçekliğin karmaşıklığı, bu alanları ister istemez yorum, bağlam ve eleştiriye yöneltir. Tam da bu nedenle sosyal bilimler sürekli kendini kanıtlama mücadelesi vermek zorunda kalan bir alan olarak belirir. Hep biraz eksik, biraz fazla teorik, biraz fazla polemikçi görülür. Neoliberal üniversite bu epistemik hiyerarşiyi daha da keskin hâle getirmiştir. Çünkü artık mesele yalnızca bilginin ölçülebilir olması değildir; ölçülen bilginin ekonomik değere çevrilebilir olması da beklenir. Bilgi; proje gelirine, patente, sektörel iş birliğine, istihdam oranına veya girişimcilik başarısına bağlandığında daha kıymetli sayılır. Böylece "fayda" kavramı daralır. Fayda artık kamusal tartışmayı zenginleştirme, toplumsal hafızayı koruma veya eşitsizlikleri görünür kılma anlamına gelmez. Fayda, artık ekonomik geri, istihdam, rekabet gücü ve ölçülebilir çıktı anlamdadır.

Bu noktada sosyal ve beşerî bilimlerin değersizleştirilmesi şaşırtıcı değildir. Tarih, felsefe, sosyoloji veya edebiyat gibi alanlar doğrudan bir ürün, teknoloji veya kısa vadeli piyasa çıktısı üret(e)mez-veya ürettiklerinde yeterince kendileri olamazlar. Ancak bu alanlara hiç bugünkü kadar “gereksiz” damgası da vurulmamıştır. Sosyal ve beşerî bilimlerin insan, tarih ve toplumu anlamak için vazgeçilmezdirler. Tarih, bugünü doğal ve kaçınılmaz olmaktan çıkarır. Felsefe, değerleri ve kabulleri tartışmaya açar. Sosyoloji, bireysel görünen sorunların toplumsal ve yapısal kaynaklarını gösterir. Edebiyat, başka hayatları, başka sesleri ve başka duyarlılıkları taşıyabilir. Sosyal ve beşerî bilimlerin; toplumların kendileri üzerine sürekli soru sorma etkinliklerini (Sezer, 2022a, s. 172; 2022b, s. 9), insanların içinde yaşadıkları toplumsal yapılar üzerindeki zihinsel çalışmalarını (Gulbenkian Komisyonu, 2018, s. 13), insan dünyası hakkındaki düşüncelerini (Bauman, 2017, s. 17) içeren dönüşlü, *refleksif*, “çifte-etkileşimli” (Giddens, 2012, s. 19) alanlar olmaları, onları doğa bilimlerinden ayıran temel farktır. Dolayısıyla bu alanların değersizleştirilmesi-ve nihayetinde belki de yok olmaları-insanların, toplumları, geçmişleri, dilleri ve kendileri üzerine de düşünmedikleri bir distopyaya kapı aralayacaktır. Sorun tam da buradadır. Eleştirel bilgi genellikle düzenin işleyişine kolayca eklenmez. Sermayenin veya devletin hemen kullanabileceği bir “çözüm paketi” sunmaz. Bazen yavaşlatır. Bazen rahatsız eder. Bazen sorunu çözmek yerine, sorunun nasıl tanımlandığını sorgular. Bugünün hız, verimlilik ve uygulama takıntısı içinde bu duruş kolayca boşa düşer. “Çözüm önerin ne” sorusu, “eleştirme, uyum sağla” demenin kibar bir biçimi olarak belirir.

Bu nedenle bu çalışmada teknik bilimlerle sosyal bilimlerin arasında basit bir karşıtlık kurmak yeterli değildir. Böyle bir karşıtlık hem teorik olarak zayıf hem de ampirik olarak yanıltıcı olur. Çünkü sosyal bilimlerin içinde de piyasa ve yönetim süreçlerine kolayca eklenilebilen bazı alanlar vardır. *İşletme*, örgütleri ve sermayeyi yönetilebilir kılar. *Psikoloji*, bireysel davranış, motivasyon, uyum ve performans üzerine bilgi üretir. Mühendislik-örneğin endüstri mühendisliği-ise üretim süreçlerini, emeği, zamanı ve kaynakları optimize eder. Bu üç alan farklı disiplin ailelerinden gelir. Ancak ortak bir hatta yerleşirler: Yönetmek, ölçmek, uyumlandırmak ve verimli kılmak. Bu yüzden asıl ayırım “sosyal bilimlerle” ile “teknik bilimlerle” arasında değildir. Asıl ayırım eleştirel, tarihsel ve yorumlayıcı bilgi ile yönetsel, optimizasyoncu ve uyumlaştırıcı bilgi arasındadır. Neoliberal üniversite sosyal bilimlerini bütünüyle dışlamaz. Hatta bazı sosyal bilimsel alanları sever. Ölçülebilen psikolojiye, örgüt yönetimine, insan kaynaklarına, tüketici davranışına, performans analizine ve motivasyon tekniklerine alan açar. Fakat toplumsal düzeni tarihselleştiren, sınıfsal eşitsizlikleri görünür kılan, iktidarı sorgulayan ve başka yaşam biçimlerini mümkün gösteren alanlara tahammülsüzdür.

Marx’ın (2021) *kullanım ve değişim* değeri ayrımı bu noktada son derece açıklayıcıdır. Bir bilginin kullanım değeri, toplumu anlamamıza, hayatı yorumlamamıza veya ortak dünyamızı, tarihimizi zenginleştirmemize katkı

sunabilir. Değişim değeri ise onun piyasada ne kadar karşılık bulduğuyla ilgilidir. Neoliberal üniversite bu iki değeri birbirine eşitleme eğilimindedir. Piyasada karşılığı olmayan bilgi, değersiz bilgi gibi görünür. Oysa bu yalnızca piyasanın değer biçme biçimidir. Hakikatin ölçüsü değildir. Althusser'in (2001) "ideolojik aygıtlar" tartışması da üniversitenin bu süreçteki rolünü düşünmek için önemlidir. Eğitim kurumları yalnızca bilgi aktarmaz; belirli toplumsal düzenlerin *yeniden üretimine* katkıda bulunur. Bu yeniden üretim yalnızca müfredatla gerçekleşmez. Hangi bölümlerin büyütüldüğü, hangilerinin küçültüldüğü, hangi alanların gelecek vadeden bölümler olarak sunulduğu ve hangilerinin "talebi azalan" alanlar diye damgalandığı da aynı sürecin parçasıdır. Kısacası, günümüz üniversitesi teknik piyasa ve iktidar uzmanları yetiştirmekle görevlendirilmiş görünmektedir. Ortega y Gasset (1944), üniversitenin yalnızca uzman yetiştiren bir kuruma dönüşmesi durumunda kültürel işlevini kaybedeceğini işaret eder. Derrida'nın (2002) "koşulsuz üniversite" düşüncesi de özellikle beşerî bilimlerin, iktidar ve piyasa baskılarından bağımsız biçimde soru sorma hakkına sahip olması gerektiğini vurgular. Çünkü üniversite yalnızca mevcut yapıya uyumlu bilgi üretirse, hakikati değil uyumu öğretir. Yalnızca işlevsel uzmanlar yetiştirirse, düşüncüyü daraltır. Üniversite, öğrenciyi en kısa yoldan emek piyasasına yerleştirmeye çalışırken onun dünyayı anlama, tartışma ve itiraz etme kapasitesini ikinci plana iter. Böyle bir üniversite iyi çalışanlar üretebilir. Ama iyi düşünen, tarihi ileri taşıyacak insanlar üretilmediği sorguya açıktır.

Bu nedenle sosyal ve beşerî bilimlerde yaşanan daralma yalnızca bazı bölümlerin kontenjan kaybetmesi değildir. Bir bilgi biçiminin toplumsal yerinin daralmasıdır. Daha az tarih öğrencisi, yalnızca daha az tarih mezunu anlamına gelmez. Geçmiş tartışacak daha dar bir kapasite anlamına gelir. Daha az sosyoloji öğrencisi, yalnızca daha az sosyolog değildir. Toplumsal sorunları bireysel kusurlara indirgemeyen eleştirinin zayıflamasıdır. Daha az felsefe, daha az kavramsal itirazdır. Daha az edebiyat, daha az başka hayat deneyimidir. Bütün bunlar, neoliberal üniversitenin yalnızca ekonomik değil epistemik bir proje olduğunu gösterir. Bu nedenle bu çalışma, yükseköğretimdeki kontenjanları yalnızca teknik bir planlama verisi olarak değil, neoliberal üniversite modelinin epistemik projesini yansıtan bir bilgi rejimi göstergesi olarak ele almaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada, Türkiye'de seçilmiş lisans bölümlerinin 2020–2025 yılları arasındaki sayı ve kontenjan değişimleri karşılaştırmalı biçimde incelenmektedir. Çalışmanın temel sorusu; farklı-*eleştirel* ve *yönetsel* olarak sınıflandırılabilir-bilgi alanlarına ayrılan öğrenci kapasitesinin beş yıl içinde nasıl değiştiği üzerinedir. Dolayısıyla çalışma, kamuya açık idari istatistik verilerin betimsel ve karşılaştırmalı analizine dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, bütün yükseköğretim alanlarını temsil eden genel bir tablo çıkarmak değildir ve bu

çalışma kontenjan değişimlerinin nedenini tek başına açıklamaya çalışmaz. Ancak hangi alanların daraltıldığını, hangilerinin korunduğunu veya genişletildiğini göstererek yükseköğretimdeki seçici kapasite dağılımını yaygın gerekçeleri yanlışlayarak ifşa etmeyi hedefler. Çalışmanın ana veri kaynağını 2020 ve 2025 yıllarına ait “ÖSYM Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzları” oluşturmaktadır (Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi [ÖSYM], 2020, 2025). Bu kılavuzların seçilmesi bilinçli bir tercihtir. Zira bu çalışmanın temel meselesi, bir bölümün teknik olarak var olup olmadığı değil, öğrenci alıp almadığı ve ne kadar öğrenci kapasitesine sahip olduğudur. YÖK istatistiklerinde öğrenci almayı durduran bazı bölümler kurumsal olarak hâlâ var görünebilmektedir. Bölüm kapanmamıştır; fakat fiilen yeni öğrenci almamaktadır. Bu fark çalışma açısından kritik önemdedir. ÖSYM kılavuzları ise ilgili yılda hangi bölümlerin tercih edilebilir olduğunu ve kontenjan sayılarını açık biçimde göstermektedir.

Analiz üç bölüm grubu üzerinden yürütülmüştür. İlk grupta sosyal ve beşerî bilimlerin eleştirel, tarihsel ve yorumlayıcı kapasitesini temsil ettiği düşünülen *sosyoloji, felsefe, tarih* ve *Türk dili ve edebiyatı* bölümleri yer almaktadır. İkinci grupta temel bilimler olarak *fizik, kimya* ve *biyoloji* bölümleri incelenmiştir. Üçüncü grup ise yönetim, optimizasyon ve uyum bilgisiyle ilişkilendirilen *işletme, psikoloji* ve *endüstri mühendisliği* bölümlerinden oluşmaktadır. Bu seçim temsili bir örneklem oluşturma iddiası taşımaz. Amaç, çalışmanın kuramsal ayırımına uygun olarak farklı bilgi biçimlerine ayrılan kontenjan kapasitesindeki değişimi izlemektir. Bölümler kılavuzlardaki isimleri üzerinden ayıklanmıştır. Her bölüm için doğrudan ilgili bölüm ismi esas alınmış, öğretmenlik bölümleri analize dahil edilmemiştir. Analize yalnızca Türkiye’deki yerli yükseköğretim kurumları dahil edilmiştir. Kılavuzlarda yer alan yurt dışı üniversiteler ve Türkiye dışındaki yükseköğretim kurumları kapsam dışında bırakılmıştır. Her bölüm için önce ilgili bölümün yer aldığı üniversite sayısı belirlenmiş sonrasında bölümlere ayrılan kontenjanlar toplanmıştır. Açıköğretim kontenjanları toplam öğrenci kapasitesinin bir parçası olarak değerlendirilmiş, ancak yorumlarda gerektiğinde ayrıca ayrıştırılmıştır. Kontenjan hesabında kılavuzlarda yer alan özel kontenjan türleri-okul birincisi, depremzede gibi-de toplam kapasiteye dahil edilmiştir.

Elde edilen verilerle her bölüm için 2020 ve 2025 yıllarındaki üniversite sayısı ve toplam kontenjan hesaplanmıştır. Ardından 2020–2025 arasındaki değişim hem mutlak sayı hem de yüzde değişim olarak karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalar üç düzeyde yorumlanmıştır. İlk olarak her bölümün kendi içindeki değişimi incelenmiştir. İkinci olarak bölümler, yukarıda tanımlanan üç bölüm grubu altında karşılaştırılmıştır. Üçüncü olaraksa kontenjan değişimleri, Türkiye İstatistik Kurumu’nun bölüm bazlı kayıtlı istihdam göstergeleleriyle yan yana okunmuştur (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2025b, 2026b). Bu ek karşılaştırmaların amacı, kontenjan değişimlerinin gerçekten mezunların

kayıtlı istihdam oranlarındaki değişimi takip edip etmediğini sorgulamaktır. Çalışmanın bir diğer tamamlayıcı boyutu fakülte adları üzerinden yürütülmüştür. Seçilen bölümlerin hangi fakülteler altında yer aldığı 2020 ve 2025 kılavuzlarından ayrıca çıkarılmış, fakülte isimleri benzerliklerine göre gruplandırılmıştır. Böylece, kontenjan değişiminin yalnızca bir kapasite meselesi olmadığını, üniversitelerin alanları hangi kurumsal başlıklar altında topladığını inceleyerek gösterilmesi amaçlamıştır. Fen-Edebiyat, Fen, Edebiyat, İnsan ve Toplum Bilimleri, Sosyal ve Beşerî Bilimler gibi fakülte isimleri üzerinden yeniden örgütlenmenin izleri takip edilmiştir.

BULGULAR

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Sert Kontenjan Düşüşü

2020–2025 arasındaki kontenjan değişimleri, Türkiye yükseköğretimdeki bu daralmanın bütün alanlara eşit dağılmadığını göstermektedir. En sert kontenjan kaybı, bu çalışmada eleştirel, tarihsel ve yorumlayıcı bilgi alanları olarak ele alınan sosyoloji, felsefe, tarih ve Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde ortaya çıkmıştır. Bu alanlar tamamen ortadan kalkmış değildir. Hatta ilk bakışta birçok bölümün hâlâ çok sayıda üniversitede yer aldığı ve sayılarının artabildiği görülmektedir. Ancak asıl mesele, bölümün adının kılavuzda görünmesi değil, o alana kaç kişilik öğrenci kapasitesi ayrıldığıdır. Bu bakımdan durum oldukça açıktır: 2020 yılında bu dört alana ayrılan toplam kontenjan 43.066 iken, 2025 yılında bu sayı 14.585'e düşmüştür. Beş yıl içinde toplam kontenjan 28.481 kişi azalmış, yani yaklaşık üçte iki oranında daralmıştır. Bu düşüşün 11.261 kadarı açıköğretim programlarının sınırlandırılması sonucudur; açıköğretim kontenjan kaybı toplam kontenjan kaybının yaklaşık %40'ını oluşturmaktadır. Açıköğretim kontenjanlarında yaşanan azalma dışarıda bırakıldığında dahi bu dört bölüm için beş yıllık toplam kontenjan düşüşü %50'nin üzerindedir.

Tablo 1. Sosyal ve beşerî bilimlerde bölümlerin yer aldığı üniversite sayısı ve kontenjan değişimi

Bölüm	İlgili bölümün bulunduğu üniversite sayısı		Kontenjan		Kontenjan % değişim
	2020	2025	2020	2025	
Sosyoloji	105	110	8.101	4.174	-48,48
Felsefe	62	68	3.033	2.657	-12,40
Tarih	109	115	16.906	3.968	-76,53
Türk Dili ve Edebiyatı	113	117	15.026	3.786	-74,80
Toplam	—	—	43.066	14.585	-66,13
Toplam (Açıköğretim hariç tutulduğunda)	—	—	30.764	13.544	-55,97

Kaynak: ÖSYM 2020 ve 2025 Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzlarından hesaplanmıştır (Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi [ÖSYM], 2020, 2025).

Kontenjan kaybı bölümlerin yer aldığı üniversite sayısındaki değişimle aynı yönde ilerlememektedir. Sosyoloji bölümleri 2020 yılında Türkiye’de 105 üniversitede yer alırken 2025’te bu sayı 110’a çıkmıştır. Buna rağmen bölümün kontenjanı 8.101’den 4.174’e düşmüştür. Yani Sosyoloji alanı, üniversite temsili bakımından daralmamış; fakat öğrenci alma kapasitesi bakımından neredeyse yarıya inmiştir. Benzer bir durum tarih ve Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde daha çarpıcı biçimde görülmektedir. Tarih bölümlerinin yer aldığı üniversite sayısı 109’dan 115’e çıkmış görünmektedir. Fakat bölümlerin toplam kontenjanları 16.906’dan 3.968’e düşmüştür. Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde de üniversite sayısı 113’ten 117’ye çıkarken kontenjan 15.026’dan 3.786’ya gerilemiştir. %74,80’lik bu düşüş, alanın kurumsal görünürlüğünün devam etmesine rağmen öğrenci kapasitesinin çok sert biçimde düştüğünü göstermektedir.

Bu bulgular, yükseköğretimdeki dönüşümü yalnızca bölüm kapatma ya da bölüm açma mantığıyla düşünmenin yetersiz olduğunu gösterir. Asıl önemli olan, belirli bilgi alanlarına ne kadar öğrenci kapasitesi ayrıldığıdır. Bir bölümün adının birçok üniversitede yaşamaya devam etmesi, o alanın güçlü biçimde desteklendiği anlamına gelmez. Kontenjanlar düştüğünde, alanın gelecekteki öğrenci, mezun ve akademik devamlılık zemini de daralır. Bu nedenle kontenjan değişimleri yalnızca teknik planlama göstergeleri değildir. Bunlar aynı zamanda hangi bilgi alanlarının yükseköğretim içinde kitlesel olarak taşınacağına ilişkin dönüşümlerdir. Ki gelecek yıllarda bu bölümlerin üniversite temsiliyetlerinde de düşüşler görüleceği tahmin edilebilir. Bu ilk tablo, çalışmanın temel iddiası açısından kritik bir başlangıç noktası sunmaktadır. Sosyoloji, felsefe, tarih ve Türk dili ve edebiyatı gibi alanlar yükseköğretim sisteminden tamamen silinmemektedir. Yaşanan erime süreci çok daha görünmezdir. Bu alanlar istatistiklerde görünmeye devam ederken, öğrenci kontenjanları büyük ölçüde azalmaktadır. Dolayısıyla karşımızda açık bir yok oluş değil, kademeli bir daralma vardır. Bu daralmanın yalnızca tarihsel, eleştirel ve yorumlayıcı bilgi alanlarında ortaya çıkıp çıkmadığını görebilmek için diğer alanlardaki mevcut durum da incelenmelidir.

Temel Bilimlerde Kontenjan Artışı

Sosyal ve beşerî bilimlerdeki sert kontenjan azalışının genel bir yükseköğretim küçülmesi olup olmadığını anlayabilmek için temel bilimlere ayrıca bakmak önemlidir. Fizik, kimya ve biyoloji bu çalışma açısından önemli bir karşılaştırma temeli sunacaktır. Zira bu alanlar doğrudan teknik meslek bölümleri değildir. Tarihsel olarak doğayı açıklama, temel doğa yasalarını anlama ve hakikate ulaşma iddiası taşırlar. Modern bilim düşüncesinde doğayı bilme, ölçme, açıklama ve belirli kurallara bağlama fikri oldukça merkezidir (Bacon, 2015; Descartes, 2022). Yani bu alanların değeri yalnızca kısa vadeli mesleki karşılıklarından kaynaklanmaz. Tam da bu nedenle Türkiye yükseköğretiminde uzun süre sosyal ve beşerî bilimlerle bir arada Fen-Edebiyat fakülteleri al-

tında yer almışlardır. Bu ortaklık, yöntemsel bir özdeşlikten çok, üniversiteyi meslek eğitiminin ötesinde hakikati arama alanı olarak gören geniş bir akademik geleneğe işaret eder. Bu nedenle temel bilimlerdeki kontenjan değişimi, çalışmanın ana sorusu bakımından önemli bir kontrol noktası sağlayacaktır.

Tablo 2. *Temel bilimlerde bölümlerin yer aldığı üniversite sayısı ve kontenjan değişimi*

Bölüm	İlgili bölümün bulunduğu üniversite sayısı		Kontenjan		Kontenjan % değişim
	2020	2025	2020	2025	
Fizik	48	54	1.402	1.687	+20,33
Kimya	58	66	2.251	2.324	+3,24
Biyoloji	57	59	2.079	2.133	+2,60
Toplam	—	—	5.732	6.144	+7,19

Kaynak: ÖSYM 2020 ve 2025 Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzlarından hesaplanmıştır (Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi [ÖSYM], 2020, 2025).

Eğer 2020–2025 arasında yaşanan dönüşüm, yalnızca teorik, temel veya doğrudan istihdam edilebilirliği zayıf alanların genel olarak gerilemesiyle açıklansaydı, fizik, kimya ve biyolojide de benzer bir düşüş beklenebilirdi. Ancak veriler böyle bir tablo sunmamaktadır. Temel bilimlerde toplam kontenjan 2020’de 5.732 iken 2025’te 6.144’e yükselmiştir. Böylece üç alanın toplam kontenjanı 5 yıl içinde %7,19 oranında genişlemiştir. Tablo 2’de de görüldüğü üzere, temel bilimlerin üçünde de kontenjanlar azalmamış, aksine az da olsa artmıştır. En belirgin artış fizik bölümünde görülmektedir. Fizik kontenjanı 1.402’den 1.687’ye yükselmiş, %20,33 oranında artmıştır. Kimya (%3,24) ve biyolojideki (%2,60) artışlar daha hafiftir. Üniversite sayıları da aynı yönde değişmiştir. Fizik bölümlerinin yer aldığı üniversite sayısı 48’den 54’e, kimya 58’den 66’ya, biyoloji ise 57’den 59’a yükselmiştir. Bu bulgu, eleştirel-yorumlayıcı alanlardaki daralmanın genel bir kapasite azaltımıyla açıklanamayacağını göstermektedir. Aynı dönemde sosyoloji, felsefe, tarih ve Türk dili ve edebiyatı bölümlerinin toplam kontenjanı %66,13 (açıköğretim hariç %56) oranında azalırken, temel bilimlerde toplam kontenjan %7,19 artmıştır. Dolayısıyla yükseköğretim sisteminde bütün temel bilgi alanlarını aynı biçimde daralmamaktadır. Daralma seçicidir.

Ancak bu tabloyu temel bilimlerin bütünüyle “korunduğu” veya değerlerinin kendi başına tanındığı şeklinde okumak yanlış olacaktır. Modern bilim hiyerarşisi içinde fizik, kimya ve biyoloji; ölçme, deney, laboratuvar, doğa yasaları ve teknik uygulanabilirlik ile daha kolay ilişkilendirilebilen alanlardır. Bu özellikleri, onları üniversitenin fayda ve istihdam diline sosyal ve beşerî bilimlerden daha kolay tercüme edilebilir kılar. Bilimin ölçülebilir ve deneysel bilgiyle özdeşleştirilmesi, bu alanlara güçlü bir epistemik meşruiyet sağlamaktadır (Kuhn, 2021; Gulbenkian Komisyonu, 2018). Bu nedenle temel bilimlerin duru-

mu, “sosyal bilimler geriliyor, fen bilimleri destekleniyor” gibi basit bir karşıtlığa indirgenmemelidir. Daha doğrusu yükseköğretimde temel bilimler, ancak eleştirel-yorumlayıcı alanlarla ortaklaştıkları “hakikat arayışı” iddialarını *terk edip*, teknik alanlarla ortaklaşan “faydalı sonuç” iddiasını ön plana çıkardıklarında var olmaya devam edebilmekte görünmektedirler. Bu bulgu, ilerleyen sayfalardaki fakülte analizlerinde daha da anlam kazanacaktır. Çünkü temel bilimlerin kontenjan düzeyindeki bu farklılaşması, fakülte adları ve kurumsal örgütlenişteki değişimle birlikte değerlendirildiğinde daha açık hale gelmektedir. Temel bilimler, geçmişte Fen-Edebiyat fakültesi çatısı altında sosyal ve beşerî bilimlerle yan yana dururken, yeni kurumsal adlandırmalarda giderek Fen, Temel Bilimler, Mühendislik ve Doğa Bilimleri gibi örgütlenmeler içinde yer almaya başlamışlardır. Bu nedenle burada görülen artışı basit bir “hakikat arayışının korunması” olarak değil, temel bilimlerin teknik fayda ve bilimsel zorunluluk diliyle daha kolay savunulabilir hale gelmesi olarak okumak daha tutarlıdır.

Yönetsel Alanlarda Korunan Kontenjan

Sosyal ve beşerî bilimlerdeki sert daralma ve temel bilimlerdeki artan kontenjan bulgularının ardından, üçüncü karşılaştırma grubu işletme, psikoloji ve endüstri mühendisliği bölümlerinden oluşmaktadır. Bu üç alan aynı disiplin ailesine ait değildir. İşletme daha çok örgüt, piyasa ve yönetim bilgisiyse; endüstri mühendisliği üretim süreçleri, verimlilik ve optimizasyonla; psikoloji ise birey, davranış ve uyum ile ilişkilidir. Ancak tam da bu farklılıklarına rağmen, neoliberal üniversitenin bilgi rejimi içinde ortak bir noktada buluşurlar: Mevcut ekonomik ve kurumsal düzenin yönetilebilir, ölçülebilir ve optimize edilebilir hale gelmesine sunulan katkı... Bu nedenle psikolojinin bu çalışmada temel veya sosyal bilimler içinde değil, yönetsel alanlar içinde değerlendirilmesi bilinçli bir tercihtir. Elbette psikoloji deneysel geleneklere, ölçme araçlarına ve bilimsel araştırma pratiklerine sahip bir disiplindir. Bu nedenle onu bilimsel niteliği bakımından sosyoloji, felsefe ya da tarihin veya fizik ve kimyanın karşısına yerleştirmek doğru olmaz. Buradaki ayrım bilimsel (?) olup olmama ayrımı değildir. Ayrım, bilginin yükseköğretim ve emek piyasası içinde hangi işlevlere daha kolay bağlandığıyla ilgilidir. Psikoloji, özellikle çağdaş piyasa toplumunda, bireyin davranışını, motivasyonunu, performansını, uyum kapasitesini ve iyi oluşunu yönetme bilgisiyle güçlü biçimde ilişkilendirir. Bu yönüyle doğayı açıklamaya dönük temel bilimlerden farklı bir yerde durur. Daha açık bir ifadeyle, bugün psikoloji yalnızca insanı anlamaya çalışmaz; örgütsel bağlamda insanı ölçmeye, değerlendirmeye, yönlendirmeye ve uyumlandırmaya dönük bir bilgi alanı olarak da işler.

Bu iddia, Braverman’ın (2008) emek sürecinin parçalanması, ölçülmesi ve yönetim tarafından denetlenmesi üzerine geliştirdiği eleştirisiyle birlikte okunabilir. Braverman’a göre kapitalist üretim sürecinde bilgi ve denetim giderek

işçiden ayrılır, yönetimin elinde yoğunlaşır ve emek ölçülebilir parçalara bölünür. Gaulejac'ın (2011) "yönetimsel iktidar" tartışması ise bu sürecin yalnızca dışsal denetimle sınırlı olmadığını gösterir. Modern yönetim, bireyin kendisini sürekli değerlendirmesini, performansını artırmasını ve kendi yaşamını bir proje gibi optimize etmesini bekler. Bu çerçevede işletme, endüstri mühendisliği ve psikoloji aynı büyük düzenleme mantığının farklı bilgi biçimleri olarak görülebilir: örgütü yönetmek, üretimi optimize etmek ve özneyi uyumlandırmak. Buradan bakıldığında 2020–2025 kontenjan değişimleri oldukça dikkat çekicidir. Sosyal ve beşerî bilimlerde–ki bunlar yorumlayıcı ve *eleştirel* bilgi üretmektedirler–toplam kontenjan %66,13 oranında azalırken, ölçülebilir *yönetimsel* bilgi ile ilişkili işletme, psikoloji ve endüstri mühendisliği bölümlerinin toplam kontenjanı aynı dönemde çok yüksek olmasa da artmış, yani korunmuştur. Bu alanların toplam kontenjanı 2020'de 29.308 iken 2025'te 30.743'e yükselmiş, toplam kapasite %4,90 genişlemiştir.

Tablo 3, bu üç alanın eleştirel-yorumlayıcı alanlarla aynı kaderi paylaşmadığını açıkça göstermektedir. İşletme kontenjanındaki düşüş %2,66 ile sınırlıdır. Buna karşılık işletme bölümlerinin yer aldığı üniversite sayısı 136'dan 160'a çıkmıştır! Bu veri, işletmenin yükseköğretim sistemi içindeki kurumsal yaygınlığının arttığını, kontenjan bakımından ise büyük ölçüde korunduğunu göstermektedir. İşletme, tarih veya Türk dili ve edebiyatı gibi sert bir kapasite kaybı yaşamamıştır. Psikolojide tablo daha belirgindir. 2020'de 107 üniversitede yer alan psikoloji bölümleri 2025'te 131 üniversiteye yükselmiştir. Kontenjanları da 9.166'dan 10.428'e çıkarak %13,77 artmıştır. Bu artış, psikolojinin sosyal bilimlerle ilişkili bir alan olmasına rağmen eleştirel-yorumlayıcı alanlarla aynı yönde hareket etmediğini açıkça göstermektedir. Bulgular, bazı sosyal bilimsel bilgi biçimlerinin piyasa, yönetim, uyum ve performans rejimiyle ilişkilendiğinde genişleyebildiğini göstermektedir.

Tablo 3. *Yönetimsel alanlarda bölümlerin yer aldığı üniversite sayısı ve kontenjan değişimi*

Bölüm	İlgili bölümün bulunduğu üniversite sayısı		Kontenjan		Kontenjan % değişim
	2020	2025	2020	2025	
İşletme (ve İşletme Mühendisliği)	136	160	13.466	13.108	-2,66
Psikoloji	107	131	9.166	10.428	+13,77
Endüstri Mühendisliği	91	105	6.676	7.207	+7,95
Toplam	—	—	29.308	30.743	+4,90

Kaynak: ÖSYM 2020 ve 2025 Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzlarından hesaplanmıştır (Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi [ÖSYM], 2020, 2025).

Endüstri mühendisliğinde de benzer bir genişleme vardır. 2020’de 91 yükseköğretim kurumunda bulunan endüstri mühendisliği bölümleri 2025’te 105 kuruma yükselmiştir. Kontenjan ise 6.676’dan 7.207’ye çıkmış, %7,95 artmıştır. Endüstri mühendisliği, doğrudan optimizasyon bilgisiyle ilişkilidir. Üretim süreçlerinin düzenlenmesi, zamanın ve emeğin ölçülmesi, verimliliğin artırılması ve organizasyonel süreçlerin rasyonelleştirilmesi bu alanın merkezinde yer alır. Bu nedenle Endüstri mühendisliğinin genişlemesi, yalnızca mühendislik alanlarındaki genel bir eğilim olarak değil, yükseköğretimde optimizasyon bilgisinin güçlenen konumu bağlamında da okunabilir. Bu üç alan birlikte değerlendirildiğinde daha açık bir örüntü ortaya çıkmaktadır. İşletme örgütü ve piyasayı yönetilebilir kılar. Endüstri mühendisliği üretim sürecini ve emeği optimize eder. Psikoloji ise bireyin davranışını, motivasyonunu ve uyumunu ölçülebilir hale getirir. Elbette bu alanların tamamı bundan ibaret değildir. Her üç disiplin içinde de eleştirel, tarihsel veya etik tartışmalar bulunabilir. Ancak yükseköğretim kontenjanları açısından bakıldığında, bu alanların piyasa ve yönetim düzeniyle kurduğu ilişki, onları eleştirel-yorumlayıcı alanlardan açıkça farklı bir konuma yerleştirmektedir.

Kontenjan Değişimleri Gerçekten “İstihdam Odaklı” Mı?

Belirtildiği üzere günümüzde sosyal ve beşerî bilimlerin geçirdiği *karanlık* günler-bölüm kapanmaları veya kontenjan daralmaları-çoğunlukla bütçe, talep ve istihdam edilebilirlik gibi *nesnel* gerekçelerle açıklanmaktadır. Giriş bölümü incelenirse, Türkiye’nin yükseköğretim kurumlarına ayırdığı bütçeler azalmamış, yaklaşık olarak enflasyon oranında sabit kalmışlardır. Dolayısıyla üniversitelerin bütçe sıkıntısı yaşadıkları iddiası en azından Türkiye bağlamında kanıtlanabilir görünmemektedir. Yine bilindiği üzere Yükseköğretim Kurulu 2025 yılı itibarıyla Türk yükseköğretiminin “istihdam odaklı” politikalar bağlamında şekilleneceğini duyurmuştur, YÖK’ün güncel politikalarının somut bir karşılığının olduğu görülebilmektedir. O halde bütçe sıkıntısı iddiası dikkate alınmazsa, ilgili kontenjan değişimlerinin geriye kalan tek nesnel gerekçesi istihdam edilebilirlik problemidir. Dolayısıyla burada, “istihdam odaklılık” anlayışının, ima ettiği gibi, gerçekten mezunların istihdam göstergeleriyle ilişkili olup olmadığı sorgulanmalıdır. Eğer kontenjan düzenlemeleri gerçekten bölümlerin istihdam çıktılarına göre biçimleniyorsa, kayıtlı istihdam oranı artan ya da yüksek seyreden alanların daha az daralması; istihdam oranı düşen alanların ise daha fazla daralması beklenir. Tablo 4, bu beklentinin pek de tutarlı biçimde karşılanmadığını göstermektedir.

Yapılacak bu karşılaştırmada bazı önemli sınırlılıklar mevcuttur. Eldeki kontenjan verileri 2020–2025 arasındaki beş yıllık değişimi göstermektedir. Ancak TÜİK’in bölüm bazlı kayıtlı istihdam oranları 2022–2024 aralığında erişime açıktır. Dolayısıyla bu tablo, kontenjan değişimleri ile istihdam göster-

geleri arasında bire bir ve tam zamanlı bir nedensellik testi olarak okunmamalıdır. Güncel fakat erişime açık olmayan 2026 verilerinde istihdam tablosunda değişim yaşanmış olması pekâlâ mümkündür. Tablo 4 istihdam verilerinin kontenjan değişimlerini açıklamakta ne kadar tutarlı bir gerekçe sunduğunu gevşek biçimde sınamak için kullanılmaktadır.

Tablo 4. Seçilmiş bölümlerde kayıtlı istihdam oranları ve kontenjan değişimi

Bölüm	Kayıtlı istihdam oranı		İstihdam oranı değişimi	2020–2025 kontenjan değişimi
	2022	2024		
Sosyoloji	%60,02	%58,77	-1,25 puan	-%48,48
Felsefe	%58,68	%57,13	-1,56 puan	-%12,40
Tarih	%59,84	%60,91	+1,08 puan	-%76,53
(açıköğretim hariç tutulduğunda)				-%66,01
Türk Dili ve Edebiyatı	%56,81	%55,89	-0,92 puan	-%74,80
(açıköğretim hariç tutulduğunda)				-%66,3
Fizik	%73,36	%70,85	-2,52 puan	+%20,33
Kimya	%76,79	%75,44	-1,35 puan	+%3,24
Biyoloji	%67,79	%65,86	-1,93 puan	+%2,60
İşletme	%74,40	%73,31	-1,09 puan	-%2,66
Psikoloji	%66,32	%66,81	+0,50 puan	+%13,77
Endüstri Mühendisliği	%84,89	%85,19	+0,30 puan	+%7,95

Kaynak: Kayıtlı istihdam oranları TÜİK yükseköğretim istihdam göstergelerinden alınmıştır. Kontenjan değişimleri 2020 ve 2025 Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzlarından hesaplanmıştır (Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi [ÖSYM], 2020, 2025; Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2025b).

Tablo 4, istihdam oranlarındaki değişim ile kontenjan değişimi arasında tutarlı bir ilişki kurmanın oldukça güç olduğunu göstermektedir. En açık örnek tarih bölümüdür. Tarih mezunlarının kayıtlı istihdam oranı 2022’de %59,84 iken 2024’te %60,91’e yükselmiştir. Buna rağmen tarih kontenjanı 2020–2025 arasında %76,53 (açıköğretim hariç %66) oranında azalmıştır. Başka bir ifadeyle kayıtlı istihdam oranında az da olsa artış gösteren bir alan, en sert kontenjan kayıplarından birini yaşamıştır. Bu olguyu yalnızca istihdam çıktısıyla açıklamak mümkün değildir. Türk dili ve edebiyatında da benzer bir kopukluk vardır. Bu alanda kayıtlı istihdam oranı 2022’de %56,81 iken 2024’te %55,89’a gerilemiştir. Düşüş yalnızca 0,92 puandır. Buna karşılık kontenjan azalması %74,80 (açıköğretim hariç %66) düzeyindedir. Sosyolojide de kayıtlı istihdam oranı 1,25 puan düşerken kontenjan %48,48 oranında azalmıştır. Bu veriler, eleştirel-yorumlayıcı alanlarda kontenjan daralmasının istihdam oranındaki değişimle orantılı olmadığını açıkça göstermektedir. Küçük istih-

dam değişimleri, çok büyük kontenjan kayıplarıyla birlikte ilerlemektedir. Bu noktada bölüm bazlı istihdam oranlarındaki küçük değişimleri genel işgücü piyasası koşullarından bağımsız okumamak gerekir. Türkiye’de atıl işgücü oranı 2022’de %21,3 iken 2025’te %29,7’ye yükselmiştir. Bu, 3 yıl içinde-işsizlikte-8,4 puanlık bir artış anlamına gelmektedir (TÜİK, 2023, 2026b). İşgücü piyasalarındaki böylesi makro bir bozulma ortamında, bazı bölümlerde görülen 1 puan civarındaki kayıtlı istihdam düşüşlerini doğrudan ilgili alanların başarısızlık veya gereksizliklerine bağlamak ikna edici değildir. Sosyolojide -1,25 puan veya Türk dili ve edebiyatında -0,92 düzeyindeki düşüşler, bölüm temelli bir çöküşten çok genel işgücü piyasası koşulları içinde ortaya çıkan dalgalanmalar olarak okunmaya daha açıktır. Hatta işsizlik 8 puan artmışken, bu bölüm mezunlarındaki istihdam kaybı “olumlu” bile görülebilir.

İstihdam oranlarının yalnızca değişim yönü değil, hacmi de dikkate alındığında tablo daha çarpıcı hale gelir. Psikolojinin 2024 kayıtlı istihdam oranı %66,81’dir. Biyolojide bu oran %65,86, tarihte %60,91, sosyolojide ise %58,77’dir. Elbette bu oranlar arasında fark vardır. Ancak bu farklar, kontenjan tepkilerindeki uçurumu açıklayacak büyüklükte değildir. Psikoloji kontenjanı %13,77 artarken, tarih kontenjanı %76,53, sosyoloji kontenjanı ise %48,48 düşmüştür! Tarihin 2024 kayıtlı istihdam oranı sosyolojiden yüksektir ve 2022’ye göre de artmıştır. Buna rağmen en sert kontenjan kayıplarından birini yaşamaktadır. Bu durum, kontenjan düzenlemelerinin yalnızca istihdam oranı hacimleriyle de açıklanamayacağını göstermektedir. Temel bilimler ise istihdam söylemi açısından ters yönde bir örüntü sunmaktadır. Fizik mezunlarının kayıtlı istihdam oranı 2022’de %73,36 iken 2024’te %70,85’e düşmüştür. Bu, 2,52 puanlık bir gerilemedir. Ancak aynı dönemde fizik kontenjanı %20,33 artmıştır. Kimyada istihdam oranı 1,35 puan, biyolojide ise 1,93 puan düşmüştür. Buna rağmen kimya kontenjanı %3,24, biyoloji kontenjanı %2,60 oranında yükselmiştir. Dolayısıyla temel bilimlerde istihdam oranındaki düşüş, kontenjan daralmasına yol açmamış görünmektedir. Bu bulgu, kontenjan düzenlemelerinde istihdam oranının belirleyici bir ölçüt olmadığını daha da açık kılar.

Yönetmelik alanlarda ise tablo çok farklıdır. Psikolojide kayıtlı istihdam oranı yalnızca 0,50 puan artmış, kontenjan %13,77 yükselmiştir. Endüstri mühendisliğinde istihdam oranı yalnızca 0,30 puan artmış, kontenjan %7,95 genişlemiştir. Bu iki alanda istihdam ve kontenjan aynı yönde hareket etmektedir. Ancak artışların büyüklüğü yine de dikkatle okunmalıdır. Psikolojide 0,50 puanlık istihdam artışı, %13,77’lik kontenjan artışıyla birlikte ilerlemektedir. Endüstri mühendisliğinde de 0,30 puanlık istihdam artışı, %7,95’lik kontenjan artışıyla yan yana durmaktadır. Bu nedenle bu alanlarda görülen kontenjan artışını yalnızca istihdam oranındaki sınırlı yükselişle açıklamak da yeterli değildir. İşletme ise ayrıca dikkat çekicidir. İşletmenin 2024 kayıtlı

istihdam oranı %73,31'dir ve bu oran çalışmadaki birçok alandan yüksektir. 2022–2024 arasında 1,09 puanlık bir düşüş görülmesine rağmen kontenjan azalması yalnızca %2,66'dır. Aynı büyüklükte veya daha küçük istihdam düşüşleri sosyoloji ve Türk dili ve edebiyatı gibi alanlarda çok daha büyük kontenjan kayıplarıyla birlikte ilerlemektedir. Bu fark, istihdam göstergesinin alanlar arasında eşit biçimde işletilen teknik, nesnel ve *rasyonel* bir ölçüt olmadığını açıkça göstermektedir. İstihdam çıktıları önemsiz değildir. Mezunların çalışma yaşamına katılımı elbette yükseköğretim tartışmasının hep bir parçası olagelmıştır. Ancak burada, “istihdam odaklılık” söyleminin, özellikle eleştirel-yorumlayıcı bilgi biçimlerini temel alan sosyal ve beşerî bilimlerin daraltılmasını meşrulaştıran, gereksizliklerini perçinleyen bir gerekçe olarak kullanıldığını, gerçekte öyle olmasa bile Foucaultcu bir bağlamda “hakikatin üretildiğini” görmek zor değildir.

Fakültelerde Yeniden Yapılanma: Çözülen Fen-Edebiyat ve Vitrinleşen Sosyal Bilim

Kontenjan değişimleri yalnızca öğrenci kapasitesindeki sayısal bir daralmayı göstermemektedir. Aynı zamanda seçilen bölümlerin hangi kurumsal başlıklar altında toplandığı da yükseköğretimdeki bilgi rejiminin dönüşümüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu nedenle çalışmada, 2020 ve 2025 ÖSYM kılavuzlarında seçili bölümlerin bağlı bulunduğu fakülte adları ayrıca sınıflandırılmıştır. Fakülte adları tek başına nedensellik göstermez. Ancak fakülte adları, hangi disiplinlerin yan yana düşünüldüğünü, hangi alanların ayrıştırıldığını ve hangi bilgi biçimlerinin hangi kurumsal meşruiyet altında konumlandırıldığını görmek açısından önemlidir.

Bu bulgu özellikle Fen-Edebiyat fakültesi modelinin dönüşümü bakımından dikkat çekicidir. Fen-Edebiyat fakülteleri, Türkiye’de uzun yıllar doğa bilimleri ile sosyal ve beşerî bilimleri aynı çatı altında toplayan temel akademik yapılardan biri olmuştur. Bu model, üniversiteyi yalnızca bir mesleki eğitim kurumu olarak değil, farklı hakikat arayışlarının bir arada bulunduğu bir bilgi alanı olarak varsayar. Fizik, kimya ve biyoloji ile tarih, felsefe, sosyoloji ve edebiyat aynı fakülte altında yan yana durduğunda, aralarındaki yöntemsel farklara rağmen ortak bir temel bilim/kültür alanında saf tuttukları fikri korunur. Bu örgütlenmeye göre felsefeden ayrı bir fizik, edebiyattan ayrı bir biyoloji mümkün değildir. Fen-Edebiyat örgütlenmesi, adeta insanın kendisi, tarihi ve içinde yaşadığı doğa/toplum üzerine *refleksif* düşünmesinin vücut bulmuş hali gibidir. Ancak 2020–2025 karşılaştırması gösterecektir ki bu ortaklık günümüzde çözülmektedir.

Tablo 5. *Seçilmiş bölümlerin bağlı bulundukları fakülte grupları, 2020–2025*

Fakülte grubu	2020	2025	Değişim
Fen-Edebiyat	81	57	-24
Edebiyat	28	25	-3
Fen	24	36	+12
İnsan ve Toplum Bilimleri	11	45	+34
Sosyal ve Beşerî Bilimler	11	13	+2
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler	7	5	-2
Açık / Uzaktan	3	3	0
Mühendislik ve Doğa Bilimleri	2	8	+6
Toplam	167	192	+25

Fakülte grupları, seçili programların 2020 ve 2025 ÖSYM kılavuzlarında yer aldığı üniversite-fakülte eşleşmeleri üzerinden hesaplanmıştır. Benzer fakülte adları şemsiye kategoriler altında toplanmıştır. Veriler 2020 ve 2025 Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzlarından hesaplanmıştır (Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi [ÖSYM], 2020, 2025).

Tablo 5’te görüldüğü gibi, Fen-Edebiyat fakültesi grubu henüz 2020 yılında 81 kayıtle en baskın kurumsal çerçeveyken, 2025’te 57’ye gerilemiştir. Buna karşılık Fen fakültesi grubu 24’ten 36’ya, Mühendislik ve Doğa Bilimleri grubu ise 2’den 8’e yükselmiştir. Bu değişim, temel bilimlerin sosyal ve beşerî bilimlerle aynı çatı altında bulunma eğiliminin zayıfladığını; doğa bilimlerinin daha ayrık, daha teknik ve daha “bilimsel gereklilik” iddiası taşıyan başlıklar altında düşünölmeye başladığını göstermektedir. Bu, önceki bulguda temel bilimler için görölen kontenjan artışıyla birlikte düşünöldüğünde önemlidir. Fizik, kimya ve biyoloji, hakikat arayışı iddiaları bulunduğı için değil, çoğunlukla teknik gereklilik, deneysel bilgi ve uygulanabilirlik/fayda anlayışıyla daha kolay ilişkilendirilebildikleri için yükseköğretimde değer kazanmaktadırlar. Temel bilimlerin giderek “... ve Doğa Bilimleri” biçimde anılmaya başlanması–ki bu durum sayıları giderek artan “... ve Sosyal Bilimler” adlandırması için de geçerlidir–günümüzde fizik biliminin ancak mühendisliğe, biyoloji biliminin ancak tıba katkı sunduğı ölçüde değerli görölebildiğinin kanıtıdır. Bugünün doğa bilimleri atmosferinde, yeni türleri inceleyen Darwin’lerin, kara delikleri inceleyen Hawking’lerin vadesi dolmuş gibi görünmektedir–kara delikler ancak *işimize yarıyorlarsa* incelenmelidirler.

Sosyal ve beşerî bilimler tarafında ise farklı bir örüntü ortaya çıkmaktadır. İnsan ve Toplum Bilimleri fakültesi grubu 11’den 45’e yükselmiştir! İlk bakışta bu artış, sosyal ve beşerî bilimlerin güçlendiğı şeklinde okunabilir. Ancak kontenjan bulgularıyla birlikte düşünöldüğünde bu yorum ikna edici değildir. Çünkü aynı dönemde sosyoloji, felsefe, tarih ve Türk dili ve edebiyatı kontenjanları toplamda %66,13 oranında azalmıştır. Dolayısıyla sosyal ve beşerî bilimler bazı yeni fakülte adları altında daha görünür hale gelirken, öğrenci

kapasitesi bakımından ciddi biçimde daralmaktadır–kontenjan azalması, elbette akademik kadro azalmasını da beraberinde getirecektir. Burada bir genişlemeden çok, kurumsal yeniden adlandırma ve parçalı temsil söz konusudur. Bu durum, neoliberal üniversitede sosyal ve beşerî bilimlerin “beyin süsü”ne dönüşmesi fikriyle birlikte de okunabilecektir (Ortega y Gasset, 1944). Üniversite, yalnızca uzman yetiştiren, performans üreten ve piyasa değeri taşıyan bir kuruma dönüşse de, sosyal ve beşerî bilimlerin tamamen ortadan kalkmaları gerekmeyebilir. Hatta bu alanlar bazen üniversiteye kültürel meşruiyet sağlayan *zarif birer vitrin* olarak korunabilirler. Sosyal bilimler bu yeni düzende bütünüyle silinmeyebilir, fakat üniversitenin “insanı” bir yüzü de varmış gibi gösteren dar yapılara sıkıştırıldıkları açıktır. Yazar ve filozoflar hakkında da konuşabilen mühendisler pekâlâ piyasada daha zarif veya avantajlı bulunabileceklerdir.

SONUÇ

Yükseköğretimde sosyal ve beşerî bilimlere yönelik yakın zamanda tanık olunan *kıyım*; basit bir idari tasarruf, dönemsel bir bütçe kısıtlaması veya rasyonel bir işgücü planlaması gibi görünmemekte. Bu *anti-sosyal bilim fırtınası*: Kant (2013, 2022) ve Humboldt’un (akt. Şekertekin, 2023) hakikati arayan, kamusal bir değer olarak bilmeyi yücelten klasik üniversite idealinin, Weber’in (2020) “araçsal akıl” kafesinde boğulmasıdır. Bilginin, faydacı piyasa mantığına, veriye, performansa, ölçüme ve neticesinde kâra indirgendiği hiper-kapitalist/enfokratik bir rejime tamamen teslim edildiği küresel bir epistemik krizle ilişkilidir (Graham, 2000; Han, 2022; Zuboff, 2019). Bu çalışma, bu yapısal koşulların neden olduğu krizin Türk yükseköğretimindeki yansımaları konu almıştır. Üniversitenin istihdama indirgenmesi ve bilginin yalnızca piyasadaki değişim değeriyle ölçülmesi, mevcut kontenjan planlamalarının gerçekte istihdamla ne kadar uyumlu olduğunu sorgulamayı gerekli kılmıştır. Araştırma bulguları; bu küresel fırtınaya kapılmış karar alıcıların, bu sessiz tasfiyeyi meşrulaştırmak için kullandıkları “istihdam odaklılık” argümanının, Foucault’nun (2017, 2019) kavramsallaştırdığı biçimde bir “hakikat rejimi”nden ibaret olduğu iddiasını desteklemektedir.

Türkiye’deki 2020–2025 yılları arasındaki kontenjan değişimleri (ÖSYM, 2020, 2025) ile kayıtlı istihdam oranları (TÜİK, 2025b) arasındaki uyumsuzluk, sistemin *sözde* nesnel gerekçeleriyle nasıl çeliştiğinin somut bir kanıtıdır. Sosyoloji, felsefe, tarih ve Türk dili ve edebiyatı bölümlerinin toplam kontenjanını 43.066’dan 14.585’e düşmüş, yani bu dört alan beş yıl içinde %66,13 oranında daralmıştır. Açıköğretim kontenjanları dışarıda bırakıldığında dahi düşüş %55,97 düzeyindedir. Tarih bölümü mezunlarının istihdam oranı artış eğilimi göstermesine rağmen, bu alanın kontenjanı %76,53 gibi bir oranda daraltılmış; fizik bölümlerindeyse istihdam oranları gerilemesine rağmen kontenjanlar %20,33 oranında artmıştır. Temel bilimlerin toplam kontenjanı %7,19 oranında

da artarken, işletme, psikoloji ve endüstri mühendisliği gibi *yönetsel* alanların toplam kontenjanı da %4,90 oranında genişlemiştir. Bu dönüşümlerin arkasındaki asıl güdünün “rasyonel bir piyasa planlaması” olmadığı açıktır. İstihdam vurgulu söylemler, Türkiye ve tüm dünyada, idari kurumlardan da bağımsız ve yüksek bir düzeyde, *eleştirel ve yorumlayıcı* bilgi biçimlerinin daraltılmasını meşrulaştıran ve onların “gereksizliklerini” perçinleyen bir *ideolojik aygıt* (Althusser, 2001) işlevi görmektedir.

Bu tablo, neoliberal üniversitenin bilgiye nasıl değer biçtiğine dair bir Marx (2021) okumasını zorunlu kılar. Bilginin “kullanım değeri”; toplumu anlamamıza, eşitsizlikleri görürür kılmamıza ve ortak dünyamızı tarihselleştirmemize sunduğu katkıdır. Ancak günümüz yükseköğretimi, bilginin değerini yalnızca “değişime”, yani piyasada ne kadar hızlı fayda ve kâra dönüştürülebildiğine eşitlemiş görünmektedir. Sosyoloji, felsefe, tarih ve Türk dili ve edebiyatı gibi alanların beş yıl gibi kısa bir sürede–açıköğretim hariç tutulduğunda dahi–%55’in üzerinde bir kontenjan erimesi yaşaması, bu alanların ürettiği bilginin hiper-kapitalist piyasada doğrudan fiyatlanamamasının bir sonucudur. Günümüz kapitalizmi, hemen kullanamayacağı, bir çözüm sunmayan, aksine sorunun nasıl tanımlandığını sorgulayan eleştirel akla tahammül edememekte görünmektedir. Ölçülebilir olanın değerli, ölçülemeyenin ise şüpheli sayıldığı “ölçüm tiranlığı” (Muller, 2018) düzeninde, sosyal ve beşerî bilimlerin katkısı kolayca görünmez hale gelmektedir.

Asıl vurucu olan, bu yıkımın tüm sosyal bilimlere eşit oranda yansımamasıdır. Karşımızdaki çatışma, basit bir “teknik bilimler ile sosyal bilimler” ayrışması değildir. Aksine, statükoyu sorgulayan *eleştirel-yorumlayıcı* bilimler aforoz edilirken; mevcut ekonomik ve kurumsal düzeni yönetilebilir, ölçülebilir ve optimize edilebilir kılan yönetsel alanlar–işletme, endüstri mühendisliği ve psikoloji bölümleri bu çalışmada örnek olarak seçilmişlerdir–korunmakta veya genişlemektedir. Örgütü yöneten, üretimi hızlandıran ve özneyi piyasa koşullarına “uyumlandıran” bu alanların kontenjanlarının erimemesi, günümüz üniversitesinin bir hakikat arama kurumu olmaktan çıkıp, Braverman (2008) ve Gaulejac’ın (2011) da işaret ettiği gibi artık tamamen bir “optimizasyon ve denetim” aygıtına dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Bu optimizasyon ve denetim aygıtı, yalnızca piyasanın değil, giderek ototerleşen, izoleleşen, güvenlikçi refleksleri güçlenen ve savaşa sürüklenen bir dünya düzenine de oldukça uygundur. Snyder’ın (2017) tiranlık üzerine uyarıları, Applebaum’un (2024) güncel otokrasi eğilimlerine dair tartışması ve Virilio’nun (2006) hız, savaş ve teknik arasındaki ilişkiye dair analizleri birlikte düşünüldüğünde, teknik bilginin neden yalnızca ekonomik kalkınma için değil, yönetim, denetim, öngörü ve güvenlik kapasitesi için de merkezî hale geldiği daha açık görülecektir. Bu bağlamda *eleştirel ve yorumlayıcı* bilgi bi-

çimleri yalnızca “az kazandıran” değil, esasen “iş bozan” bilgi biçimleri olarak dokuz köyden kovulmaktadırlar. Zira “tarihsellik” fikri, en nihayetinde, özcü argümanlarla temellenen kapitalist ve otoriter bağlamların altını oyar. Sosyal ve beşerî bilimlerin alametifarikası olan “tarihsellik”, zaman ve mekândan bağımsız bir insan doğasının ve onun nesnel yasalarının reddedilmesine dayandığı ölçüde; ölçülebilir, hesaplanabilir, tekbiçimli, anlamdan yoksun ve fayda odaklı bir insan modelini de imkânsız kılar. Tarih bugünü doğallaştırmaz; sosyoloji güvenlikçi ve piyasacı düzenin bireysel kusur/başarı diye sunduğu şeyi yapısal sorun olarak yeniden çerçeveler; felsefe amaçları tartışmaya açar; edebiyat ise sayıya çevrilemeyen deneyimi görünür kılar. Günümüzde sosyal ve beşerî bilimlerin kıyımı, aslında tarihselliğin kıyımı, tarihin yok edilmesidir. Eğer Marx’tan (2021) bu yana insan olmak tarihsel olmakla eşdeğerse, yaşanan şey bir anlamda insanlığın yok edilmesidir. Neticede kendi üzerine *refleksif* düşünme kapasitesini (Sezer, 2022a, 2022b) kaybeden insan, artık insan da değildir.

Dahası bölümlerin üniversiteler içindeki organizasyonlarının dönüşümü de bu hiper-faydacı epistemolojiyi destekler görünmektedir. Doğa ve insan bilimlerini hakikat arayışında birleştiren Fen-Edebiyat fakültelerinin günümüzde giderek çözülmesi; temel bilimlerin ancak mühendislik fakültelerinin içinde, mühendisliğe yardımcı, teknik ve faydalı birer araç oldukları sürece hayatta kalabildikleri yeni bir hiyerarşi yaratmaktadır. İnsan ve Toplum Bilimleri fakültelerinin sayısındaki artış ise, sosyal bilimlerin zaferi değil; neoliberal üniversitenin kültürel meşruiyetini sağlayan, Ortega y Gasset’in (1944) ifadesiyle bir tür “beyin süsü” ve süslü birer vitrin olarak konumlandırılışı olarak okunabilir. Sistem, sosyal bilimleri bütünüyle yok etmemekte, ancak onları bütçesi kısılmış, öğrenicisi elinden alınmış ve *ehlileştirilmiş* birer dekorasyona indirgemektedir.

Bu bağlamda “yapay zekâ çağında sosyal ve beşerî bilimlere gerek kalmadığı” iddiası da teknik aklın kendisini hâkim görme eğiliminin güncel bir biçimidir. Oysa Crawford’un (2021) gösterdiği gibi yapay zekâ yalnızca teknik bir sistem değil; madenden emeğe, veriden iktidara uzanan bir sömürü düzenin parçasıdır. O’Neil (2016) ve Noble’in (2018) farklı biçimlerde gösterdikleri gibi algoritmalar toplumsal eşitsizliklerin dışında kurulmaz; onları veri, model ve karar süreçleri içinde yeniden üretir. Yapay zekâ geçmişe dair veri işleyebilir; fakat geçmişin ne anlama geldiğini, hangi sessizlikler üzerine kurulduğunu ve hangi iktidar ilişkileri tarafından anlatılabilir veya anlatılamaz hâle getirildiğini *tarihsel bir problem* olarak kuramaz. Toplumsal veriler arasında örüntü bulabilir; fakat hangi örüntünün eşitsizlik, hangisinin idari kategori, hangisinin tarihsel şiddetin tortusu veya iktidarın bir yansıması olduğunu sosyolojik teori olmadan ayırt edemez. İşlevsel cevaplar üretebilir; fakat hangi sorunun sorulması gerektiğini, hangi amacın meşru olduğunu ve hangi faydanın insanî değer taşıdığını tartışamaz. Bu nedenle AI çağında sosyal ve beşerî bilimlerin aslında daha da fazla gereklidir.

Bu nedenle bu çalışma, yükseköğretimdeki kontenjanları yalnızca teknik bir planlama verisi olarak değil; neoliberal ve hiper-kapitalist üniversitenin epistemik düzenini yansıtan bir bilgi rejimi göstergesi olarak ele almıştır. Çünkü kontenjanlar sadece kaç öğrencinin hangi bölüme yerleşeceğini göstermez; toplumun hangi düşünme biçimlerini kitlesel olarak üreteceğine, hangilerini ise çepere iterek yavaş yavaş gömeceğine dair politik sonuçları yansıtır. Sosyal ve beşerî bilimlerde yaşanan daralma, yalnızca bazı akademisyenlerin veya öğrencilerin çalışacak, okuyacak bölüm bulamaması meselesi değildir. Daha az tarih, geçmişi tartışacak kamusal aklın yitimidir; daha az sosyoloji, yapısal eşitsizlikleri insan doğasına ve bireysel kusurlara indirgeyen körlüğün zaferidir; daha az felsefe, sisteme yöneltilecek kavramsal itirazların sessizleşmesidir; daha az edebiyat, başka hayatları ve duyarlılıkları taşıyan anlatı alanının daralmasıdır. Bu kriz, en temelde, yapısal koşulların gelecekte düşünmenin hangi biçimlerine izin vereceğiyle ilgili bir krizdir. Günümüzün üniversitesi, öğrenciyi en kısa yoldan piyasaya sürmeye odaklanırken; toplumsal hafıza üreten, anlam arayan ve “başka bir yaşam ihtimalini” düşünebilen alanları daraltmaktadır. Sosyolojiyi, tarihi, felsefeyi ve edebiyatı savunmak; sadece akademik disiplinleri savunmak değil, bir bütün olarak insanın kendi üzerine, topluma ve iktidara dair düşünme hakkını, insan olmasını savunmaktır.

KAYNAKÇA

- Alemdaroğlu, A. (2015). Yabancı şirketler, özel üniversiteler ve yükseköğretimin dönüşümü: Laureate Education Inc. S. M. Değirmencioğlu ve K. İnal (Ed.), *Yükseköğretimin serbest düşüşü: Özel üniversiteler* (s. 248–279) içinde. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Althusser, L. (2001). Ideology and ideological state apparatuses: Notes towards an investigation. *Lenin and philosophy and other essays* (s. 85–126) içinde. New York, NY: Monthly Review Press.
- Applebaum, A. (2024). *Autocracy, Inc.: The dictators who want to run the world*. New York, NY: Doubleday.
- Bacon, F. (2015). *Novum organum*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2011). *Culture in a liquid modern world*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2017). *Sosyolojik düşünmek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage Publications.
- Bora, T. ve Erdoğan, N. (2017). “Cüppenin, kılıcın ve kalemin mahcup yoksulları”: Yeni kapitalizm, yeni işsizlik ve beyaz yakalılar. T. Bora, A. Bora, N. Erdoğan ve İ. Üstün (Ed.), *Boşuna mı okuduk: Türkiye’de beyaz yakalı işsizliği* (s. 13–44) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve tekeller sermaye: Yirminci yüzyılda çalışmanın değersizleştirilmesi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- British Academy. (2025). *Cold spots: Mapping inequality in SHAPE provision in UK higher education*. Erişim adresi: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/publications/cold-spots-mapping-inequality-in-shape-provision-in-uk-higher-education/>
- Cardiff University. (2025, 28 Ocak). *Securing our academic future*. Erişim adresi: <https://www.cardiff.ac.uk/news/view/2894086-securing-our-academic-future>
- Clark, B. R. (1998). *Creating entrepreneurial universities: Organizational pathways of transformation*. Oxford: Pergamon Press.
- Collins, R. (2019). Diploma enflasyonu ve üniversitelerin geleceği. M. Kurtoğlu (Ed.), *Neoliberalizm, bilgi ve üniversiteler: Eleştirel yükseköğretim araştırmalarına giriş* (s. 191–214) içinde. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Comte, A. (2015). *Pozitif felsefe dersleri ve pozitif anlayış üzerine konuşma*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Crawford, K. (2021). *Atlas of AI: Power, politics, and the planetary costs of artificial intelligence*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2018). *Dünyanın yeni aklı: Neoliberal toplum üzerine deneme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Derrida, J. (2002). The future of the profession or the university without condition. T. Cohen (Ed.), *Jacques Derrida and the humanities: A critical reader* (ss. 24–57) içinde. Cambridge: Cambridge University Press.

- Descartes, R. (2022). *Aklın yönetimi için kurallar*. İstanbul: Divan Kitap.
- Durkheim, E. (2018). *Sosyolojik yöntemin kuralları*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Erdoğan, E. K. (2021). *Bayağı kalabalığız: Üniversiteli işsizliği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdoğan, N. (2017). Sancılı dil, hadım edilen kendilik ve aşınan karakter. T. Bora, A. Bora, N. Erdoğan ve İ. Üstün (Ed.), *Boşuna mı okuduk: Türkiye’de beyaz yakalı işsizliği* (s. 75–116) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Etzkowitz, H. (2008). *The triple helix: University-industry-government innovation in action*. New York, NY: Routledge.
- Feyerabend, P. (2020). *Yönteme karşı*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2017). *Kelimeler ve şeyler: İnsan bilimlerinin arkeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *Hapishanenin doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Gaulejac, V. de. (2011). *The society of management: Ideology, power, and social control*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji: Kısa fakat eleştirel bir giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Graham, P. (2000). Hypercapitalism: A political economy of informational idealism. *New Media & Society*, 2(2), 131–156. <https://doi.org/10.1177/1461444002225742>
- Grove, J. (2025, 6 Mart). Kingston axes philosophy centre in humanities department shutdown. *Times Higher Education*. Erişim adresi: <https://www.timeshighereducation.com/news/kingston-axes-philosophy-centre-humanities-department-shutdown>
- Gulbenkian Komisyonu. (2018). *Sosyal bilimleri açın: Sosyal bilimlerin yeniden yapılandırılması üzerine rapor*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güllüpcinar, F. ve Gökarp, E. (2014). Neoliberal zamanın ruhu, yaşam boyu öğrenme ve istihdam ilişkileri: Yaşam boyu öğrenme politikaları’nın eleştirel bir analizi. *Mülkiye Dergisi*, 38(2), 67–92.
- Habermas, J. (2019). “İdeoloji” olarak teknik ve bilim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Han, B.-C. (2022). *Infocracy: Digitization and the crisis of democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Harvey, D. (2023). *Neoliberalizmin kısa tarihi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Horkheimer, M. (2023). *Akıl tutulması*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, M. ve Adorno, T. W. (2007). *Dialectic of enlightenment: Philosophical fragments*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- İnal, K. (2015). Üniversiteyi pazarlamak! Reklam ve tanıtım aracı olarak özel üniversitelerin web sayfaları. S. M. Değirmencioglu ve K. İnal (Ed.), *Yükseköğretimin serbest düşüşü: Özel üniversiteler* (s. 248–279) içinde. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kant, I. (2013). *Eğitim üzerine*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kant, I. (2022). *Aydınlanma nedir?* İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Kuhn, T. S. (2021). *Bilimsel devrimlerin yapısı*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.

- Lakatos, I. (2014). *Bilimsel araştırma programlarının metodolojisi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Malkoç, İ. B. ve Öztürk Yücel, B. (2025). Hayaller ve hayatlar: Alanları dışında çalışan sosyoloji mezunlarında yabancılaşma ve karakter aşınması. *ASSOS İnsan ve Toplum Bilimlerinde Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 1–31.
- Marcuse, H. (2016). *Tek boyutlu insan: İleri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler*. İstanbul: İdea Yayınları.
- Marx, K. (2021). *Kapital: Ekonomi politiğin eleştirisi. 1. cilt: Sermayenin üretim süreci*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Muller, J. Z. (2018). *The tyranny of metrics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Noble, S. U. (2018). *Algorithms of oppression: How search engines reinforce racism*. New York, NY: New York University Press.
- Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi. (2020). *2020-Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) yükseköğretim programları ve kontenjanları kılavuzu*. Erişim adresi: <https://www.osym.gov.tr/TR,19431/2020-yuksekogretim-kurumlari-sinavi-yks-yuksekogretim-programlari-ve-kontenjanlari-kilavuzu.html>
- Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi. (2025). *2025-Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) yükseköğretim programları ve kontenjanları kılavuzu*. Erişim adresi: <https://www.osym.gov.tr/TR,33377/2025-yuksekogretim-kurumlari-sinavi-yks-yuksekogretim-programlari-ve-kontenjanlari-kilavuzu.html>
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. New York, NY: Crown.
- Ortega y Gasset, J. (1944). *Mission of the university*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Quinn, R. (2025, 2 Temmuz). Indiana public universities to “voluntarily” end 19% of degrees. *Inside Higher Ed*. Erişim adresi: <https://www.insidehighered.com/news/faculty/curriculum/2025/07/02/ind-public-universities-voluntarily-ending-19-degrees>
- Readings, B. (2020). *Üniversite harabeleri*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2019). *Emile ya da eğitim üzerine*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Şekertekin, Z. (2023). Karl Jaspers felsefesinde üniversite kavramı (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sezer, B. (2022a). *Sosyolojide yöntem tartışmaları*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Sezer, B. (2022b). *Sosyolojinin ana başlıkları*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Snyder, T. (2017). *On tyranny: Twenty lessons from the twentieth century*. New York, NY: Tim Duggan Books.
- Sonoma State University. (2025, 22 Ocak). *SSU takes major steps to address \$23.9-million deficit in 2025–26*. Erişim adresi: <https://news.sonoma.edu/articles/2025/ssu-takes-major-steps-address-239-million-deficit-2025-26>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2024). *2024 yılı yükseköğretim kurumları ekonomik kod icmali ile 2025–2026 gider tahminleri*. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/01/2b-2024-Yili-Yuksekogretim-Kurumlari-Ekonomik-Kod-Icmali-ile-2025-2026-Gider-Tahminleri.pdf>

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2025). *2025 yılı yükseköğretim kurumları ekonomik kod icmali ile 2026–2027 gider tahminleri*. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2025/01/2b-2025-Yili-Yuksekogretim-Kurumlari-Ekonomik-Kod-Icmali-ile-2026-2027-Gider-Tahminleri.pdf>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2026). *2026 yılı yükseköğretim kurumları ekonomik kod icmali ile 2027–2028 gider tahminleri*. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2025/12/2b-2026-Yili-Yuksekogretim-Kurumlari-Ekonomik-Kod-Icmali-ile-2027-2028-Gider-Tahminleri.pdf>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023, 24 Mart). *İşgücü istatistikleri, 2022*. Erişim adresi: <https://veriportali.tuik.gov.tr/press/49390>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2025a, 3 Ocak). *Tüketici fiyat endeksi, Aralık 2024*. Erişim adresi: <https://veriportali.tuik.gov.tr/press/53621>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2025b, 23 Temmuz). *Yükseköğretim istihdam göstergeleri, 2024*. Erişim adresi: <https://veriportali.tuik.gov.tr/press/54096>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2026a, 5 Ocak). *Tüketici fiyat endeksi, Aralık 2025*. Erişim adresi: <https://veriportali.tuik.gov.tr/press/58294>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2026b, 25 Mart). *İşgücü istatistikleri, 2025*. Erişim adresi: <https://veriportali.tuik.gov.tr/press/57996>
- Virilio, P. (2006). *Speed and politics*. Los Angeles, CA: Semiotext(e).
- Weber, M. (2013). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. İstanbul: Oda Yayınları.
- Weber, M. (2020). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı*. İzmir: Cem Yayınevi.
- Yang, C. (2026, 14 Haziran). China's universities cut 12,000 "obsolete" degrees amid race to embrace AI era. *South China Morning Post*. Erişim adresi: <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3356913/chinas-universities-cut-12000-obsolete-degrees-amid-race-embrace-ai-era>
- Yükseköğretim Kurulu. (2025a, 13 Haziran). Yükseköğretim Kurulu istihdam odaklı yeni programları hayata geçiriyor. Erişim adresi: <https://www.yok.gov.tr/tr/news/yuksekogretim-kurulu-istihdam-odakli-yeni-programlari-hayata-geciriyor-vM4IM>
- Yükseköğretim Kurulu. (2025b, 1 Ağustos). Yükseköğretim Kurulu geleceğin mesleklerine yönelik istihdam odaklı yeni programları hayata geçiriyor. Erişim adresi: <https://www.yok.gov.tr/tr/news/yuksekogretim-kurulu-gelecegin-mesleklerine-yonelik-istihdam-odakli-yeni-programlari-hayata-geciriyor-hp2CI>
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. New York, NY: PublicAffairs.

TÜRKİYE’NİN MODERNLEŞMESİNDE KÖY ENSTİTÜLERİNİN KURUMSAL ROLÜ

“ ”

Melek AKGÜN ÖZBEY¹

¹ Dr. Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
melekakgun@erciyes.edu.tr, ORCID iD: 0000-0003-4913-5478

Giriş

Avrupa’da 18. yüzyılın sonlarına doğru Sanayi Devrimi ve kentleşme hareketleri ile başlayan iktisadi ve siyasal değişimler, Batı dünyasının geleneksel toplumsal oluşum sürecinden farklı, modern ve endüstriyel bir toplumsal yapıya geçmesine neden olmuştur (Karasu, 2020). Kentleşme, endüstriyelleşme, demokratikleşme ve rasyonelleşme gibi etmenlerin katalizörlüğünde gerçekleşen bu modernleşme süreci, kısa sürede yalnızca Batı dünyasının toplumsal dokusunu değiştirmekle kalmamış; aynı zamanda başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere, etkileşim içinde olduğu Doğu medeniyetlerinin toplumsal yapılarında da köklü değişimlere yol açmıştır.

Özellikle Batı ile diplomatik ve ticari ilişkilerin yoğunlaştığı, farklı etnik ve kültürel grupların bir arada yaşadığı Osmanlı Devleti’nde, modernleşme ve Batılılaşma hareketleri kaçınılmaz bir gereklilik olarak görülmüştür. Başlangıçta daha çok askeri ve siyasal alanda, devletin bekasını korumaya yönelik bir “savunma modernleşmesi” karakteri taşıyan bu hareketler, Osmanlı’nın son dönemlerinde, Tanzimat Fermanı ile idari, hukuki ve eğitim gibi toplumsal alanlarda da sistematik bir yapı kazanmıştır. Cumhuriyet’in kuruluş süreciyle birlikte bu modernleşme ve Batılılaşma hareketi, sadece bir dış politika tercihi değil, aynı zamanda yeni ulus inşasında “çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma” hedefinin ana kaynağı olarak konumlandırılmıştır. Toplumsal kalkınmanın ve seküler, çağdaş bir ulus devlet kurmanın yegâne dayanağı olarak benimsenen modernleşme düşüncesi, 1950’li yıllara kadar Türkiye’nin temel devlet ideolojisi olarak etkisini göstermiştir. Yeni bir medeniyet kurma ideolojisi olarak tasvir edilebilecek bu değişim sürecinin öncelikli hedefi, geleneksel bağlardan arındırılmış, rasyonel ve üretken bir toplum yapısı oluşturarak toplumsal kalkınmayı sağlamak olmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye nüfusunun büyük bir bölümünün kırsal alanda yaşadığı, geleneksel tarım teknikleri ve değer yargılarıyla şekillenen bir yaşam biçimini sürdüren köylü sınıfından oluştuğu göz önüne alındığında, modernleşme sürecinde köye ve köylüye yönelik eğitim temelli bir kalkınmanın zarureti ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda Cumhuriyet döneminin en özgün ve stratejik eğitim projelerinden biri olan Köy Enstitüleri, Türkiye’nin modernleşme projesinde kilit bir rol üstlenmiştir. Diğer modernleşme hamleleri ile eşgüdümlü olarak, eğitim alanında Köy Enstitüleri ile başlatılan bu atılım, Türkiye’nin kırsal ve kentsel yapısındaki ikili durumu aşmayı ve toplumsal yapıda köklü değişimlere neden olmayı hedeflemiştir. Bu nedenle Köy Enstitüleri; kuruluş amaçları, özgün müfredatları, uygulamaya dönük eğitim faaliyetleri ve bilhassa dönüştürdüğü insan kaynağı bakımından Türkiye modernleşme tarihinde sosyolojik ve eğitimsel bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

1. Türkiye'nin Modernleşme Süreci

Modernite kavramı karakteristik özelliği bakımından öncelikli olarak bir 'süreç' özelliği taşımaktadır. Tek çizgili bir tarih anlayışına sahip olmayan ve bu doğrultuda sabit bir yükselme veya dönüşüm niteliği taşımayan modernite olgusu sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel süreçlerle birlikte modernleşme sürecini oluşturmaktadır. Bu farklı toplumsal değişim süreçleri modern devletleri uzun bir süreç içinde değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Özellikle uzun zaman boyunca geleneksel toplumsal kimlik unsurları taşıyan devletlerin modernleşme süreçleri çok farklı aşamalardan geçerek gerçekleşmektedir. Bu farklılaşma süreçleri modern toplumlara kendilerine özgü şekil ve formlar kazandırmıştır. Bu özelliği bakımından sıradan ve basit toplum olma özelliğinden sıyrılan devletler modernleşme sürecinde farklı sosyal oluşumların ve ilişkilerin geliştiği bir yapıyı içlerinde barındırmaya başlamışlardır (Hall, 1992, s.9).

Türkiye'de de Osmanlı'nın son dönemlerinde Tanzimat ile başlayan modernleşme hareketleri ile birlikte toplumsal yapıda çeşitli değişimler gerçekleşmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra milli değerlere dayalı çağdaş bir Türk toplumu kurma düşüncesi de bu dönemde modernleşme hareketlerine hız kazandırmıştır. Osmanlı dönemindeki geleneksel toplumsal yapıdan bütünüyle farklı bir devletin inşa süreci modernleşme düşüncesini ulusal devlet ideolojisi haline getiren bir üst sistem kurmuştur. Çeşitli tarihi dönemlerde farklı devlet politikaları ile desteklenen bu modernleşme projesi bir süre sonra toplumsal kalkınmanın da temelini oluşturmuştur. Bu kapsamda toplumsal kalkınmanın temeli olarak görülen modernleşme ve batılılaşma ideolojisi tüm toplumsal yapıların içine nüfuz ettirilmeye çalışılarak ulusal bir kalkınma hedeflenmiştir.

1.1. Erken Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı'da Tanzimat ile başlayan batılılaşma hareketleri daha çok askeri ve siyasal alanda etkili olmuştur. Fakat bir süre sonra diğer toplumsal alanlarda da etkili olmaya başlayan modernleşme hareketleri özellikle eğitim alanında önemli değişimlerin yapılmasına neden olmuştur. Eğitim sisteminin medreselere dayandığı Osmanlı devletinde, eğitim alanında yapılan modernleşme çalışmalarının öncelikli hedefi siyasal kurumlarda görev yapmak için yetiştirilecek bireylerin batılı eğitim sistemine göre eğitim görmesi olmuştur. İlk başlarda sadece üst düzey yönetici kadrosunun eğitimi için yapılan batılılaşma hareketleri daha sonra Osmanlı eğitim sisteminin genelinde etkili olmuştur. Medreselerin modernleşme yolunda ihtiyacı karşılayacak düzeyde ve nitelikte eğitim olanağını sunamaması bir süre sonra medreselerin öneminin azalmasına ve bunun neticesinde de ulema sınıfının etkinliğinin azalmasına

sebepler olmuştur. Eğitimde batılılaşma kapsamı içinde yurtdışına pek çok sayıda ilim adamı gönderilmiş ve batı yakından takip edilmeye başlanmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde etkili olan bu modernleşme çabaları Cumhuriyet döneminde yapılacak olan modernleşme çalışmalarına da kaynaklık etmiştir (Anık, 2006, s.279).

1.2. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte ulusal bilinç temelinde modern bir toplum oluşturma düşüncesi oluşmuştur. Bu modern toplumun temelleri milli değerlere bağlı fakat aynı zamanda da Osmanlı'nın geleneksel yaşamından tamamen uzakta, batının modern değerlerini ve gelişmelerini takip edecek nitelikte bir karakter üzerine atılmıştır. Bu doğrultuda ülke olarak bütüncül bir kalkınma ve modernleşme amacı taşıyan birçok reformcu politika¹ uygulanmıştır. Bu reformcu politikaların ana amacı geleneksel değerlere dayalı bir toplumsal yapı içinde yetişen halkın gerici olarak nitelendirilen bu geleneksellikten uzaklaşması, çağdaş ve modern değerlere dayalı yeni bir ulus kimliği inşa etmektir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke nüfusunun demografik dağılıma bakıldığında nüfusun yüzde seksenine yakını kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Nüfusun dağılımındaki bu dengesizlik yönetim merkezi Ankara olan yeni devletin özellikle kırsal bölgelerde yaşayan köylüler üzerinde bir modernleştirme süreci başlattıkları ve uygulanan yenilikçi reformların da bu doğrultuda daha çok eğitim alanında yapıldığı görülmüştür. Bernard Lewis (1998) bu ideoloji yönelimini şu şekilde ifade etmiştir;

“Kemalizm Türkiye'nin kentlere ve kentlilerine devrim getirmiş, fakat köylere hemen hiç el dokundurmamıştı. İkinci sessiz devrim şimdi ülkenin daha derin katlarına erişiyor ve yeni bir değişimi başlatıyordu.”

Lewis'in de ifade ettiği gibi ilk başta elitist bir zümre oluşturma çabası olarak kentlere ve kentlilere yönelik yapılan modernleştirme ideolojisi, temel ve kalıcı bir toplumsal dönüşüm yaratmak için kentlerden uzakta olan modern değerlere tamamıyla yabancı bir köylü kitlesi üzerinde devam ettirilmiştir.

1.2.1. Toplumsal Kalkınma Hareketleri

Cumhuriyet'in ilanından sonra var olan toplumsal yapıda kültürel, sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan birçok eksiklikler olduğu görülmüştür. Hızlı bir gelişme ve mevcut olumsuz koşullardan kurtulabilmek için sadece bölgesel anlamda bir gelişme politikası izlenmemesi gerektiğinin anlaşılması üzerine yapılan devrimlerle birlikte ülkenin baştan aşağıya sanayi, tarım, sağlık

1 Tevhid-i Tedrisat (1924), Medeni Kanun (1926), Şapka Kanunu (1925), Latin Harflerinin Kabulü (1928), Türk Tarih Tezi (1932), Güneş Dil Teorisi (1936), Halkevlerinin Açılması (1932), Köy Enstitüleri (1940), Tercüme Bürosu (1941).

ve eğitim gibi diğer birçok alanda da geliştirilmesine yönelik politikalar izlenmiştir. Özellikle köylerdeki eğitim sisteminin geliştirilmesi, küçük sanayi topluluklarının mevcut durumlarının iyileştirilmesi ve tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesi gibi köylülere yönelik yapılan geliştirme çabaları toplumsal kalkınma düşüncesini ortaya çıkartmıştır. Toplum kalkınması; *'küçük köy topluluklarının yaşadıkları ekonomik, sosyal ve kültürel şartları iyileştirmek amacıyla öz kaynaklarını harekete geçirmelerini, kendi çabalarını devletin çabalarıyla birleştirmelerini, bu toplulukların milli bünyeye bağlanmasını ve milli kalkınma çabalarında kendilerine düşeni yapmalarını öngören bir kalkınma metodu ve hareketidir (KİB, 1965a, s.1).'*

Toplum kalkınması tanımlamasının daha çok kırsal kesime ve köylülere yönelik yapılması mevcut koşullar içinde nüfusun önemli bir kısmını oluşturmalarının neticesinde olmuştur. Kırsal alana yönelik mecburi olarak yapılan bu geliştirme ve modernleştirme hareketleri Türkiye’de yapılan toplumsal kalkınma hareketlerinin temelini oluşturmaktadır (Aydın, 2013, s.27).

1.2.2. Köy ve Köylülere Yönelik Modernleşme Hareketlerinin Temelleri

Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte yeni bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı döneminde başlatılan Batılılaşma hareketleri yeni kurulan Cumhuriyet rejiminde de daha radikal uygulamalarla devam ettirilerek tümüyle modern kimlikli bir ulus inşası yapılmak istenmiştir. Uygulanan politikaların kalıcılığı ve siyasi meşruluğu açısından sadece merkeze ve kentlere yönelik bir modernleşme süreci değil aynı zamanda kırsal kesimin modernleşmesine yönelik de uygulamaların üzerinde durulmuştur.

Genel olarak bakıldığında bir medeniyet projesi olarak görülen Türkiye’deki modernleşme hareketleri aslında Osmanlı’dan devralınan geleneksel Osmanlı kimliğini aşarak bundan farklı yeni bir Türklük bilinci oluşturma amacı taşımış ve yapılan uygulamalara da bu doğrultuda meşruiyet zemini hazırlamıştır. Bu geleneksellikten sıyrılma düşüncesi de köylülük olgusunun yeniden gündeme gelmesine ve köy ile ilgili değişik yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Karakaş, s.146). Yapılan modernleşme hareketleriyle modern kimliğe zıt düşen köylü sınıfının geleneksel kimliklerinden uzaklaştırılarak merkeze bağlılıkları da arttırılmak istenmiştir. Köylere ve köylüye yönelik ilgi Meşruiyet dönemine kadar uzanmaktadır. O dönemin aydın sınıfı olarak tanımlanan düşünürleri elitist bir yönetim anlayışı dışında daha çok halka yönelik ve toplumun yapısını iyi bir şekilde analiz ederek yapılması gereken bir yönetim anlayışının gerekliliklerinden bahsetmişlerdir. Bu doğrultuda da toplumsal bir kalkınma için Türkiye’nin bir tarım toplumu olduğu ve nüfusunun büyük bir kısmının da köylerde yaşadığı gerçeğinin kabul edilerek yola çeşitli politikalar yapılması gerektiğini söylemişlerdir (Anık,

2006, s.280). Köy ve köylülük hakkında oluşturulan söylemler çoğunlukla bir Osmanlı geleneği eleştirisi niteliği taşımıştır. Bu eleştireler kapsamında Osmanlı döneminde köylerin ve köylülerin çok fazla ihmal edildikleri, ikinci sınıf vatandaş olarak görüldükleri ve ezildikleri gibi düşünceler yer almıştır. Bu eleştiriler köyün ve köylünün tekrar geri kazanılması ve modernleştirilmesi ideolojisi olarak Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış ve köylülük yeni bir anlayışla ele alınmıştır.

Köy meselelerinin gündeme gelmesinde etkili olan önemli unsurlardan birisi de Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki bazı yazar ve düşünürlerin köy üzerine yazmış oldukları eserler olmuştur. Çoğunlukla gelenek ve Osmanlı eleştirisi taşıyan yazılarda aynı zamanda köylerin önemi ve modernleştirilmesi yönünde fikirler de yer almıştır.

1.2.2.1. Alexander Israel Helphand

1910 yıllarında Almanya'dan Rusya'ya gelmiştir ve I. Dünya Savaşı'na kadar İstanbul'da kalmıştır. İstanbul'da kaldığı dönemlerde çeşitli gazete ve dergilerde köy ve köylü üzerine yazılar yazmıştır. Çoğunlukla Osmanlı eleştirisi niteliği taşıyan yazılarında Helphand, Osmanlı'da köylünün durumuyla ilgilenilmediğini ve köylerin unutulduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Türk aydınlarının köylülere sırt çevirdiklerini ve onları siyasi alan içine almayarak belirli amaçlardan yoksun bıraktıklarını söylemiştir. Helphand yazılarında yaptığı eleştiriler doğrultusunda Türkiye'nin ulusallık probleminin de köylülerle ilgilenilerek çözülebileceğini belirtmiştir (Anık, 2006, s.281).

1.2.2.2. Ziya Gökalp

Ziya Gökalp Türkiye'deki modernleşme akımının önemli savunucularından biri olmuştur. Gökalp de yazılarında Osmanlı'yı kuvvetli bir biçimde eleştirmiştir. Milliyetçi bir modernleşme anlayışı benimseyen Gökalp, Türk olan ile Osmanlı olan arasında kesin ayrımlar yapmıştır. Bu milliyetçi söylemler Gökalp'in ahlak, edebiyat, musiki ve eğitim gibi diğer alanlara yaptığı eleştirilerde de var olmuştur. Türkçülüğün Esasları'nda Gökalp (1999, s.55-56), Osmanlı'nın Türk değerleri taşımayan bir toplum olduğunu ve bu yüzden de köylerde yaşayan Türklere kötü muamele edildiğini ve aşağılandıklarını belirtmiştir. Gökalp'e göre Anadolu'da yaşanan bu sorunlar ve köylülerin durumu aslında yeni kurulacak rejimde yapılacak olan Osmanlı-Türk ayrımını ifade edebilecek önemli bir özellik taşımaktadır. Türk-lük tanımlamasın yapılmasında bu nedenle köye ve köylüye büyük önem verilmiştir.

2. Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri

2.1. Köy Enstitülerinin Kuruluş Gerekçeleri

Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk yıllarında sosyal, ekonomik, kültürel ve sağlık alanında yaşanan problemler, Türkiye'nin Batı dünyasındaki modern devletler seviyesine gelebilmesi için güçlü bir ekonominin gerekliliğini ortaya çıkartmıştır. O yıllarda Batı'daki kapitalist gelişmeler ekonomik gelişme için sanayi ve üretim faaliyetlerinin önemini vurgulamıştır. Bu nedenlerden ötürü Türkiye'nin de kalkınmanın ve gelişmenin önündeki mevcut olumsuz koşulları kaldırabilmesi için üretim faaliyetlerini güçlendirmesi ve sanayiye dayalı milli bir ekonomi oluşturması gerekmiştir. Fakat Türkiye'nin tarıma dayalı bir ekonomik yapı temelinden gelmesi ve nüfusunun dörtte üçünün kırsal bölgelerde yaşıyor olması sanayi için üretim faaliyetlerini yürütecek kitlenin var olmamasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında öncelikli devlet politikası eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesi olmuştur. Ancak öncelikli devlet politikasının ve var olan olumsuz yapı sorunlarının tek çözücü yolu olarak eğitim faaliyetlerini güçlendirmenin benimsenmesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan ve eleştirilen yanlış bir politika olarak görülmüştür. Köy enstitüleri hakkında en geniş çapta araştırma yapan Kirby'e göre;

“Kendi yağıyla kavrulmak zorunda kalan Türk İktisatçıları, başka memleketleri örnek alarak bir takım tedbirlere başvurdular ve birçok büyük problemle karşılaştılar. Fakat bu arada gayet önemli olan ve o zaman Türkiye durumunda bulunan bütün memleketler için de doğru olan bir gerçeği, yani sağlam bir eğitimin ancak sağlam bir ekonomi üzerine kurulabileceği gerçeğini gözden kaçırdılar.” (Aydın, 2013, s.13)

Kirby'nin de belirttiği gibi süreklilik gösteren bir kalkınma süreci için eğitimin de temelinde öncelikli olarak oluşturulması gereken şey güçlü bir ekonomik altyapıdır. Bu nedenle de eğitim alanında yapılacak modernleşme hareketlerinin üretim faaliyetlerine de pozitif etki yaratacak şekilde olması hedeflenmiştir. Bu nedenle de Köy Enstitüleri kuruluş amacı itibarıyla sadece Türkiye'nin eğitim sorunsalını üzerine kurulmamış, bunun da ötesinde eğitim ile birlikte çok daha geniş bir düşünce ile Türk toplumunun modern ve çağdaş bir devlet olmasında 'kaldıraç' oluşturması düşüncesi üzerine inşa edilmiştir (Lewis, 2010, s.20). Bu kapsamda Köy Enstitüleri sadece köye öğretmen yetiştirme amacı taşımamıştır. Bunun yanı sıra kurumlar içinde sağlık görevlileri, teknisyenler ve meslek elemanları gibi çok değişik alanlarda da meslek sahibi olabilecek bireyler yetiştirilmek amaçlanmıştır. Kırsal kesimin ve köylünün sorunlarına da ışık tutabilecek ve çözümler üretebilecek bir kurum olarak görülen Köy Enstitüleri köylüyü bütünüyle bilinçlendirme ve modernleştirme düşüncesi taşımaktadır.

Köy Enstitüleri'nin kuruluş temelinde olduğu gibi modernleşmenin ve çağdaş bir medeniyet oluşturma'nın ana etmenlerinden biri eğitim olarak görülmektedir. Eğitimin bu kadar ön planda tutulması aslında modernleşme olgusunun gelişmekte olan ülkelerde yarattığı doğal bir sonuçtur. Küreselleşmeyle birlikte Batı'da ortaya çıkan modernleşme hareketi diğer gelişmekte olan ülkelere de kaçınılmaz olarak etki etmiştir. Özellikle eğitim alanında küreselleşen Batı eğitim sistemi karşısında, Türkiye gibi ulus-devlet inşa sürecinde olan ve modernleşmeye çalışan ülkelerin devlet destekli bir eğitim sistemi oluşturma'sı yaygınlaşmıştır. Bu oluşturulan eğitim sisteminin de esas amaçları milli ekonomiyi geliştirmek ve ulusal bilincin toplumun genelinde oluşmasını sağlamaktır (Şafak, 2001, s.58). Bu bağlamda düşünüldüğünde Köy Enstitüleri'nin kuruluş amacı da bu sürece paralellik taşımaktadır.

2.2. Köy Enstitülerinin Kuruluşu

2.2.1. İsmail Hakkı Tonguç

Köy Enstitülerinin kuruluşunda öncelikli olarak etkide bulunan kişilerden birisi İsmail Hakkı Tonguç'tur. Köy Enstitülerinin mimarı olarak da sıfatlandırılan Tonguç, Romanya'da dünyaya gelmiştir. Liseyi öğreniminden sonra İstanbul'a gelen Tonguç İstanbul Öğretmen Okulu'na gitmiştir. Buradan mezun olduktan sonra Maarif Nezareti tarafından Almanya'ya gönderilmiştir. Geri döndükten sonra ise çeşitli illerde öğretmen olarak çalışmış, 1935'ten itibaren İlköğretim Genel Müdürü olarak görev almıştır. 1936 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'ın vasıtasıyla 'Köy Eğitimci' projesinin başına geçmiştir. Köy Eğitimci projesi Köy Enstitüleri fikrinin başlangıcı olarak ortaya çıkmış bir projedir. Bu projeye, askerliğini onbaşı veya çavuş olarak yapan genç askerlerin devlet üretme çiftliğinde modern tarım tekniklerini öğrenmeleri ve eğitimleri bittikten sonra köylere gönderilerek burada modern tarım tekniklerini köy halkına öğretmeleri ve uygulama yapmaları amaçlanmıştır (Anık, 2006, s.289).

Tonguç'un eğitim konusundaki ideali, eğitim sisteminin Kemalist ideoloji doğrultusunda yeniden oluşturulması olmuştur. Bu yeni oluşum Batılılaşma idealine dayalı modern bir oluşumdur. Eğitim yoluyla oluşturulacak yeni kültür Batılılaşmanın ve modernleşmenin temellerini atacaktır. Tonguç'a köye yönelik uygulanan eğitim sisteminin köyün iç dinamiklerini yansıtır, köye içeriden bakan ve köylünün sorunlarına ışık tutacak nitelikte olmalıdır. Bu şekilde gerçekçi bir yaklaşımla hazırlanan eğitim sistemi yeni bir modern ulus kimliği oluşturmada oluşturulacak yeni kültürün köylüler tarafından daha rahat içselleştirilebilmesine olanak sağlayacaktır.

2.2.2. Hasan Ali Yücel

İsmail Hakkı Tonguç'tan sonra Köy Enstitülerinin mimarlarından biri de Hasan Ali Yücel olmuştur. Yücel 1897'de İstanbul'da doğmuştur. Yükseköğrenimine kadar öğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümünü bitirdikten sonra çeşitli okullarda edebiyat ve felsefe öğretmenliği yapmıştır. 1935 yılında İzmir'den milletvekili olarak seçilmiştir. 1938 yılında Saffet Arıkan'ın görevden ayrılması üzerine Milli Eğitim Bakanı olarak Hasan Ali Yücel göreve başlamıştır. Bu dönemde Köy Öğretmen okullarının ve Eğitim kurslarının olumlu neticeler vermesi bu projenin daha da geliştirilmesinin önünü açmıştır. Bu gereksinim doğrultusunda da Yücel'in katkılarıyla 1940 yılında 'Köy Enstitüleri Kanunu' kabul edilmiştir. Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Köy Enstitüleri üzerine yapılan olumsuz eleştiriler nedeniyle proje durdurulmuştur ve Yücel'in çalışmaları engellenmiştir. 1945 yılında görevden ayrılan Yücel, 1950 yılında da siyasi hayatını bırakmıştır (Aydın, 2013, s.71-73).

İsmail Hakkı Tonguç ve Hasan Ali Yücel'in önemli katkılarıyla oluşturulan Köy Enstitüleri projesi 1940 yılında faaliyete geçmeye başlamıştır. Ülke 21 bölgeye ayrılmış ve her bölgeye bir enstitü yapılmıştır. Sadece formal eğitimin verilmediği aynı zamanda çeşitli mesleki alanlarda uygulamalı eğitimlerin de verildiği Köy Enstitüleri köylerde bir aydın kesimin yetişmesine olanak sağlamıştır.

2.3. Eğitim ve Öğretim

Köy Enstitüleri'nin ilk kuruluş yılları deneme evresi olarak nitelendirilen bir dönem olmuştur. O nedenle bu dönemde enstitülere yönelik herhangi bir genel eğitim programı oluşturulmamıştır. Her enstitü kendi bulunduğu köyün eğitim ihtiyaçlarına uygun bir eğitim programı hazırlayarak bunu uygulamıştır. Uygulanan eğitim programlarının ana amacı her öğrencinin kendi yaşam koşullarını yansıtacak bir eğitim sistemine tabi olmalarını sağlamak olmuştur. Ayrıca verilecek klasik eğitim ile köy halkının kültürel seviyesi yükseltilip çağın modern yaşam şartlarına adapte olacak bireyler yetiştirmek amaçlanırken aynı zamanda verilen uygulamalı eğitim sayesinde de köyün ekonomik hayatını geliştirici ziraat, zanaat ve teknik alanlarda bilgi sahibi bireyler yetiştirmek de amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra ulusal kültür bilinci oluşturmak amacıyla enstitülerde kültür dersleri de yoğun olarak verilmiştir. Ders kitapları olarak da Doğu ve Batı medeniyetlerine ait birçok klasik enstitülerde okutulmuştur (Anık, 2006, s.293).

2.4. Yüksek Köy Enstitüsü

Yüksek Köy Enstitüleri, Köy Enstitülerine nitelikli ve uzman öğretmen yetiştirmek ve köy ve enstitüler hakkında bilimsel araştırmalar yapabilecek aydın bir eğitimci grubu oluşturabilmek için açılmış bir kurumdur. İlk Yüksek Köy

Enstitüsü Ankara'daki Hasanoğlu Köy Enstitüsü içinde açılmıştır. Kız ve erkek öğrenciler için farklı eğitim kolları açılmış fakat tüm öğrenciler edebiyat, yabancı dil, psikoloji, sosyoloji, genel ve metodolojik eğitim ve fizik bilimleri gibi farklı disiplinlere dayalı eğitim almışlardır. Teorik eğitimin yanında eğitim sonunda yapılan stajlar öğrencilere edindikleri teorik bilgileri uygulama ve köyü ve köylüyü yakından tanıma fırsatı sağlamıştır (Aydın, 2013, s.101-103).

Köyün sorunlarına bilimsel metotlarla çözümler üreten bir kurum olarak görülen Yüksek Köy Enstitüleri, Türkiye'deki çok partili siyasi yapıya geçiş sürecinde ciddi şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Tartışmaların ileri dereceye ulaşması nedeniyle bir süre sonra Enstitünün kapatılması kararı alınmış ve kapatılmıştır.

2.5. Köy Enstitülerine Yönelik Eleştiriler ve Kapanışı

Kuruluşundan kısa bir süre sonra başlayan ve özellikle 1946'dan sonra çok partili rejime geçiş sürecinde daha da artan Köy Enstitülerine yönelik yapılan eleştirilerin temelinde Enstitülerde komünizme dayalı yıkıcı faaliyetlerin yapıldığı ve kız-erkek öğrenciler arasında ahlak dışı ilişkilerin geliştiği olmuştur. Enstitülere yönelik eleştiriler ideolojik düzeydeki tartışmalar ve köy öğretmenlerinin yetiştirilme aşamasında uygulanacak yöntemler temelinde olmuştur. İdeoloji temelli yapılan olumlu eleştirilerin temelinde Halil Fikret Kanad'ın liberal nitelik taşıyan enstitüleri birer iş okulu niteliğinde görmesi vardır. Kanad'a göre enstitülerin amacı milli kalkınma amacı taşıyan, modernleşme amacı doğrultusunda öğretmen yetiştiren ve köylüyü eğiten bir sistem olmalıdır. Diğer bir olumlu eleştiri ise İsmail Hakkı Tonguç'un üretim esaslarına dayalı, üretim pedagojisini temel alan görüşüdür. Tonguç'a göre enstitülerin temel hedefi köyün gerçeklerine dayalı ve ziraat faaliyetlerini esas alan bir eğitim sistemi oluşturmak olmalıdır. Enstitülere yapılan olumsuz eleştirilerin kaynağında ise ideolojik farklılaşmalar yer almıştır. Sağ kesim için komünist yetiştiren kurumlar olarak nitelendirilen enstitüler, Kemal Tahir gibi bazı düşünürler tarafından ise tek parti rejimini savunan ve geniş kitlelere yaymak amacı taşıyan kurumlar olarak eleştirilmiştir (Anık, 2006, s.300-301).

Köy Enstitülerine yapılan tüm eleştiriler sonucunda 1946 yılında Hasan Ali Yücel görevden alınmıştır. 1948'de ise Hasanoğlu Köy Enstitüsü ve onu takiben 1954 yılında Köy Enstitüsü ismi kaldırılarak İlköğretmen Okulu adı verilmiştir (Aydın, 2013, s.113).

Sonuç

Her ne kadar kuruluşundan bir zaman sonra olumlu ve olumsuz eleştirilere ve ideolojik kutuplaşmalara maruz kalsa da Köy Enstitüleri kuruluş amacı bakımından Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan toplumsal sorunlara çözüm üretebilecek bir kurum olma yönünde faaliyetler göstermiştir. Sadece bir eğitim kurumu olarak kalmamış aynı zamanda toplumsal kalkınma ve modern ulus inşası sürecinde etkin rol oynamıştır. Sol kesimin ideolojisi içinde ortaya çıkmış olsa bile Sol'un düşüncelerinden ziyade milli düşünceye dayalı bir yapıya sahip olan Köy Enstitüleri köylünün de milli bir devlet oluşturma sürecine eğitim yoluyla dahil etmeyi başarabilmiştir. Her ne kadar ilk başta bir siyasi ideoloji temelinde kurulmayan Köy Enstitüleri içinde bulunduğu tarihsel süreçteki sosyal değişimlerden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılması, komünizmin yerini kapitalizmin alması sadece Batı'da bir değişim sürecini başlatmamış, bu değişim Türkiye'yi de önemli ölçüde etkilemiştir. Köy Enstitülerinde de bu siyasi değişimlerin kaynaklarını oluşturan düşünceleri okuyan ve bunları analiz edebilen bir aydın sınıfı var olduğu için bu sınıf içinde var olan rejime karşıt görüşlü olan kişilerin ortaya çıkabilmesi de bu durumun bir sonucudur. Ancak Köy Enstitülerinin siyasi yönü dışında eğitim yönüne odaklanılarak yapılacak bir değerlendirme enstitülerin işlevlerini ve onların modernleşme sürecinde niçin önem arz ettiğini anlamak için daha faydalı olacaktır. Bu açıdan bakıldığında kuruluş öncesi ve kuruluş süreci boyunca Köy Enstitülerinin Türkiye'de olumlu veya olumsuz bir değişim süreci yarattığı görülmektedir. Geleneksel bir toplum yapısına sahip olan ve sanayi faaliyetlerinin gelişmediği bir toplumsal altyapıya sahip olan Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında Köy Enstitüleri fikri ile tasarlanan modernleşme ve kalkınma hareketi o dönem şartlarında çok önem arz etmiştir. bu nedenle de Köy Enstitülerinin değerlendirilmesi sürecinde dönemin şartlarının da göz önüne alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Anık, M. (2006). Bir modernleş(tir)me projesi olarak köy enstitüleri. *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 279–309.
- Aydın, B. M. (2007). *Köy enstitüleri ve toplum kalkınması*. Ankara, Türkiye: Anı Yayıncılık.
- Gieben, B., & Hall, S. (Eds.). (1992). *The formations of modernity*. Cambridge, England: Polity Press.
- Karakaş, M. (2000). Modernleşme açısından köy enstitülerinin işlevselliği üzerine sosyolojik bir değerlendirme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 145–160.
- Köy İşleri Bakanlığı. (1965a). *Toplum kalkınması notları* (s. 1). Ankara, Türkiye: Köy İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Kirby, F., & Berkes, N. (2010). *Türkiye’de köy enstitüleri*. İstanbul, Türkiye: Tarihçi Kitabevi.
- Lewis, B. (1998). *Modern Türkiye’nin doğuşu*. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şafak, B. A. (2001). Modernleşme ve eğitim: İki köy karşılaştırması. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2).
- Gökalp, Z. (1999). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul, Türkiye: MEB Yayınları.

TÜRKİYE’ DE CEZA İNFAZ KURUMU ÇALIŞANLARININ İŞ DOYUMU ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN ANALİZİ: SİSTEMATİK DERLEME ¹

“ ”

Meltem KAYA²

¹ Bu çalışmada “Türkiye’ de Ceza İnfaz Kurumu Çalışanlarının İş Doyumu Üzerine Yapılan Çalışmaların Analizi: Sistematiik Derleme” başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Orcid Id., 0009-0009-0235-5319, psk.mltmm@gmail.com

1. GİRİŞ

İş, bireyin yaşamını idame ettirebilmesi, ekonomik gelir elde etmesi ve toplumsal bir rol edinmesi amacıyla belirli bir emek ve zaman harcayarak gerçekleştirdiği amaçlı faaliyetler bütünüdür. İş kavramı sadece bir geçim kaynağı olmasından ziyade, insanlık tarihi boyunca bireyin sosyal çevre edinmesine ve kendini gerçekleştirmesine imkan sağlayan psikososyal bir olgudur (Eren, 2014: 12). İş insan hayatının önemli bir parçasıdır ve birey yaptığı işle kendini gerçekleştirmenin yanı sıra toplumsal üretime katkıda bulunmuş olur.

İş doyumunu (iş tatmini), bireyin mesleğine, iş deneyimlerine ve çalışma ortamına yönelik geliştirdiği duygusal ve öznel memnuniyet durumudur. Klasik yaklaşımlara bakıldığında iş doyumunu, kişinin işe başlamadan önceki beklentileri ile işinden elde ettiği kazanımların ne derece örtüştüğünü ifade eden bir ölçüt olarak kabul edilmektedir (Özkalp ve Kirel, 2013: 185). İş doyumunu genel olarak bireyin yaptığı iş ile ilgili genel tavrı olarak düşünülürse, iş doyumunu yüksek olan kişi, işine karşı olumlu tutuma sahipken, iş doyumunu olmayan kişi ise olumsuz bir tutuma sahiptir. Burada çalışılan kurumun bireye sunduğu maddi ve manevi imkanların bireyin beklentilerini karşılama düzeyi iş doyumunu düzeyini de etkilemektedir.

İş doyumunu konusunda bilimsel anlamdaki ilk araştırmalar 1930'lu senelerde Elton Mayo öncülüğünde yapılmış olan Hawthorne Araştırmalarıdır. 1943 yılında ise Maslow, iş doyumunu kavramını çalışan kişilerin ihtiyaçlarının karşılanması ile ilişkilendirmiştir. 1990'lı yıllardan sonra Endüstri Psikolojisiyle alakalı pek çok derginin inceledikleri konulara bakıldığında, iş doyumunu ilk 10 konudan biri olmuştur (Çimen, 2024:14; Keser, 2003: 65). İş doyumunu konusunda yapılan incelemelerde iş doyumunu etkileyen faktörler üzerinde önemle durulmuştur. İş doyumunu etkileyen pek çok faktör vardır. Bunlardan kişilik özellikleri, cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durum, kıdem, aynı işte kalma süresi, zekâ, yetenek, ihtiyaçlar, beklentiler ve değerler iş doyumunu etkileyen bireysel faktörlerdir. İş doyumunu etkileyen kurumsal faktörler ise çalışma koşulları, ücretlendirme, terfi imkânı ve takdir, çalışma desteği ve iletişim olarak sıralanabilir.

İş doyumunu kavramı pek çok meslek grubu için araştırılmış olmakla birlikte, çalışma koşullarının kendine özgü özellikler taşıdığı meslek gruplarında kritik bir öneme sahiptir. Bu meslek gruplarından biri de ceza infaz kurumu çalışanlarıdır. Ceza infaz kurumları, suç işlediği mahkemelerce hükme bağlanan kişilerin cezalarının infaz edildiği ve yeniden topluma kazandırılmalarının amaçlandığı kurumlardır. Bu kurumlarda görev yapan çalışanlar güvenlik ve gözetim, sağlık, eğitim, idari ve psiko-sosyal hizmetler gibi farklı alanlarda faaliyet göstermektedirler.

Dünyada yasa ihlalleri ve suç çeşitliliği gün geçtikçe artmaktadır. Mevcut yasalar ve suçluların ceza infaz kurumlarında bulundurularak toplumdan uzaklaştırılması tek başına suçu önleme ve suçluyu tekrar topluma kazandırma adına yeterli olmamaktadır. Ülkemizde de uygulanmakta olan modern ceza infaz sistemlerinde toplumu korumak, suçu gerçekleştiren kişiye gerekli cezayı uygulayarak toplumdan uzaklaştırmak, suçun tekrarlanmasını önlemek, ceza infaz kurumlarından ayrılmadan önce kişinin toplumla bütünleşmeye hazır hale gelmesi için çalışmalar yaparak hem kişinin topluma uyumunu arttırmak hem de suç oranlarının azaltılması amaçlanmaktadır. Bu amaçlar göz önünde bulundurularak tutuklu ve hükümlerin ıslah çalışmaları çerçevesinde ceza infaz kurumlarında meslek ve eğitim programları, psiko-sosyal destek programları, grup çalışmaları, sportif faaliyetler, seminerler ve etkinlikler planlanmaktadır. Tüm bu faaliyetler hükümlü ve tutukluların eğitim ve beceri düzeylerinin yanı sıra iletişim becerilerini, aile ilişkilerini, sorun çözme becerilerini, mesleki bilgilerini ve özgüvenlerinin de yükselmesini sağlayarak toplumla bütünleşme süreçlerini hızlandırmaktadır. Ceza infaz kurumu çalışanlarının iş doyumlarının incelenmesi bireylerin iş memnuniyet düzeylerini görmek, çalışanların hem bireysel olarak psikolojik sağlamlıklarını arttırmada hem de çalıştıkları kurumlarda yürütülen iyileştirme programlarının etkinliğini artırma adına önemlidir.

Türkiye’de ceza infaz kurumu çalışanlarının iş doyumunu üzerine gerçekleştirilen araştırmalar incelendiğinde, çalışmaların genellikle iş doyumunu ile tükenmişlik, örgütsel bağlılık, iş stresi, psikolojik dayanıklılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilere odaklandığı görülmektedir. Ancak mevcut çalışmaların çoğu belirli kurumlar veya belirli personel grupları üzerinde yürütülmüş olup, elde edilen bulguların bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesine yönelik araştırmaların sınırlı olduğu dikkat çekmektedir.

Literatürde yer alan çalışmaların sistematik derlemeyle bütünleştirilmesi, mevcut bilgi birikiminin ortaya konulmasının yanında gelecekte gerçekleştirecek araştırmalar için de yol gösterici sonuçlar elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca ceza infaz kurumlarında çalışan personelin iş doyumunu etkileyen faktörlerin belirlenmesi, çalışan refahının artırılmasına yönelik politika ve uygulamaların geliştirilmesi açısından da önem taşımaktadır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, Türkiye’de ceza infaz kurumu çalışanlarının iş doyumunu üzerine gerçekleştirilen çalışmaların incelenmesi amacıyla sistematik derleme yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda araştırma, belirlenen bir konudaki literatürü sistematik, tekrarlanabilir ve şeffaf bir biçimde bir araya getirmeyi hedefleyen Sistematik Derleme (Systematic Review) modelinde tasarlanmıştır. Sistematik Derleme çalışmaları; incelenecek bir konuda, yapılan araştırmaların

objektif, geniş kıstaslar belirlenerek, detaylı bir şekilde taranıp, dahil edilme ile edilmeme kriterleri kullanılarak, sonuçların değerlendirildiği önemli ve güçlü kanıtlar ortaya koyabilen bilimsel incelemelerdir. (Hatipoğlu, 2021:8; Karaçam, 2013). Sistematik derleme incelemelerindeki temel gaye; toplanan niteliksel ve betimsel çıktılardan hareketle, incelenen araştırma konusunun uzmanlarca hangi örneklem gruplarıyla, hangi yöntemlerle ya da hangi ölçme araçları kullanılarak yürütüldüğünü ve kronolojik olarak eğilimlerin nasıl yön değiştirdiğini kategoriler üzerinden bütüncül bir biçimde göstermektir (Gülsün ve Cavkaytar, 2021: 315)

Araştırmada Türkiye’de ceza infaz kurumu çalışanlarının iş doyumu konusunu ele alan lisansüstü tezler ve hakemli dergilerde yayımlanmış bilimsel makaleler sistematik olarak incelenmiştir. Çalışmaların yöntemsel özellikleri, örneklem yapıları, ele aldıkları değişkenler ve ulaştıkları sonuçlar karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmiştir.

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de ceza infaz kurumu çalışanlarının iş doyumu üzerine gerçekleştirilen çalışmaları sistematik olarak incelemek, bu çalışmaların genel özelliklerini ortaya koymak ve elde edilen bulguları bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmektir.

Bu kapsamda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Türkiye’de ceza infaz kurumu çalışanlarının iş doyumunu konu alan çalışmaların genel özellikleri nelerdir?
2. Çalışmalarda hangi araştırma yöntemleri kullanılmıştır?
3. İş doyumu ile birlikte incelenen değişkenler nelerdir?
4. Çalışmaların ulaştığı temel bulgular nelerdir?
5. Literatürde hangi araştırma boşlukları bulunmaktadır?

2.2. Veri Kaynakları ve Literatür Tarama Süreci

Araştırma kapsamında ilgili çalışmalara ulaşmak amacıyla Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi, DergiPark, TR Dizin ve Google Akademik veri tabanları taranmıştır. Literatür taraması sırasında ‘iş doyumu, iş tatmini, mesleki tatmin, infaz koruma memuru, ceza infaz kurumu çalışanları, cezaevi personeli, örgütsel bağlılık, tükenmişlik, iş stresi, işten ayrılma niyeti’ anahtar kelimeler kullanılmıştır. Tarama sürecinde Türkçe yayımlanmış çalışmalar dikkate alınmıştır. Elde edilen çalışmalar başlık, özet ve tam metin incelenmesine tabi tutulmuştur.

2.3. Dahil Etme ve Dışlama Ölçütleri

Tarama sonucunda ulaşılan çalışmaların araştırmanın amacına hizmet edebilmesi, sosyolojik bir katkı sağlaması ve metodolojik açıdan tutarlı olması amacıyla katı dahil etme ve hariç tutma kriterleri uygulanmıştır. Araştırmaya dahil edilen çalışmaların belirlenmesinde aşağıdaki ölçütler esas alınmıştır.

Dahil Etme Ölçütleri

- Türkiye’de gerçekleştirilmiş olması,
- Ceza infaz kurumu çalışanlarını konu alması,
- İş doyumu veya iş tatmini değişkenini doğrudan incelemesi ya da iş doyumuyla ilişkili değişkenleri ele alması,
- Hakemli dergilerde yayımlanmış makale veya lisansüstü tez olması,
- Tam metnine ulaşılabilmesi,
- Türkçe yayımlanmış olması.
- 2000 ile 2026 yılları arasında hakemli dergilerde yayımlanmış makaleler ya da lisansüstü tezler olması.

Dışlama Ölçütleri

- Ceza infaz kurumlarında bulunan hükümlü veya tutukluları konu alan çalışmalar,
- İş doyumu ile ilişkisi bulunmayan araştırmalar,
- Bildiri özetleri, kitap incelemeleri ve editöryal çalışmalar,
- Tam metnine ulaşamayan yayınlar,
- Tekrarlayan çalışmalar.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmaya dahil edilen çalışmalardan şu bilgiler elde edilmiştir: Yazar Adı, Yayın Yılı, Yayın Türü, Araştırmanın Amacı, Araştırma Yöntemi, Örneklem Grubu, İncelenen Değişkenler ve Temel Bulgular. Araştırmada elde edilen veriler betimsel içerik analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışmaların özellikleri incelenmiş ve ortak temalar belirlenmiştir. Dahil etme kriterlerini karşılayan ve sistematik analize dahil edilen 13 temel çalışma, sosyolojik bir içerik analizi ve tematik sentez yaklaşımıyla incelenmiştir. İlk aşamada, her bir çalışmanın metodolojik ve betimsel özelliklerini standart bir formda toplamak amacıyla bir Veri Çıkarma Matrisi (Data Extraction Matrix) oluşturulmuştur. Bu matris kapsamında her çalışmanın; yazar/yıl bilgisi, araş-

tırma tipi (nicel, nitel, derleme), örneklem özellikleri, kullanılan ölçekler (örn. Minnesota İş Doyum Ölçeği), atıf yapılan teorik çerçeveler ve temel bulguları sistematik olarak kayıt altına alınmıştır.

İkinci aşamada ise elde edilen veriler üzerinde Tematik Analiz (Thematic Analysis) yürütülmüştür. Nicel çalışmaların sunduğu istatistiksel veriler (arimetik ortalamalar, korelasyon katsayıları, anlamlılık düzeyleri) betimsel olarak sentezlenmiş; teorik ve derleme niteliğindeki çalışmaların sunduğu kavramsal çıktılar ise içerik analizine tabi tutulmuştur.

Analiz sürecinde çalışmalar;

- İş doyumu ve tükenmişlik ilişkisi,
- İş doyumu ve örgütsel bağlılık ilişkisi,
- İş doyumu ve çalışma koşulları,
- İş doyumu ve psikososyal faktörler

olmak üzere dört tema altında sınıflandırılmıştır.

Elde edilen bulgular kategorize edilerek sunulmuş ve çalışmalar arasındaki benzerlikler ile farklılıklar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

3. BULGULAR

Bu bölümde, Türkiye’de ceza infaz kurumu çalışanlarının iş doyumu ve iş tatmini olgusunu ele alan ve dahil etme/dışlama kriterlerine göre seçilen 13 temel araştırmadan (6 yüksek lisans tezi, 3 doktora tezi ve 4 hakemli dergi makalesi) elde edilen betimsel ve tematik veriler sunulmuştur. İncelenen kaynakların 6’sı yüksek lisans tezi (Aktaş, (2009); Bulut, (2019); Çoğaltay, (2010); İlgün, (2010); Koç, (2014); Öztürk, (2014)), 3’ü doktora tezi (Durak, (2007); Güven Güres, (2015); Yeşil Kocagazıoğlu, (2019)) ve 4’ü de ulusal hakemli dergilerde yayımlanmış özgün araştırma ve derleme makaleleridir (Erkasap, (2024); Kayra ve Dikmen, (2017); Kuşkan, (2025); Polatçı, ve ark., (2017)).

Tablo 1. Belirlenin Kaynakların listesi

Kaynak No	Yazar / Yıl / Yayın Türü	Örneklem (N) ve Kurum Türü	Kullanılan Yöntem ve Ölçekler	İş Doyumunu Olumlu/ Olumsuz Etkileyen Faktörler
1	Ayşenur Kuşkapın Uçar (2025) <i>Derleme Makale-</i>	Ulusal ve Uluslararası Literatür Kümesi	Sistematiik Derleme / PRISMA Protokolü	Olumlu: Sosyal destek, olumlu iş arkadaşları ilişkileri. Olumsuz: Yüksek psikolojik stres, ağır çalışma koşulları, olumsuz yönetim ilişkileri.
2	Ahmet Erkasap (2024) <i>Araştırma Makalesi-</i>	Toplam 3.844 çalışma taranmış, kriterlere uyan örneklem havuzu birleştirilmiştir.	Nicel / Meta-Analiz Yöntemi	Olumlu:Adil ödüllendirme, destekleyici liderlik. Olumsuz: Rol çatışması, yüksek kurumsal stres, tükenmişlik.
3	Sevtap Yeşil Kocagazioğlu (2019) <i>Doktora Tezi</i>	Adli Alanda Çalışan Uzmanlar (Psikolog, Sosyolog, Sosyal Çalışmacı vb.)	Nicel / Adil Dünya İnancı, Maslach Tükenmişlik Envanteri, Minnesota İş Doyumu Ölçeği, Yaşam Doyumu Ölçeği	Olumlu: Adil dünya inancı, sosyal destek, dışadönük ve uyumlu kişilik yapısı. Olumsuz: Bürokratik engeller, iş üzerinde kontrol eksikliği, günlük yazılan yüksek rapor sayısı.
4	Abdullah Bulut (2019) <i>Yüksek Lisans Tezi</i>	Bolu T Tipi Ceza İnfaz Kurumu Çalışanları	Nicel / Anket Yöntemi, Minnesota İş Doyumu Ölçeği, Maslach Tükenmişlik Envanteri	Olumlu: Örgütsel adalet algısı, mesleki deneyim. Olumsuz: İnsanlarla sürekli yıpratıcı temas, iş kısıtlamaları, aşırı iş yükü.
5	Sema Polatçı, E. İrk, Z. Gültekin, F. Sobacı (2017) <i>Makale</i>	165 İnfaz Koruma Memuru	Nicel / Fark, Korelasyon ve Regresyon Analizleri, Kişilik ve Psikolojik Dayanıklılık Ölçekleri	Olumlu: Psikolojik dayanıklılık, duygusal denge. Olumsuz: Nevrotiklik (duygusal dengesizlik), iş stresi.
6	Muhammet Kayra, A. A. Dikmen (2017) <i>Araştırma Makalesi</i>	Sincan 2 Nolu F Tipi Ceza İnfaz Kurumu ve İlgili Merkezlerdeki İKM'ler	Nicel / İlişkisel Tarama, Minnesota İş Doyumu Ölçeği, Maslach Tükenmişlik Envanteri	Olumlu: İşsel başarı hissi, kurumsal aidiyet. Olumsuz: F Tipi cezaevlerinin getirdiği yüksek güvenlik baskısı, tükenmişlik duygusu.

Kaynak No	Yazar / Yıl / Yayın Türü	Örneklem (N) ve Kurum Türü	Kullanılan Yöntem ve Ölçekler	İş Doyumunu Olumlu/ Olumsuz Etkileyen Faktörler
7	Ceren Güven Güres (2015) <i>Doktora Tezi</i>	Türkiye Genelindeki Çeşitli Ceza İnfaz Kurumlarında Görevli Personel	Nicel / Faktör Analizi ve Regresyon, Liderlik Yaklaşımları Ölçeği, İş Tatmini Ölçeği	Olumlu: Katılımcı liderlik yaklaşımı, idari destek. Olumsuz: Otokratik/ Yönlendirici liderlik, kurumsal belirsizlik.
8	Ceyda Koç (2014) <i>Yüksek Lisans Tezi</i>	Gündüz ve Vardiyalı Çalışan İnfaz ve Koruma Memurları	Nicel / Karşılaştırmalı Analiz, Minnesota İş Doyumu Ölçeği, Maslach Tükenmişlik Ölçeği	Olumlu: Düzenli çalışma saatleri (gündüz mesaisi). Olumsuz: Vardiya sistemi, uyku düzensizliği, sosyal yaşam kısıtlılığı.
9	İsmail Öztürk (2014) <i>Yüksek Lisans Tezi</i>	İnfaz Koruma Memurları	Nicel / Korelasyonel Tasarım, İş Doyumu ve Örgütsel Bağlılık Ölçekleri	Olumlu: Örgütsel bağlılık, kıdem yılı artışı. Olumsuz: Statü düşüklüğü algısı, yetersiz ücret politikaları.
10	Esra İlgün (2010) <i>Yüksek Lisans Tezi</i>	Ceza İnfaz Kurumlarında Görev Yapan İnfaz Koruma Memurları	Nicel / Demografik Karşılaştırmalar, İş Doyumu ve Tükenmişlik Ölçekleri	Olumlu: Yaş ve mesleki olgunluk artışı. Olumsuz: Ağır çalışma şartları, toplumsal imaj/ damgalanma algısı.
11	Nazım Çoğaltay (2010) <i>Yüksek Lisans Tezi</i>	Türkiye Genelinde Ceza İnfaz Kurumlarında Çalışan Öğretmenler	Nicel ve Nitel (Karma Yöntem) / İş Doyum Ölçeği ve Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu	Olumlu: İşsel doyum (mahkumlara bir şeyler öğretme ve topluma kazandırma hazzı) Olumsuz: Dışsal doyum (fiziki ortam yetersizliği, tayin/özlük hakları kısıtlılığı).
12	Özgür Aktaş (2009) <i>Yüksek Lisans Tezi</i>	Bolu F Tipi Yüksek Güvenlikli Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Güvenlik ve Gözetim Servisi Personeli	Nicel / Kamu Yönetimi Yaklaşımı, İş Doyumu Ölçeği	Olumlu: İş güvencesi (kamu personeli statüsü). Olumsuz: Cezaevinin olumsuz fiziki şartları, katı hiyerarşik yapı.
13	Mithat Durak (2007) <i>Doktora Tezi</i>	Ceza İnfaz Kurumu Çalışanları (Correctional Officers)	Nicel / Klinik ve Sağlık Psikolojisi Yaklaşımı, Stres Değerlendirme ve Baş Etme Stratejileri Ölçekleri	Olumlu: Etkili baş etme stratejileri, yaşça büyük olma. Olumsuz: Mahkumlarla kontrolsüz/uzun süreli iletişim, yoğun iş stresi, psikolojik sıkıntı.

Dahil edilen çalışmaların 2000-2026 yılları arasındaki zamansal dağılımı, konuya yönelik ilginin kronolojik süreçte ciddi bir artış eğilimi gösterdiğini doğrulamaktadır. İlgün (2010: 2), 2010 yılı öncesinde Türkiye’de kapalı kapıların ardında zorlu şartlarda çalışan infaz koruma memurlarının durumunu ortaya koyan hiçbir akademik çalışmanın bulunmamasını yerel literatürün en büyük noksanlığı olarak tanımlamıştır. Son 15 yıldaki artış, bu boşluğu kapatma çabasının bir sonucudur.

Sistematiik derleme evrenindeki metodolojik yaklaşımlar incelendiğinde, ampirik-pozitivist paradigmanın ve nicel araştırma yöntemlerinin alana tamamen yön verdiği görülmektedir. Nicel Yöntemler (12 Çalışma), Karma Yöntemler (1 Çalışma), Nitel Yöntemler (0 Çalışma) şeklinde dağılım göstermektedir.

Araştırmaların odaklandığı meslek grupları ve örneklem büyüklükleri kurumsal rollere göre keskin biçimde ayrılmaktadır. En baskın örneklem grubu İnfaz ve Koruma Memurlarıdır (İKM). Aktaş (2009) Bolu F Tipi’nde 101 İKM; Koç (2014) İstanbul’da 153 İKM; Öztürk (2014) Karabük’te 164 İKM; Polatcı vd. (2017) 165 İKM ve Kayra ve Dikmen (2017) Sincan F Tipi’nde 300 İKM ile çalışmıştır. Güvenlik dışı personeli hedef alan çalışmalarda Coğaltay (2010: 52) Türkiye genelindeki ceza infaz kurumlarında görev yapan 138 kurum öğretmenine ulaşmıştır. Yeşil Kocagazioğlu (2019: 112) ise adli alanda görevli psikolog, sosyolog ve sosyal çalışmacılardan oluşan uzman personeli örneklem olarak seçmiştir. Bulut (2019: 45) Bolu T Tipi Ceza İnfaz Kurumu’nda unvan ayrımı gözetmeksizin (idareci, memur, teknisyen, sağlıkçı) 160 personeli; Güven Güres (2015: 92) ise Türkiye genelindeki farklı ceza infaz kurumlarında 403 idari ve güvenlik çalışanını ortak bir veri havuzunda toplamıştır.

İş doyumunu ve iş tatmini kavramları, ceza infaz kurumu literatüründe bağımsız birer değerlendirme aracı olmaktan ziyade, kurumsal işleyişi ve personelin psikolojik iyi oluşlarını doğrudan etkileyen çok boyutlu değişkenlerle birlikte ele alınmıştır. En sık incelenen değişkenler yoğunluk sırasına göre şu şekildedir: Mesleki Tükenmişlik (Burnout), Örgütsel Adanmışlık / Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti (Turnover Intention), İş Stresi ve Psikolojik Sıkıntı (Distress), Kişilik Yapıları ve Dayanıklılık, Sosyo-Demografik ve Operasyonel Faktörler.

Derleme kapsamındaki çalışmaların en güçlü ortak bulgusu, iş doyumunu ile mesleki tükenmişlik arasındaki yüksek düzeydeki negatif yönlü ve doğrusal ilişkidir. Bulut (2019: 68), Bolu T Tipi Ceza İnfaz Kurumu personeli üzerinde yaptığı korelasyon analizinde, iş doyumunun genel düzeyi ile “duygusal tükenme” ($r = -0.54$) ve “duyarsızlaşma” ($r = -0.48$) arasında istatistiksel olarak ileri düzeyde anlamlı negatif ilişkiler saptamıştır. Kayra ve Dikmen (2017: 543)

Sincan F Tipi Ceza İnfaz Kurumu'nda görevli infaz koruma memurlarının iş doyumunu seviyeleri yükseldikçe, kişisel başarı hislerinin arttığını ve duygusal olarak kendilerini boşalmış hissetme oranlarının anlamlı derecede gerilediğini doğrulamıştır. Benzer şekilde Koç (2014: 75) ve İlgün (2010: 84), ceza infaz kurumu ortamının getirdiği yıpratıcılığın ancak personelin iş ortamında takdir edilmesi, işin niteliğinden keyif alması (içsel doyum) ve adil bir ücret politikası (dışsal doyum) ile dengelenebileceğini, aksi takdirde kronik tükenmişliğin kaçınılmaz olduğunu ampirik verilerle ortaya koymuşlardır.

İş doyumunu, personelin çalıştığı ceza infaz kurumuna duyduğu aidiyet ve adanmışlık hissinin en birincil belirleyicisidir. Öztürk (2014: 62) tarafından Karabük Ceza İnfaz Kurumu'nda yürütülen araştırmada, infaz koruma memurlarının içsel ve dışsal iş doyumunu puanlarının, Allen ve Meyer modeli kapsamında ölçülen “Duygusal Bağlılık” düzeyini pozitif yönlü ve yüksek derecede etkilediği ($R^2 = 0.36$, $p < 0.01$) saptanmıştır. Yani memur işinden tatmin olduğunda, kurumu sadece bir geçim kapısı olarak görmemekte, kuruma kalben ve sadakatle bağlanmaktadır. Erkasap (2024: 366), Türkiye genelinde ceza infaz personeliyle yapılmış tüm nicel çalışmaları ortak istatistiksel havuzda erittiği meta-analizinde, iş tatmini ile örgütsel bağlılık arasındaki ortak etki büyüklüğünü 0.58 (yüksek etki düzeyi) olarak hesaplamıştır. İnfaz kurumlarında personelin örgütsel bağlılığını artırmanın yolu, doğrudan onların çalışma odalarındaki, nöbet kulübelerindeki ve yönetimle olan ilişkilerindeki tatmin düzeylerini iyileştirmekten geçmektedir.

Ceza infaz kurumlarının en ciddi yönetsel ve sosyolojik problemlerinden biri, personelin iş stresinin sürekliliğine bağlı olarak, imkanların elverişli olması durumunda bulduklarında kurumdan ayrılmak (başka memurluklara geçmek, istifa etmek) istemesidir. Bulgular, bu niyetin arkasındaki en temel motivasyonun işten alınan doyumun düşüklüğü olduğunu göstermektedir. Güven Güres (2015: 118) tarafından Türkiye genelindeki cezaevlerinde yapılan yapısal eşitlik modellemesinde, iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerinde doğrudan, anlamlı ve negatif yönlü bir etkiye sahip olduğu ($\beta = -0.42$, $p < 0.001$) saptanmıştır. İş tatminindeki bir birimlik düşüş, personelin zihnindeki kurumu terk etme senaryolarını iki katına çıkarmaktadır. Erkasap (2024: 367) meta-analiz bulgularında, iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasındaki genel korelasyonel etki büyüklüğünü -0.54 olarak rapor etmiştir.

Demografik ve örgütsel değişkenler incelendiğinde; vardiyalı (12/24 veya 24/48) çalışma sisteminde görev yapan personelin iş doyumunun, gündüz mesaisi yapanlara kıyasla anlamlı derecede düşük olduğu görülmektedir (Koç, 2014: 74; İlgün, 2010: 84). Ayrıca, kurumsal hiyerarşide alt basamaklarda yer alan ve mesleki kıdemi daha az olan memurların iş doyumsuzluğu ve stres algısı kıdemli personele göre daha yüksektir (Durak, 2007: 132). Rol odaklı

analizlerde ise, ceza infaz kurumu öğretmenleri (Çoğaltay, 2010: 85) ile psikolog ve sosyal çalışmacıların (Yeşil Kocagazioğlu, 2019: 142) içsel iş doyumlarının (mesleki tatmin) yüksek olmasına rağmen, aşırı bürokratik yük ve güvenlikçi baskılar nedeniyle dışsal iş doyumlarının ciddi şekilde zedelandığı saptanmıştır.

Çalışmalar iş doyumunu etkileyen bireysel ve psikolojik faktörler açısından incelendiğinde; Polatçı ve diğerleri (2017: 565), Beş Faktör Kişilik Boyutlarından “Nevrotiklik” (duygusal dengesizlik) seviyesi yüksek olan memurların ceza infaz kurumlarındaki ani krizlere ve mahkum gerilimlerine karşı çok daha kırılgan olduklarını ve iş tatminlerinin hızla düştüğünü saptamıştır. Buna karşın, bireysel “psikolojik dayanıklılık (resilience)” düzeyi yüksek memurlar ortamın stresini tolere ederek iş doyumlarını koruyabilmektedir. Durak (2007: 148) tarafından geliştirilen psikolojik modelde, yaşça daha büyük ve mesleki kıdemi yüksek olan memurların, suçlu profilleriyle baş etmede zamanla daha işlevsel “bilişsel baş etme stratejileri” geliştirdikleri, bu sayede kurumsal stresi daha az “psikolojik sıkıntıya (distress)” dönüştürerek iş doyumlarını stabilize ettikleri saptanmıştır. İlğün (2010: 91), medyanın ve toplumun zihnindeki olumsuz, kaba “gardiyan” imajının, infaz koruma memurlarında derin bir toplumsal damgalanma hissine yol açtığını; bu durumun personelin yaptığı işin saygınlığına olan inancını kırarak “içsel iş doyumunu” baltaladığını aktarmaktadır. Çoğaltay (2010: 94) ceza infaz kurumu öğretmenlerinin mahkumları rehabilite ve topluma kazandırma çalışmalarında bulunmaları sebebiyle yüksek içsel doyuma ulaştıklarını, ancak adalet personeli sayılmanın getirdiği özlük hakları dezavantajları yüzünden düşük dışsal doyum yaşadıklarını saptamıştır. Yeşil Kocagazioğlu (2019: 168) ise cezaevindeki aşırı evrak ve bürokratik rapor yükünün, psikolog ve sosyal çalışmacıların mesleki bağımsızlıklarını sınırlayarak iş doyumlarını düşürdüğünü belirtmiştir.

4. TARTIŞMA

Bu sistematik derlemede elde edilen ampirik sonuçlar, Türkiye’deki ceza infaz kurumlarının yapısı, yönetsel ve kuramsal iklimi bağlamında üç temel eksende tartışılabilir:

4.1. Total Kurum ve Pozitivist Sıkışmışlık

Literatürün %92.3 oranında nicel yöntemlere sıkışmış olması, cezaevlerinin dış dünyaya kapalı ve katı bürokratik doğasının bir sonucudur. Ancak ceza infaz kurumları, Erving Goffman’ın (1961: 4-12) kavramsallaştırdığı anlamda tam birer “Total Kurum” (Total Institution) niteliğindedir. Total kurumlarda mekânsal kapatılma hem mahkumu hem de personeli dönüştürür. Nicel ölçeklerin sunduğu matematiksel veriler, infaz koruma memurlarının bu izole iklimde her gün deneyimledikleri varoluşsal yabancılaşmayı ve mikro iktidar ilişkilerini açıklamada tek başına yetersiz kalmaktadır. 2010 sonrasında yük-

sek güvenli F ve T tipi ceza infaz kurumlarına geçişle birlikte mimari denetim artması, Michel Foucault'nun (1975: 200-205) işaret ettiği Panoptikon etkisini doğurmuş; bu durum sadece mahkumları değil, personeli de sürekli gözetlenen ve mekâna hapsedilen birer “uysal beden” haline getirerek kurumsal stresi kronikleştirmiştir (Kuşkapın Uçar, 2025: 148).

4.2. Yabancılaşma, Tükenmişlik ve İşten Ayrılma Paradoksu

İş doyumu ile tükenmişlik arasındaki negatif korelasyon, Karl Marx'ın (1844) *Emek Yabancılaşması* teorisi üzerinden anlamlandırılabilir. Katı bürokratik çarklar arasında sıkışan personel, yaptığı işi mekanik bir kilit açma-kapama eylemine indirgediğinde kendi emeğine ve mahkumun ıslah sürecine yabancılaşmaktadır. İçsel doyumu çöken çalışan, kendini kurumsal kronik strese karşı koruyabilmek adına mahkumları nesneleştirmekte ve bir savunma mekanizması olarak “duyarsızlaşma” zırhına bürünmektedir (Durak, 2007: 118; Bulut, 2019: 54). Bu psikolojik aşınma, Sosyal Değişim Teorisi bağlamında personelin kurumsal adalet algısını kırmakta, örgütsel bağlılığı zayıflatmakta ve kurumu ilk fırsatta kaçılması gereken bir alan olarak kodlayarak işten ayrılma niyetini körüklemektedir (Güven Güres, 2015: 98; Erkasap, 2024: 360).

4.3. Biyopolitik Baskı ve Rol Çatışmaları

Düzensiz nöbet döngüleri, çalışanı sivil toplumdan izole ederek kurumsal yabancılaşmayı derinleştirmektedir. Diğer taraftan, ceza infaz kurumlarındaki uzman personelin (psikolog, öğretmen) yaşadığı rol çatışması literatürdeki en büyük yapısal çelişkidir (Çoğaltay, 2010: 85; Yeşil Kocagazioğlu, 2019: 142). Kurumun “cezalandırma/güvenlik” misyonu ile “iyileştirme/rehabilitasyon” misyonunu zaman zaman rol çatışmalarının yaşanmasına neden olmakta ve bu durum uzman personeli bürokratik kırtasiyeciliğe mahkûm ederek mesleki tatminlerini etkilemektedir.

SONUÇ

Bu sistematik derleme çalışması sonucunda, Türkiye'deki ceza infaz kurumlarında görev yapan personelin iş doyumunun; mekânsal sınırlılıklar, var-diya düzeninin getirdiği biyolojik baskılar, toplumsal düzeydeki damgalanma olgusu ve yönetim kademelerindeki otokratik yaklaşımlar gibi sebeplerle çok boyutlu olarak incelenmesi gerektiği saptanmıştır. Elde edilen ampirik veriler, iş doyumu düzeyinde meydana gelen düşüşlerin, mesleki tükenmişlik sendromunu, kurumsal yabancılaşmayı ve personelin görevden ayrılma eğilimini doğrudan etkilediğini göstermektedir. Bu bağlamda, kurumsal verimliliği ve adli mekanizmanın kalitesini artırmak adına ceza infaz kuruumu çalışanlarının çalışma standartlarında köklü iyileştirmelere gidilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Uygulayıcılar ve politika yapıcılar için geliştirilen yapısal reformların başında, çalışanların biyoritmini, uyku düzenini ve sivil yaşam kalitesini korumayı amaçlayan düzenlemeler gelmektedir. Bu kapsamda, personeli sosyal hayattan uzaklaştıran geleneksel vardiya modelleri terk edilerek, uluslararası normlara uygun, esnek yapıdaki beşli vardiya sistemlerine geçiş sağlanmalıdır (Koç, 2014: 80). Aynı zamanda kurumlardaki katı hiyerarşik yapı yumuşatılmalı, ceza infaz kurumu müdürlerinin ve idari amirlerin kararları tek taraflı almak yerine, çalışanların da görüşlerine yer veren katılımcı ve şeffaf bir liderlik modelini kurumsallaştırmaları desteklenmelidir (Güven Güres, 2015: 122).

Kurum bünyesindeki uzmanların psikososyal destek ve görev dağılımları da üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. Ceza infaz kurumlarında görev yapan psikolog, sosyal çalışmacı ve öğretmen gibi uzman personelin aşırı evrak yükü ve bürokratik işlemler dijital platformlar aracılığıyla minimize edilerek, bu kişilerin asli odak noktası olan hükümlü rehabilitasyonu faaliyetlerine dönmeleri kolaylaştırılmalıdır (Çoğaltay, 2010: 94). Ayrıca tüm personelin ceza infaz kurumlarının yıpratıcı yapısı göz önünde bulundurularak psikolojik sağlamlılıklarını arttırabilmek adına, kurumsal düzeyde stres yönetimi ve psikolojik dayanıklılık programları sürekli ve zorunlu hizmet içi eğitim haline getirilmelidir (Durak, 2007: 148).

Personelin hak ettiği toplumsal saygınlığı yeniden kazanması için medya-daki olumsuz “gardiyan” imajı, kapsamlı kamu spotları ve stratejik kurumsal iletişim faaliyetleriyle dönüştürülmelidir (Kuşkapan Uçar, 2025: 150). Maddi ve özlük hakları boyutunda ise infaz koruma memurları mevcut Genel İdari Hizmetler sınıfının kısıtlı yapısından çıkarılmalı; yürüttükleri mesleğin yüksek risk derecesi, fiziki zorlukları ve yıpranma payı göz önünde bulundurularak emniyet teşkilatına benzer nitelikte, bağımsız bir “Güvenlik ve İnfaz Hizmetleri Sınıfı” çatısı altında toplanmalı ve ek göstergeleri adil seviyelere yükseltilmelidir (Erkasap, 2024: 367).

Sonuç olarak; ceza infaz kurumlarında modern, insani ve rehabilitasyon odaklı bir infaz rejiminin tesisi, ancak ve ancak bu kurumlarda çalışan personelin iş doyumunun, özlük haklarının, fiziki çalışma ortamlarının ve kurumsal saygınlığının makro düzeydeki devlet politikalarıyla iyileştirilmesiyle mümkündür. Kurumu kapatan ve kapatılan arasındaki asimetrik bir ceza mekânı olmaktan çıkarıp modern bir ıslah merkezine dönüştürmenin ilk adımı, personelin çalışma ortamlarındaki refahını ve iş doyumunu arttırmaktır. Mesleki tatmini yüksek, kurumsal adalete inanan ve tükenmişlikten uzak bir ceza infaz kurumu personeli, adli sistemin en büyük güvencesi olacaktır.

KAYNAKLAR

- Aktaş, Ö. (2009). *Ceza infaz kurumlarında güvenlik ve gözetim servisinde çalışan personelde iş doyumu: Bolu F Tipi Yüksek Güvenlikli Kapalı Ceza İnfaz Kurumu örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Bulut, A. (2019). *Bolu T Tipi Ceza İnfaz Kurumu çalışanlarının iş doyumu ve tükenmişliği arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Çimen, T. (2024). Uzaktan Çalışmanın İş Doyumu ve İş Stresi Üzerindeki Etkisi: Telekomünikasyon Sektörü Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma. *Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*.
- Çoğaltay, N. (2010). *Türkiye genelinde ceza infaz kurumlarında çalışan öğretmenlerin iş doyum algıları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Durak, M. (2007). *The relationship between cognitive appraisal of stress, coping strategies and psychological distress among correctional officers: Personal and environmental factors* (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eren, E. (2014). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi* (14. baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Erkasap, A. (2024). İşten ayrılma niyeti, iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin infaz koruma memurları bağlamında incelenmesi: Bir meta-analiz. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 9(2), 360-373.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison* [Hapishanenin doğuşu]. Paris: Gallimard.).
- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates* [Tımarhaneler: Akıl hastalarının ve diğer kapatılmışların sosyal durumu üzerine denemeler]. New York: Anchor Books.
- Gülsün, M., & Cavkaytar, A. (2021). Özel eğitimde ailelere yönelik yapılan lisansüstü tezlerin sistematik derlemesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 22(2), 311-338. doi:10.21565/oezegitimdergisi.693452
- Güven Güres, C. (2015). *Yönetici liderlik yaklaşımının çalışanın örgütsel bağlılığı, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerine etkisi: Türkiye'deki ceza infaz kurumlarında bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hatipoğlu, H. (2021). Sistematik Derleme ve Meta Analiz. *Eskişehir Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Bilişim Dergisi*, 2(1), 7-10.
- İlgün, E. (2010). *İnfaz koruma memurlarının iş doyumu ve tükenmişlik düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Kayra, M., & Dikmen, A. A. (2017). Cezaevlerinde görev yapan infaz ve koruma memurlarının iş doyumu ve tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 536-554.
- Koç, C. (2014). *Gündüz çalışan infaz ve koruma memurları ile vardiyalı çalışan infaz ve koruma memurları arasındaki iş doyumu ve tükenmişliğin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kuşkapın Uçar, A. (2025). İnfaz koruma memurlarının mesleki tatmini üzerine inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 147-156.
- Marx, K. (1844). *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* [1844 Ekonomik ve felsefi elyazmaları].
- Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2013). *Örgütsel davranış* (6. baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, İ. (2014). *İnfaz koruma memurlarının iş doyumu ve örgütsel bağlılıklarını belirlemeye yönelik bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Polatçı, S., İrk, E., Gültekin, Z., & Sobacı, F. (2017). Psikolojik dayanıklılık ve kişilik özellikleri tatmin düzeyini etkiler mi?. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (29), 553-578.
- Yeşil Kocagazioğlu, S. (2019). *Adli alanda çalışanlarda adil dünya inancı, tükenmişlik, iş doyumu ve yaşam doyumu ilişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul.

DEPREMLE MÜCADELEDE YEREL YÖNETİMLERİN ROLÜ: MALATYA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ

“ ”

Suat DAĞDENİZ¹

¹ Fırat Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi
Suat DAĞDENİZ ORCID 0009-0003-8125-7624

Bu makale, yazar Suat DAĞDENİZ’in “Depremle Mücadelede Yerel Yönetimlerin Rolü: Malatya Büyükşehir Belediyesi Örneği” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiş olup, çalışma için Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik kurulu’nun ... Tarihli ve ... nolu kararına etik kurul onayı alınmıştır.

1. GİRİŞ

Türkiye, Alp-Himalaya deprem kuşağı üzerinde yer almakta olup yüzey alanının %98'i, nüfusunun %95'i aktif deprem kuşakları üzerinde yaşamaktadır (AFAD, 2019). Kuzey Anadolu, Doğu Anadolu ve Batı Anadolu graben sistemi gibi aktif fay hatları, ülke nüfusunun büyük kısmının yüksek risk altında olmasına neden olmaktadır (Koçyiğit, 2019; Emre vd., 2016).

6 Şubat 2023'te gerçekleşen 7,7 ve 7,6 büyüklüğündeki Kahramanmaraş Depremleri, 11 ilde 50 binden fazla can kaybına ve yaklaşık 230.000 binanın yıkılmasına neden olmuştur (AFAD, 2023). Depremler, sosyal ve ekonomik yapıyı etkilemesinin yanında afet sonrası zorunlu göçe de yol açmış; tahminlere göre en az 2,7 milyon kişi ikamet yerini terk etmiştir (Şeker, 2023).

Malatya ili, Doğu Anadolu Fay Hattı üzerinde 1. derece deprem kuşağında bulunmakta olup 2023 depremlerinden en fazla zarar gören illerden biri olmuştur. AFAD'ın mikro bölgeleme raporları, Malatya kent merkezinde zayıf zeminlere sahip alanların yüksek yoğunlukta olduğunu ortaya koymaktadır (AFAD, 2021).

Depremler sonrası yaşanan süreç, afet yönetiminin en kritik aktörlerinden birinin yerel yönetimler olduğunu göstermiştir. 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu ve 5393 sayılı Belediye Kanunu, belediyelere afet planlaması, arama-kurtarma, geçici barınma ve lojistik destek gibi önemli görevler yüklemektedir (AFAD, 2019). Uluslararası literatürde de afet yönetiminin risk azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme aşamalarının her birinde yerel yönetimlerin kritik roller üstlendiği vurgulanmaktadır (Coppola, 2015; Wisner vd., 2004).

Bu çalışma, Malatya Büyükşehir Belediyesi örneği üzerinden bir yerel yönetimin deprem sürecindeki rollerini, zorluklarını ve stratejilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında belediye çalışanlarının deprem hazırlık düzeyi, ilk müdahale süreçleri, toplanma alanlarının yeterliliği, dezavantajlı gruplara yönelik hizmetler, kurumlar arası koordinasyon ve karşılaşılan zorluklar incelenmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Afet ve Deprem Kavramları

Afet, insanları ve toplum yaşamını olumsuz etkileyen, fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran olaylardır (Fırat, 2022). Bir doğa olayının afet sayılması için insanları ve toplumsal yapıyı olumsuz etkilemesi gerekir. Türkiye'de doğal afetler içinde depremler %64, sel %15, toprak kayması %16, yangınlar %4, çığ ve diğerleri %1 paya sahiptir (Erkoç, 2004). Depremler, yer-kabuğundaki kırılmalarla ani olarak ortaya çıkan titreşimlerdir (İşçi, 2008).

Depremlerin yol açtığı başlıca sorunlar şunlardır: fiziksel zararlar (bina ve altyapı hasarı), ekonomik kayıplar (üretim kaybı, işsizlik), sosyal sorunlar (göç, hizmet aksaması), psikolojik etkiler (TSSB, depresyon) ve çevresel tahribatlar (Öztürk, 2018; AFAD, 2023; Demirtaş, 2020). 2023 depreminin maliyeti 103,6 milyar dolar olarak hesaplanmıştır (World Bank, 2023).

2.2. Afet Yönetiminin Temel Aşamaları

Afet yönetimi, afetlerin zararlarını en aza indirmek, etkilerini kontrol altına almak ve normale dönüşü hızlandırmak için planlanan süreçlerin bütünüdür (Coppola, 2015). Dört temel aşamadan oluşur (Alexander, 2002; Smith, 2013):

Risk Azaltma ve Önleme: Afet risklerini belirleyip azaltmaya yönelik faaliyetler (bina standartları, zemin etütleri, kentsel dönüşüm).

Hazırlık: Afet anında etkin müdahale için planlama, eğitim, tatbikat ve erken uyarı sistemleri.

Müdahale: Afet sonrası can kurtarma, yaralıları tedavi etme, geçici barınma ve temel ihtiyaçların karşılanması.

İyileştirme ve Yeniden Yapılanma: Altyapı onarımı, ekonomik faaliyetlerin canlandırılması ve psikososyal destek.

2.3. Yerel Yönetimlerin Afet Yönetimindeki Rolü

Afet yönetimi ulusal düzeyde politikalarla belirlense de uygulama yerel düzeyde gerçekleşir. Belediyeler, özellikle ani afetlerde toplumun ilk başvuru noktasıdır (Ergünay, 2020). 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 53. maddesi belediyeleri afetlere hazırlık, halkı bilgilendirme, tatbikat ve arama-kurtarma ekipleri kurmakla yükümlü kılar. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun 7. maddesi ise büyükşehir belediyelerine afet planlaması ve diğer bölgelere destek verme görevi verir.

Yerel yönetimlerin afet yönetimindeki temel görevleri şunlardır (Güler, 2020; Özer, 2020; Karaman & Çelik, 2020): risk analizi, imar planlarının depreme göre düzenlenmesi, kentsel dönüşüm, afet planları, arama-kurtarma ekipleri, toplanma alanları, kriz merkezi yönetimi, hasar tespiti ve psikososyal destek. Etkinliği sınırlayan sorunlar arasında bütçe kısıtlılığı, teknik kapasite eksikliği, yetki karmaşası ve toplum katılımının yetersizliği sayılabilir (Ergünay, 2020).

3. MALATYA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ VE DEPREM RİSKİ

3.1. Malatya'nın Depremselliği

Malatya, Doğu Anadolu Fay Hattı üzerinde 1. derece deprem kuşağında yer alır. Yaklaşık 600 km uzunluğundaki bu fay, Karlıova'dan Hatay'a uzanır (Şaroğlu & Yılmaz, 1986). Pütürge, Doğanşol, Kale, Battalgazi ve Yeşilyurt ilçeleri fay hattına yakın konumlanmıştır (MTA, 2022).

Malatya tarihsel süreçte birçok deprem yaşamıştır. 24 Ocak 2020'deki 6,8 büyüklüğündeki Elâzığ-Sivrice depreminde 4 kişi hayatını kaybetmiştir (AFAD, 2020). 6 Şubat 2023 depremlerinde ise 100'ün üzerinde can kaybı yaşanmış, binlerce bina yıkılmış veya ağır hasar görmüştür. Yıkılan bina sayısı ikinci depremle birlikte 5.600'e kadar yükselmiştir. AFAD'ın mikro bölgeleme raporları, Malatya kent merkezinde zayıf zeminlerin yüksek yoğunlukta olduğunu göstermektedir (AFAD, 2021).

3.2. Malatya Büyükşehir Belediyesi'nin Kurumsal Yapısı

Malatya Büyükşehir Belediyesi (MBB), 6360 sayılı Yasayla 2014'te büyükşehir statüsü kazanmıştır. Afet yönetimiyle ilgili başlıca birimler (MBB, 2023):

Afet Koordinasyon Merkezi (AKOM): Kriz yönetimi ve koordinasyon.
İtfaiye Daire Başkanlığı: 254 personel, 57 araç, 19 şube; arama-kurtarma faaliyetleri.

Zabıta Daire Başkanlığı: Sahada düzen, trafik yönetimi, güvenlik.

Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı: Lojistik ve malzeme dağıtımı.

Sağlık ve Sosyal Hizmetler Dairesi: Psikososyal destek.

Belediyenin deprem, çığ, sel, heyelan, kaza ve yangını kapsayan altı acil durum eylem planı bulunmaktadır.

4. YÖNTEM

4.1. Araştırma Deseni

Nitel araştırma yaklaşımıyla gerçekleştirilen bu çalışmada tek durumlu (holistik) durum çalışması deseni kullanılmıştır. Malatya Büyükşehir Belediyesi, 2023 depremleri bağlamında afet yönetim kapasitesi açısından incelenmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2018).

4.2. Katılımcılar ve Örneklem

Amaçlı örnekleme yöntemlerinden “maksimum çeşitlilik örnekleme” ile belediyenin farklı birimlerinden 15 katılımcı araştırmaya dâhil edilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi
K1	Erkek	44	Yüksek Lisans
K2	Erkek	41	Yüksek Lisans
K3	Erkek	41	Lisans
K4	Erkek	44	Yüksek Lisans
K5	Erkek	35	Lisans
K6	Erkek	42	Lisans
K7	Kadın	48	Lisans
K8	Kadın	38	Ön Lisans
K9	Erkek	45	Yüksek Lisans
K10	Erkek	46	Lisans
K11	Kadın	44	Yüksek Lisans
K12	Erkek	57	Lisans
K13	Erkek	41	Yüksek Lisans
K14	Erkek	36	Lisans
K15	Erkek	48	Lisans

Katılımcıların yaş ortalaması 43,5 olup 3'ü kadın (%20), 12'si erkektir (%80). Eğitim durumu: %7 ön lisans, %53 lisans, %40 yüksek lisans.

4.3. Veri Toplama ve Analizi

Veriler yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar, doküman analizi ve saha gözlemleriyle toplanmıştır. Görüşmeler ses kaydına alınarak transkript edilmiş, MAXQDA yazılımıyla içerik ve betimsel analiz yapılmıştır. Geçerlilik ve güvenilirlik için üçleme (triangulation), uzman görüşü ve katılımcı teyidi (member check) yöntemleri kullanılmıştır. Etik kurul onayı alınmış, katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

5. BULGULAR

5.1. Deprem Anı ve İlk Müdahale

İtfaiye teşkilatı depremin ilk dakikalarından itibaren sahaya çıkmıştır:

"İlk 4 dakika sonrasında ekiplerimiz sahaya çıktı. İlk 8. dakikadan itibaren arama-kurtarma çalışmalarına başladık" (K2).

"Depremin ilk 5 dakikası içerisinde... müdahaleye başlamışlardı" (K10).

İtfaiye dışındaki personelin göreve dönüş süreleri 20 dakika ile birkaç gün arasında değişmiştir. Katılımcılar depremin yarattığı psikolojik şoku da vurgulamıştır:

"Depremin ilk dakikalarında dünyanın sonunun geldiğini düşündüm" (K5).

5.2. Arama-Kurtarma ve Müdahale Kapasitesi

İtfaiye teşkilatının personel kalitesi ve ekipman açısından güçlü olduğu belirtilmiştir:

“Türkiye genelinde ilk ona girebilecek seviyede malzememiz var” (K4).

İlk depremde yıkılan bina sayısı 130-135 iken mevcut personel yeterli olmuş, ancak ikinci depremle birlikte bu sayının 1.300-1.400’e (bazı verilere göre 5.600) çıkmasıyla kapasite yetersiz kalmıştır:

“254 personel... yerel afette yeterli olabilirdi ancak bu büyüklükte afette yeterli değildi” (K1).

Ekipman eksikliğine karşı belediye pratik çözüm üretmiştir. K10’un ifadesine göre, hırdavatçılardan balyoz, kazma, kürek gibi malzemeler temin edilmiş, vatandaşlar para talep etmemiştir. Arama-kurtarma çalışmaları 6-7 günde tamamlanmış, 600’ün üzerinde vatandaş kurtarılmıştır.

5.3. Deprem Hazırlıkları ve Eğitim Faaliyetleri

İtfaiye personeli düzenli eğitim alırken (K3), diğer birimlerdeki personel deprem öncesinde sistematik eğitim almamıştır. K6, K7 ve K8 eğitim almadıklarını belirtmiştir. Halka yönelik eğitimlerde ise itfaiye yıllık 60-75 bin kişiye ulaşmıştır.

5.4. Toplanma Alanları ve Temel İhtiyaçlar

Belediye deprem öncesinde 52-74 arası toplanma alanı belirlemiş, 21 noktanın altyapısını tamamlamıştır (K1). Ancak ilk 1-2 gün gıda, su ve barınmada ciddi sıkıntılar yaşanmıştır (K8). Belediyenin nikâh sarayı gibi tesisleri halkın kullanımına açması olumlu bulunmuştur (K10).

5.5. Sosyal Destek Hizmetleri

Engelli ve yaşlı hizmetlerinde kapsamlı çalışma yürütülmüştür. K1 engelli bireyler için ayrı depo kurulduğunu, K9 ise ampute vatandaşların protezleri için Gaziantep’e götürüldüğünü belirtmiştir. Ücretsiz ulaşım desteği valilik ve belediye işbirliğiyle sağlanmıştır (K2). Personel psikolojik desteğinin bulunmadığı, bunun bir eksiklik olduğu ifade edilmiştir (K14).

5.6. Koordinasyon ve Dış Destek

Malatya’ya Türkiye’nin dört bir yanından yardım gelmiştir. K12, Van’dan büyük destek geldiğini belirtmiştir. Ancak yardımların koordinasyonunda ilk günler sorun yaşanmış, K11 organizasyon eksikliğini vurgulamıştır. İkinci depremde Valilik yıkılınca kriz merkezinin itfaiye binasında toplanması koordinasyonu güçlendirmiştir (K10).

5.7. Karşılaşılan Zorluklar

Katılımcıların vurguladığı zorluklar: koordinasyon eksikliği (K14), olumsuz hava koşulları (K10), iletişim altyapısının çökmesi, personelin de mağdur olması ve toplumsal sorunlar (stokçuluk, açgözlülük - K13).

6. TARTIŞMA

Malatya Büyükşehir Belediyesi'nin afet öncesi hazırlık ve planlama konusunda belirli altyapıya sahip olduğu ancak 6 Şubat gibi büyük afette planların tam uygulanmadığı görülmüştür. Bu durum, “planların afetin büyüklüğüne göre esnek uygulama mekanizmalarının geliştirilmesi gerektiği” görüşünü desteklemektedir (Kadıoğlu, 2018).

İtfaiyenin güçlü kapasitesine rağmen yetersiz kalması, “beklenmedik büyüklükteki afetlerde ulusal ve uluslararası koordinasyonun zorunlu olduğu” (Coppola, 2015) ve “afetlerde toplumsal dayanışmanın önemi” (Özer, 2020) literatürüyle uyumludur.

Koordinasyon sorunları, “afet yönetiminde koordinasyonun en kritik faktör olduğu” (Coppola, 2015) görüşünü doğrulamaktadır. İtfaiye dışındaki personelin eğitim almaması, “afet eğitimlerinin tüm personeli kapsamaması gerektiği” (Özer, 2020) ile uyumludur. Engelli hizmetlerindeki başarı, “dezaavantajlı grupların özel olarak ele alınması gerektiği” (Wisner vd., 2004) görüşünü desteklerken, personel psikolojik desteğinin olmaması “afet çalışanlarının ikincil travma riski” (Figley, 2013) literatürüyle uyumlu bir eksikliklerdir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Malatya Büyükşehir Belediyesi'nin 6 Şubat depremlerinde itfaiyenin hızlı müdahalesi, engelli-yaşlı hizmetleri ve ücretsiz ulaşım desteği olumlu uygulamalar olarak öne çıkarken; koordinasyon eksikliği, personel eğitim yetersizliği ve psikolojik destek eksikliği önemli sorunlar olarak belirlenmiştir.

Koordinasyon ve Planlama:

1. Afet anında tüm kurumların koordineli çalışması için tek kriz merkezi oluşturulmalı ve test edilmelidir.
2. İl Afet Müdahale Planları (TAMP) düzenli güncellenmeli ve paydaşlarla paylaşılmalıdır.
3. Büyük afet senaryolarına göre esnek uygulama mekanizmaları geliştirilmelidir.

Personel ve Eğitim:

4. İtfaiye dışındaki tüm belediye personeline zorunlu temel afet eğitimi verilmelidir.
5. Kamu kurumlarında 15-20 kişilik eğitimli arama-kurtarma ekipleri bulundurulmalıdır.

Altyapı ve Lojistik:

6. Toplanma alanlarının su, elektrik, kanalizasyon eksiklikleri giderilmelidir.
7. Her ilçede en az bir haftalık temel ihtiyaç malzemesi bulunan afet depoları kurulmalıdır.

Psikososyal Destek:

8. Afet çalışanlarına düzenli psikolojik destek sağlanmalıdır.
9. Dezavantajlı gruplar için özel hizmet modelleri oluşturulmalıdır.

Toplumsal Bilinçlendirme:

10. Deprem eğitim ve tatbikatları toplumun tüm kesimlerine ulaşacak şekilde sürekli hale getirilmelidir.

Yapısal Dönüşüm:

11. Riskli yapıların dönüşümü hızlandırılmalı, zemin etütleri zorunlu kılınmalıdır.
12. Yapı denetim süreçleri sıkılaştırılmalıdır.

KAYNAKLAR

- AFAD. (2019). *Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP)*. Ankara: AFAD.
- AFAD. (2020). *24 Ocak Elazığ Depremi Değerlendirme Raporu*. Ankara: AFAD.
- AFAD. (2021). *Mikro Bölgeleme Raporları ve Afet Riski Değerlendirmesi*. Ankara: AFAD.
- AFAD. (2023). *Kahramanmaraş Depremleri Raporu*. Ankara: AFAD.
- Alexander, D. (2002). *Principles of Emergency Planning and Management*. Oxford: Oxford University Press.
- Bozkurt, E., & Şaroğlu, F. (2021). Doğu Anadolu Fay Zonu'nun jeodinamik özellikleri. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 45(2), 87-110.
- Coppola, D. P. (2015). *Introduction to International Disaster Management* (3rd ed.). Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Demirtaş, R. (2020). Türkiye'de deprem riski ve afet yönetimi. *Jeoloji Dergisi*, 65(2), 145-162.
- Emre, Ö., Duman, T. Y., Özalp, S., Elmacı, H., Olgun, Ş., & Şaroğlu, F. (2016). *Türkiye Diri Fay Haritası*. Ankara: MTA.
- Ergünay, O. (2020). Türkiye'de afet yönetimi politikaları. *Afet Yönetimi Dergisi*, 5(1), 20-39.
- Erkoç, T. (2004). İl ve ilçe acil yardım teşkilatları. *İçişleri Bakanlığı Ders Notları*. Ankara.
- FEMA. (2018). *National Disaster Recovery Framework*. Washington, DC: FEMA.
- Figley, C. R. (2013). *Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder*. London: Routledge.
- Fırat, M. (2022). Deprem ve toplumsal etkileri. *Tezkire Dergisi*, 80, 47-72.
- Güler, H. (2020). Yerel yönetimlerin afet yönetimindeki rolü. *Kriz ve Afet Yönetimi Dergisi*, 5(1), 40-59.
- İşçi, C. (2008). Deprem ve toplumsal etkileri. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 955-978.
- Kadioğlu, M. (2018). *Afet Yönetimi: Beklenilmeyeni Beklemek, En Kötüsünü Planlamak*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Yayınları.
- Karaman, E., & Çelik, M. (2020). Türkiye'de afet yönetimi ve yerel yönetimler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(73), 587-595.
- Koçyiğit, A. (2019). Türkiye'nin tektonik yapısı ve deprem riski. *Yerbilimleri Dergisi*, 40(1), 25-48.
- Malatya Büyükşehir Belediyesi. (2023). *2023 Yılı Faaliyet Raporu*. Malatya: MBB.
- MTA. (2022). *Türkiye Diri Fay Haritası: Malatya Sayfası*. Ankara: MTA.
- Özer, A. (2020). *Türkiye'de Afet Yönetimi ve Yerel Yönetimler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

- Öztürk, S. (2018). Türkiye'nin deprem tehlikesi ve risk haritaları üzerine bir değerlendirme. *Afet ve Risk Dergisi*, 3(1), 50-63.
- Smith, K. (2013). *Environmental Hazards: Assessing Risk and Reducing Disaster* (6th ed.). London: Routledge.
- Şahin, Ş. (2019). Türkiye'de afet yönetimi ve TAMP. *Afet ve Risk Dergisi*, 2(2), 190-202.
- Şaroğlu, F., & Yılmaz, Y. (1986). Doğu Anadolu Fay Zonu'nun jeolojik özellikleri. *Jeoloji Bülteni*, 29(1), 71-85.
- Şeker, M. (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri ve zorunlu göç. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 170-195.
- Wisner, B., Blaikie, P., Cannon, T., & Davis, I. (2004). *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters* (2nd ed.). London: Routledge.
- World Bank. (2023). *Turkey Earthquake 2023 Damage Assessment Report*. Washington, DC: World Bank Group.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (11. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

RİSK TOPLUMUNDA YABANCI VE GÜVENLİK SORUNU

“ ”

Zeynep ÇETİNKAYA¹

¹ Zeynep ÇETİNKAYA ORCID: 0009-0005-7280-1610

Bu makale, yazar Zeynep ÇETİNKAYA'nın, "Risk Toplumunda Yabancı ve Güvenlik Sorunu" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiş olup, çalışma için Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu'nun tarihli ve ... nolu kararınca etik kurul onayı alınmıştır.

1. GİRİŞ

İnsanların doğası gereği güvenli bir toplum içinde doğmak ve bu ortamda yaşamak arzusu bulunmaktadır. Tarih boyunca toplumlar, bulundukları çevredeki tehdit unsurlarını ortadan kaldırmak, riskli durumları bertaraf etmek ve huzurlu bir ortam oluşturmak amacıyla çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Tehlikeden uzak, risksiz, güvenli ve sürdürülebilir bir yaşam biçimi, yalnızca bir arzu olmaktan öte, hem fizyolojik hem de psikolojik bir ihtiyaç olarak değerlendirilmektedir.

Belirsizlik, insanlar tarafından hoş karşılanmayan bir durum olarak görülüp aynı zamanda bir çeşit risk olarak da görülebilmektedir. Belirsizliğin var olduğu ortamlarda korku duygusunun ortaya çıktığı söylenebilir. Bilinmeyenden korkma durumu, karşılaşılan bilinmezliklerin ya tanınan bir korkuya dönüştürülmesiyle ya da korkunun ortadan kaldırılarak güvenli alanların oluşturulmasıyla sonuçlanmaktadır. Tarihsel süreçte farklı dönemlerde ortaya çıkan geçişlerle birlikte yeni belirsizliklerin çeşitli alanlarda etkili olduğu bilinmektedir. Her yeni evrede, farklı kavramların insan hayatına dahil olduğu ve bu evrelerin adlandırılarak anlamlandırıldığı görülmüştür. Bugüne kadar, çeşitli teorisyenler tarafından dönemlere ilişkin farklı açıklamalar yapılmış; bazı görüş birliği sağlanırken, farklı yaklaşımlar da ortaya konmuştur. Bazı zamanlarda ise yeni bir dönemin varlığı reddedilmiş olup yalnızca dönemin koşullarının değiştiği gündeme gelmiştir.

Teknolojideki gelişmelerin yeni belirsizliklerin, güvenlik açıklarının ve öngörülemeyen toplumsal dönüşümlerin ortaya çıkmasına neden olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, Ulrich Beck ile ilişkilendirilen Risk Toplumu Teorisi, bunun gibi dönüşümlerin kavramsallaştırılması sonucu ortaya çıkmış ve günümüzde de çalışmalarda yer aldığı bilinmektedir. Küreselleşen dünyanın, ulus devletlerin egemenliklerini sınırlayan ve bu sınırlamaların yarattığı sorgulamalar sonucunda esneyen güvenlik önlemleri, günümüzde “risk toplumu teorisi”nin üzerinde daha kapsamlı çalışmalar yapılmasını ve gereken önemin verilmesini zorunlu kılmaktadır.

Giddens ve Beck tarafından kuramsallaştırılan risk toplumu bağlamında göç kavramının sadece toplumun yüzeysel yapısı olan demografik, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarını etkileyen bir kavram olmadığı, toplumların benlik ve ontolojik devamlılıklarını koruma çabasıyla ortaya çıkan güvenlik kavramına nasıl evrildiği, yabancı mefhumunda toplumsal düzeyde “tehdit” olarak algılanmasının sosyolojik mekanizmaları bu çalışmanın temel problemlerini oluşturmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI, SINIRLILIKLARI VE YÖNTEMİ

Araştırmanın temel amacı, güvenlik ve yabancı kavramları arasındaki ilişkiyi açıklayarak, Giddens ve Beck tarafından kuramsallaştırılan Risk Toplumu bağlamında bahse konu ilişkiyi ele almaktır. Araştırma, geçmişten günümüze bilinenin aksine göç kavramının sadece toplumun yüzeysel yapısı olan demografik, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarını etkileyen bir kavram olmadığını, toplumların benlik ve ontolojik devamlılıklarını koruma çabasıyla ortaya çıkan güvenlik kavramına nasıl evrildiğini açıklamayı amaçlamaktadır. Araştırma, göç kavramının modern toplumlarda güvenlik bağlamıyla nasıl dönüştüğünü, güvenlik mefhumunda yabancı rolünü açıklayıp toplumların günümüze kadarki süreçte anlamlandırdığı güvenlik anlayışının nasıl değiştiğini anlatmayı hedeflemektedir. Risk toplumu yaklaşımını yabancı ve güvenlik bağlamında uygulayarak literatüre teorik katkı sunmaktadır.

Bu çalışma teorik bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Ampirik veri toplama yöntemleri (anket, mülakat, saha çalışması) yerine, literatür taraması ve kavramsal analiz yöntemleri kullanılmıştır. Ulrich Beck'in risk toplumu teorisi başta olmak üzere, sosyoloji literatüründe yer alan modernite, küreselleşme, güvenlik ve yabancı algısı üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmanın sınırlılıkları, öncelikle teorik bir araştırma olmasıyla ilgilidir.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Risk Toplumu Kavramı

Bilimsel bilgi ve ilerlemeye duyulan güvenin ciddi anlamda sarsılmaya başladığı 21. Yüzyılda, modernitenin büyük anlatıları ve toplumdaki temel inanç sisteminin çözülmeye başladığı görülmektedir. Post-modernite, geç modernite, küreselleşme, ağ toplumu, akışkan modernlik ve risk toplumu gibi kavramlar, modernitenin çözülme sürecini anlamlandırma çabalarının birer yansıması olmuştur. Bir grup teorisyen modernliğin sona erdiğini savunurken; diğer grup modernliğin devam ettiğini, hatta dönüşerek daha karmaşık bir yapıya büründüğünü savunmaktadır (Aydınlı, 2024). Endüstri sonrası toplumu, postmodern toplum veya postmodernizm, kapitalizm sonrası gibi terimleri ön planda tutan kesim ise önceki dönemin kapanmak üzere olduğunu ve yeni bir toplumsal döneme doğru ilerlendiğini savunmaktadır (Giddens, 2024). Bu bağlamda risk toplumu, Ulrich Beck ve Antony Giddens'in yaklaşımının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Modernleşme risk toplumunda başka bir anlamı ifade etmektedir. Risk toplumu kendi kısıtlamalarıyla yüzleşen bir sanayi toplumdur. Düşünüm- sel (refleksif) ve basit modernleşme arasında bir ayrım yaparsak eğer, basit modernleşme, tek hatlı eski tip modernleşmedir. Düşünüm- sel modernleşme

ise, yeni modern düzen çerçevesi içerisinde ve bu düzenin getirdiği çelişkiler ile yüzleşme (hesaplaşmak) anlamına gelmektedir (Giddens, 1999). Beck'in risk toplumu kuramı, günümüz toplumlarında risklerin doğadan kaynaklı olmadığı, insanların neden sonuç ilişkisine dayanan faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir (Çuhacı, 2007). Giddens, "ontolojik güvenlik" kavramını bu süreçte öne çıkarıp, kişilerin bilinmezlik, belirsizlik karşısında hissettiği ve yaşadığı varoluşsal problemi dile getirmektedir. Ontolojik güvenlik kavramı, kişinin içinde bulunduğu günlük yaşam ritmine ve toplumun düzenine duyduğu güveni temsil eder (Giddens, 2024).

3.2. Risk Kavramı ve Tarihçesi

Risk, bireyin gerçekleştirmek istediği hedef doğrultusunda aldığı kararlarla ve bu kararların nasıl uygulanacağıyla doğrudan ilişkilidir (Çelebi, 2001). Risk kavramının ilk kez 15. ve 16. yüzyıllarda ortaya çıktığı bilinmektedir. Geçmiş dönemlerde risk daha çok mekan bağlamıyla ilişkilendirilmekte olup bugün geline nokta zaman bağlamı ile de ilişkilendirilmeye başlanmıştır (Yalçınkaya ve Özsoy: 2003). Bankacılık ve yatırım alanlarına sirayet ederek borç verenler ile borç alanların yatırım kararlarının olası sonuçlarını değerlendirme sürecini yansıtmıştır (Yıldırım, 2008). Sigorta sektöründe de risk kavramı tanımlanmakta olup, bu tanımlamalar riskin kayıp olasılığı, riskin belirsizliği gibi anlamlar içermektedir (Wood, 1964: 83).

Niklas Luhmann, risk kavramının aslında yeni bir kelime olduğunu belirtmiş ve 17. Yüzyılda İngilizce'ye denizcilik terimi olarak girdiğini, 18. yüzyılda ise Almanca'da kullanılmaya başlandığını ifade etmektedir (Soydemir, 2011). Risk sözcüğü köken olarak İtalyanca *risicare* fiilinden gelir ve cesaret etmek anlamını taşır (Rasborg, 2021). Modern dönemde risk, belirli bir kazanım veya kayıp olasılığı ile ilişkilendirilmektedir. Bu olasılığın belirsizlik içerisinde belirsizliği barındırması nedeniyle, aynı zamanda "ölçülebilir belirsizlik" olarak da tanımlanmaktadır (Gençsoy, 2016). Genel bir tanıma bakıldığında ise risk, belirli bir hedef doğrultusunda harekete geçerken, belirsizlikten kaynaklanan tehlikeleri kabullenme ve süreç içerisinde olası kazanımlardan feragat etme olarak ele alınmaktadır (Alkın, 2017). Peter L. Bernstein'in yaklaşımından hareketle; dönüşümü, 1202 senesinde Liber Abaci adıyla Leonardo Fibonacci tarafından eserleştirilen çalışma ile başlamaktadır (Tozal, 2022). Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise risk için, "zarara uğrama tehlikesi; riziko" ifadeleri kullanılmaktadır (TDK, 2025). International Organization for Standardization (ISO) kılavuzuna göre risk "genellikle muhtemel olaylar ve sonuçlara göre veya bunların bir birleşimine göre karakterize edilen" bir birleşimdir (ISO, 2011).

Kavramsal sınırları belirtmek adına Luhmann'ın da işaret ettiği üzere, eğer olası bir kayıp, alınan bir kararın sonucu olarak görülüyor ve aynı şekilde o karara atfediliyorsa buna risk denir. Ancak kayıp dışsal faktörlerden kaynaklı gerçekleşiyor, yani çevreye atfediliyorsa buna tehlike denir (Luhmann, 2017).

3.3. Düşünümsel Risk

Beck'e göre toplumsal ilerleme sanayi öncesi dönem, sanayi sonrası dönem/basit modernleşme ve bugün içinde bulunduğumuz düşünümsel modernleşme olarak üç aşamadan oluşmaktadır (Çakır, 2014). Düşünümselliğin sosyolojik literatürde merkezi bir öneme kavuşması Beck, Giddens ve Scott Lash gibi önde gelen kuramcılarının çalışmaları sayesinde sağlanmıştır (Günerigök, 2018). Basit modernitenin yerini, risk dağılımı ve bireyselleşme süreçleriyle karakterize edilen düşünümsel modernite almaktadır (Kodak, 2018).

Max Weber, basit modernitede bilim ve teknolojinin geleneksel inançları ve bireylerin düşünce dünyasını dönüştürerek dünyanın büyümesini bozduğunu belirtmektedir. Beck ise günümüzde yalnızca dünyanın değil, bilimin ve teknolojinin de kendi işleyişlerini sorguladığını ve böylece büyülerini yitirdikleri ifade etmektedir (Çelik, 2024). Beck, düşünümsel risk bağlamında modernleşmeyi, toplumun kendi kendisine dönmesi olarak değerlendirir. Ona göre nükleer ve kimyasal teknolojiler, genetik mühendisliği uygulamaları, çevresel tehlikeler ve Batı dışındaki toplumların artan yoksullukları gibi modern risklerle yüzleşmeyi zorunlu kılmaktadır (Beck, 2024). Geleneksel neden-sonuç ilişkisinin tersine, düşünümsel risklerde sonuçlar, kendilerini doğuran nedenleri etkileme gücüne sahiptir (Beck, 2024).

4. RİSK TOPLUMU TEORİSİ

Risk toplumu klasik modernlikten farklı ve ikinci modernlikte ortaya çıkan bir toplumdur. Beck sanayileşmenin getirdiği risklerin üzerine modernleşme kaynaklı risklerin de eklendiği bir toplumun ortaya çıktığını savunur. Beck "düşünümsel risk" kavramını kullanarak, toplumların kendi elleriyle ürettikleri riskler ile bu toplumlarda yaşayan bireylerin kişisel olarak yüzleştiklerini belirtmiştir. Bu anlayış ile hayatımızı kolaylaştıran teknolojik ilerlemeler, beraberinde sorunları ve tehditleri de getirmiştir. Küresel modern kurumların etkisi günden güne artarken, geleneksel değerlerin küresel denetim mekanizmaları ile etkisini günden güne kaybettiği görülmektedir. Bu küresel kurumların güçlenmesi ile birlikte din, gelenek ve görenek gibi etkenler zamanla pasifleşmektedir (Günerigök, 2018). Beck riskleri özelliklerine göre açıklamıştır:

- Riskler önceden bilinemez, bilinemediği için de çözüm üretmek zorlaşır.
- Sigortalanamaz teorisi ile bazı tehlikeler kavram dışı kalmaktadır.
- Riskler sınıf ayırt etmeden tüm sosyal ve ekonomik düzeni etkisi altına almaktadır. Riski oluşturan kazananlardır.
- Riskler noktasal olarak çıksa da zamanla tüm ülkelere yayılmış ve hissedilir olmuştur.

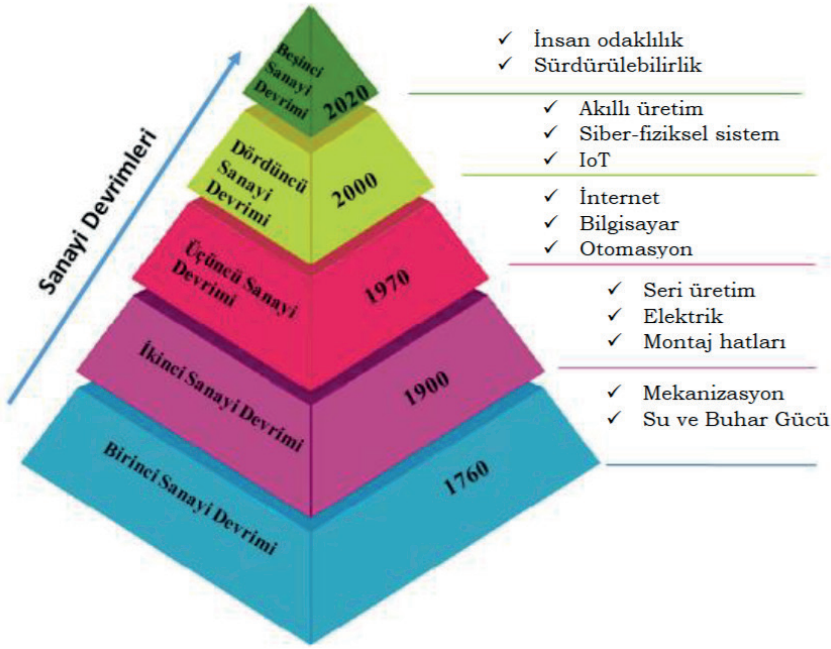
- Risk konusunda uzman kimse olmamakla birlikte, bireylerin uzman olarak tanımladıkları kişilere olan bağımlılıkları artarak riskleri daha çok meşrulaştırıp tehlike olma kapasitelerinin artmasına sebep olmaktadır.
- Beck, ‘Gölge Krallık’ kavramıyla modern toplumlarda görünmez biçimde varlığını sürdüren nükleer çalışmalar, kazalar ve yer altı kaynaklarına ilişkin tehlikeleri ifade etmektedir.
- Beck geçmiş dönemdeki risklerin tesadüfi oluşabileceğini söyleyerek, günümüzdeki risklerin bunlarla benzer olmayabileceğini belirtmiştir (Koçak ve Memiş, 2017).

4.1. Modern Dünyada Risk ve Toplum

18. yüzyıla doğru gelindiğinde yapısal ve zihinsel alandaki köklü dönüşümler için “modern” terminolojik kavramı kullanılmaya başlanmıştır (Metin, 2021). Giddens, moderniteyi tanımlarken ‘Juggernaut’ kavramına başvurur. Bu kavram, Hinduizm inancına göre ‘Dünyanın Efendisi’ olarak görülen Tanrı Krishna’nın bir formudur; devasa araba harekete geçtiğinde durdurulması imkansızdır (Emre, 2015). Giddens’a göre modern dünya belirli bir ölçüde yönlendirebildiğimiz, bazen kontrolden çıkan, dizginlenmesi neredeyse imkansız olan juggernaut gibidir (Giddens, 2024). Modernitenin kontrolünü güç hale getiren faktörlerden ilki tasarım yanlışlarıdır. Bu sistemsel tasarım hatasına verilebilecek en çarpıcı örnek yapay zeka sistemlerinde görülmektedir. Buolamwini ve Gebru’nun ‘Gender Shades’ çalışması, yüz tanıma sistemlerinin koyu tenli kadınlarda %34.7’ye varan oranlarda hata yaptığını ortaya koymuştur (Buolamwini ve Gebru, 2018). İkinci faktör kullanıcı hatasıdır; Giddens buna Çernobil nükleer felaketini örnek vermektedir (Giddens, 2024). Üçüncü faktör ise amaçlanmamış sonuçlar ve toplumsal bilginin düşünömselliğidir (Giddens, 2024).

4.2. Riskin Küreselleşmesi ve Modernleşme

İnkeles, modernleşmenin bireylerin zihniyetlerindeki dönüşümle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır (Kaya, 1999). Modern düşünce temellerinin atılmaya başlandığı dönemde Descartes, Galileo ve Newton gibi bilim insanlarının çalışmaları insan aklını ön plana çıkararak doğanın anlaşılması ve kontrolünün sağlanması açısından öncü olmuştur. Bu gibi gelişmelerin yaşanması Sanayi Devrimi’ne zemin hazırlamıştır. Sanayi Devrimi ile fabrikalaşma hız kazanmış, James Watt’ın geliştirdiği buhar makinesinin icadı iş süreçlerini dönüştürmüştür (Günay, 2002). Bu durum, işçilerin işsiz kalabilme ihtimali karşısında başlattığı Luddit Hareketi gibi toplumsal tepkileri doğurmuştur (Günay, 2002).

Şekil 1 (Kılıç, 2023).

Günümüz toplumlarında riskler bumerang etkisine sahiptir (Beck, 2024). Gelişen iletişim teknolojisi vasıtasıyla insanlar arası bilgi aktarımı küresel boyuttadır (Özkul, 2023). Bauman'ın "akışkan modernlik" olarak adlandırdığı süreçte, katı sanayi çağının aksine kontrol arzusu yerini belirsizlik içinde yön bulma çabasına bırakmıştır (Bauman, 2024). Marshall McLuhan küreselleşme teorisinde "küresel köy" ifadesini kullanarak dünyanın büyük bir köy gibi işlediğini ve kültürlerin iletişim yoluyla "sınır-aşan medeniyet" tanımına ulaştığını belirtir (Balcı, 2006).

Giddens, modernliğin tehdit eden profillerinde riskin küreselleşmesini iki maddede ele alır: Riskin yoğunluğu ve risklerin genişlemesi (Giddens, 2024). Küresel risk ortamında dışsal risk kavramı yerini "imal edilmiş risk" ve "toplumsallaşmış doğa" kavramına bırakmıştır (Giddens, 2024). Küreselleşme süreci içerisinde ortaya çıkmış en somut tarihsel örnekler şunlardır:

- Covid-19 Pandemisi: Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan virüs kısa sürede dünyaya yayılmış ve karşılıklı bağımlılık ağlarını görünür kılmıştır (Ersöz, 2020).
- Fukuşima Nükleer Felaketi: 2011'de Japonya'da meydana gelen 9,0 büyüklüğündeki deprem ve tsunami dalgaları Fukuşima Nükleer Santrali'nde felakete yol açmıştır (Kahraman ve Özdemir, 2022; TEMA Vakfı, 2011).

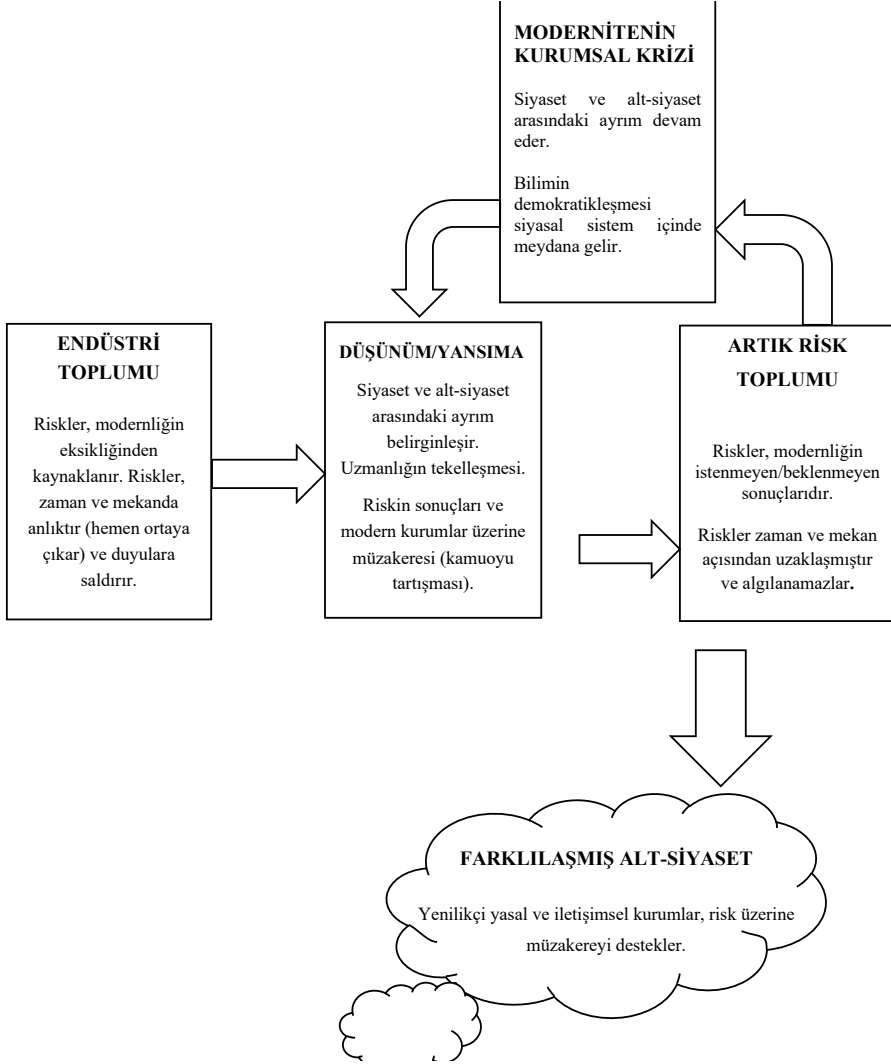
- 2008 Küresel Finansal Krizi: ABD'deki yüksek riskli konut kredilerinden (subprime) kaynaklı zincirleme bir etki yaratarak küresel ölçekte ekonomik durgunluğa neden olmuştur (Kesebir, 2018).
- 11 Eylül Saldırıları: 2001 yılında ABD'de ikiz kulelere ve Pentagon'a yapılan saldırılar, küresel güvenlik yaklaşımında dönüm noktası oluşturmıştır (Güzel, 2021; Halatçı, 2006; Mutlu ve Akbaş, 2016).
- Çernobil Nükleer Felaketi: 1986'da Ukrayna'da meydana gelen patlama sonucu yayılan radyoaktif maddeler Türkiye'de Trakya ve Karadeniz bölgelerini de etkilemiştir (Erden, 1992).
- Küresel Isınma ve İklim Değişikliği: İnsan faaliyetlerinin etkisiyle atmosfere yayılan aerosoller ve sera gazları neticesinde buzulların erimesi ve deniz seviyesinin yükselmesi somut göstergelerdir (Aksay, Ketenoğlu ve Kurt, 2005).

4.3. Ulrich Beck'in Yaklaşımı

Beck "Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru" adlı başyapıtında, risk toplumu teorisinin sacayaklarını oluşturan temel dayanaklara değinmiştir. Beck'e göre ileri modernlikte toplumsal risk üretimi ve toplumsal servet üretimi birbirine paralel biçimde ilerlemektedir. Beck'e göre ileri modern toplumlarda odak, sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin beraberinde getirdiği risklerin bölüşümüne ve yönetimine kaymış bulunmaktadır. Beck zenginliğin dağıtımından risk dağıtımına geçişin iki nedenini; toplumun gerçek maddi sıkıntılarının nesnel olarak azalması ve tehlikelerin boyutlarının büyümesi olarak açıklar (Beck, 2024).

Beck, *Siyasallığın İcadı* adlı eserinde bireyselleşme dalgasına değinir; bireyselleşme sosyal devlet ve piyasa koşulları altında dayatılan 'paradoks bir zorlama'dır (Beck, 2005). Bunun güncel bir tezahürü olarak mekandan esnek biçimde çalışan "dijital göçebelik" gösterilebilir (Deniz, 2019).

Beck, resmi kurumların dışına taşan siyasal süreçleri "alt-siyaset" kavramıyla açıklamaktadır (Beck, 2005). Bu kurumsal denetimlerin esnekliği ve düşünümsel modernleşmenin dinamikleri Bulkeley (2001) tarafından şematize edilmiştir.

Şekil 2. Düşünümsel modernleşmenin dinamikleri (Bulkeley, 2001).

Risk toplumunda en kritik kavramlardan biri de ‘organize sorumsuzluk’ kavramıdır. Bu kavram, tehlikelerin arttığı bir yapıda sorumluların hukuki ve siyasi bağlamda belirsizleşmesini anlatır (Babacan, 2024). George Ritzer bu anlamda bilim kurumlarının riskleri önlemekten ziyade meşrulaşmasına ön ayak olduğunu savunur (Ritzer ve Stepnisky, 2018).

5. YABANCI VE GÜVENLİK KAVRAMI

5.1. Yabancı Kavramı

Sosyoloji literatüründe Georg Simmel yabancı, maceracı ya da cimri gibi toplumsal tiplerle karşılaşmamıza çıkmaktadır. Ulus Baker'ın da belirttiği üzere Simmel, toplumsal tiplerin bireysel niteliklerden çok toplumsal nitelikler neticesinde şekillendiğini savunmaktadır (Gökçen ve Ulutaş, 2019). Simmel yabancıyı “bugün gelen aynı zamanda her an gidebilecek olan” olarak görmektedir. Zygmunt Bauman ise yabancıyı tanıdık ama dışsal bir tip, ne içerde ne de dışarıda olan, ulus-devletlerin “atık maddesi” ve müphemlik sembolü olarak konumlandırmaktadır (Bauman, 2003). Köken itibarıyla yabancı sözcüğünden türeyen yabancı kavramının, insan dışında ve doğaya ait bir parçaymış gibi görüldüğü belirtilmektedir (Göker ve Keskin, 2015). Türk Dil Kurumu'nun tanımında “başka bir milletten olan, başka devlet uyruğunda olan; bigane, ecnebi” ifadeleri yer almaktadır (<https://sozluk.gov.tr>). Derrida yabancılığı konukseverlik çerçevesinde ele alarak, Latince “hostis” kökünden türeyen “hospitalité” kavramının hem misafirperverliği hem de düşmanlığı içeren ikili anlamına dikkat çekerek (Baran, 2025).

5.2. Yabancı Algısının Güvenlik Politikaları Üzerindeki Etkisi

Kopenhag Okulu'nun geliştirdiği güvenlikleştirme teorisi Rusya-Ukrayna krizi, göç ve sınır güvenliği gibi meselelerin incelenmesinde uygulanmıştır (Sula, 2021). Barry Buzan'a göre yeni güvenlik anlayışında şiddetin dört temel yapısı vardır: Devlet-devlete karşı, devlet-sivil olmayan topluma karşı, devlet-sivil topluma karşı ve sivil-sivil olmayan topluma karşı (Buzan, 2008). Ole Wæver güvenliğin «söz-edim» (speech-act) olduğunu, tehdidin dillendirilme şeklinden ortaya çıktığını savunmaktadır (Sula, 2021). Kopenhag Okulu üyeleri, konunun demokratik çözümü için güvenlik zemininden tekrar siyasete dönülmesini, yani “güvenlikdışlaştırma” (desecuritization) seçeneğini tavsiye etmektedir (Sula, 2021). Huysmans (2000), yabancı algısının güvenlik politikaları üzerindeki dönüştürücü etkisini üç temel boyutta inceler: İç güvenlik politikaları, kültürel güvenlik politikaları ve sosyo-ekonomik politikalar.

6. GÖÇ, YABANCILIK VE GÜVENLİK TEHDİDİ

6.1. Küreselleşme ve Göç Hareketleri

Küreselleşme kavramının literatürde bugünkü anlamıyla ilk kez 4 Nisan 1959'da *The Economist* dergisinde kullanıldığı bilinmektedir. Theodore Levitt kavramı ekonomi çerçevesinde, Ritzer ve Roland Robertson ise kültürel yönüyle ele almıştır (Aktel, 2001). Küreselleşme süreci kentsel mekanlarda seçkin kentsel düzenlemeler ve güvenli siteler üzerinden toplumsal ayrışmayı barındırmaktadır (Geniş, 2011).

Chicago Okulu'ndan Robert Ezra Park'ın “marjinal insan” yaklaşımında yabancı, iki farklı kültürün kesişim noktasında yer alan bir kültürel melezdir (Park, 2016). Park göçün bireyin kişilik yapısında yarattığı öznel etkileri Yahudiler ve gettolar üzerinden analiz etmiştir (Park, 2016). Bauman'a göre yerleşik halkın yabancılara karşı ilk tepkisi «geldikleri yere» geri gönderilmeleri yönündedir; bunun mümkün olmadığı durumlarda ise fiziksel (gettolar) veya manevi mesafe yollarıyla yabancılaştırma süreçleri işletilir (Şan ve Abdulhakimoğulları, 2021). Akışkan modern dünyada yaşayan bireyler kendi kimlikleri üzerinde sürekli bir ‘yaratıcı yıkıcılık’ gerçekleştirmektedir (Arıcı, 2024). Huysmans ise refah devleti düzenlemelerinde göçmenlerin “istila” veya “sel” metaforlarıyla sunularak sistemin varlığına yönelik bir tehdit ve günah keçisi haline getirildiğini belirtir (Huysmans, 2000).

6.2. Uluslararası Göç Politikalarının Evrimi

1990'lı yıllarda Doğu Avrupa sınırlarının açılması, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Yugoslavya'nın dağılması ve Körfez krizi beklenmedik nüfus hareketliliklerine yol açmıştır (United Nations, 1998). Göç konusu ikincil (low) politika konusu olmaktan çıkıp yüksek (high) politika konusu haline gelmiştir (Elmas, 2016). Birleşmiş Milletler (BM) Kalkınma Programı kapsamında insan güvenliği kavramına 1994 senesinde ilk kez değinilmiştir (Çınar, 2022). Sığınma kavramının “sorun” olarak algılanmasıyla uluslararası düzeyde şu anlaşmalar şekillenmiştir (Şimşek ve İçduygu, 2017):

- Schengen Anlaşması (1985): Belçika, Lüksemburg, Fransa ve Almanya arasında imzalanmış, iç sınır denetimlerini tamamen kaldırmıştır (Değirmenci, 2011; Sevimli ve Reçber, 2014).
- Dublin Sözleşmesi (1990): Kitleli göçler üzerine imzalanmış, sığınmacıların diledikleri üye ülkeye başvuramayacaklarını hükme bağlamıştır (Duruel, 2017).
- Maastricht Antlaşması (1993): Göç, sığınma ve sınır kontrolü konularında ortak bir sorumluluk geliştirmek amacıyla “Adalet ve İçişleri” alanını oluşturmuştur (Değirmenci, 2011).
- Amsterdam Antlaşması (1997): AB'nin “özgürlük, güvenlik ve adalet” alanı olduğunu vurgulayarak Schengen düzenlemelerini AB çerçevesine dahil etmiştir (Baykal ve Göçmen, 2016; Güleç, 2015; Topçu, 2019).

6.3. Modern Toplumlarda Güvenlik Politikalarının Evrimi

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde güvenlik ihtiyacı fizyolojik basamaktan hemen sonra gelir (Şengöz, 2022). Thomas Hobbes, *Leviathan* eserinde devletin temel varoluş nedeninin kaos ortamından ve herkesin herkese

karşı savaşımdan kurtulmak amacıyla bireysel güvenlik aracı olarak kurgulandığını belirtir (Tunçay, 2014). Birdiqli (2020), güvenlik politikalarının evrimini Pre-Teolojik evre ve Proto-Teolojik evre olarak ikiye ayırır. Max Weber devleti, fiziksel güç ve meşru şiddet kullanma tekeli elinde bulunduran mekanizma olarak tanımlar (Özen, 2024).

Modern güvenlik politikalarında erken dönem gözetim mimarisi olarak Samuel ve Jeremy Bentham kardeşlerin tasarladığı panoptikon hapishane modeli öne çıkmaktadır (Steadman, 2012). Michel Foucault panoptikonu modern dönemde toplum ve iktidar ilişkisi bağlamında ‘Gözün İktidarı’ olarak yorumlamıştır (Özdel, 2012). İktidar denetimi sağlamak adına Althusser’in ‘devletin ideolojik aygıtları’ olarak tabir ettiği aile, okul, din gibi kurumlardan yararlanır (Özdel, 2012). Gilles Deleuze ise ‘denetim toplumu’ kavramıyla disiplin toplumunun kapalı mekan sınırlarının aşıldığını, şifreler, e-posta, sosyal medya ve biyometrik veriler üzerinden denetimin süreklilik kazandığını savunur (Yücedağ, 2017).

7. TÜRKİYE’DE YABANCI ALGISI VE GÜVENLİK POLİTİKALARI

Türkiye’deki yabancı algısının, göç alan bir ülke olmasından kaynaklı doğrudan etkilendiği bilinmektedir. Özellikle Ortadoğu ülkelerinde meydana gelen herhangi bir kriz Türkiye’yi göçmenler için cazip bir liman haline getirmektedir. Göçmenlerin sebep oldukları riskler, mikro ölçekte başlayıp süreç içerisinde toplumsal düzene yayılarak yerliler tarafından tepkilere yol açmıştır. Yabancı olarak değerlendirilen bu insanlar toplumun kültürüne, gelenegine ve adetlerine uyum sağlayamadığında kültürel çatışmalar gibi risk faktörlerini ortaya çıkarabilmektedir.

Göç sonucu ortaya çıkan insan hareketliliği, güvenlik önlemleri alınmasına ya da yabancılara bazı haklar tanınmasına sebep olmuştur. Türkiye de bu yoğun akıştan ciddi anlamda etkilenen bir ülke olarak yabancılar üzerine politikaların içeriğini genişletmek durumunda kalmıştır.

7.1. Göç ve Mülteci Politikalarının Tarihsel Gelişimi

Türkiye; NATO, Avrupa Konseyi ve AGİT gibi Batı merkezli üst yapılarda aktif roller üstlenmiştir (Çomak, 2006). Balkan Savaşları Anadolu topraklarına doğru büyük kitleler halinde göçleri başlatmıştır (Sarınay, 2011). Türkiye jeopolitik açıdan hem hedef, hem kaynak, hem de transit ülke işlevi görmektedir (Altıntaş, 2014). Cumhuriyetten günümüze toplu göç verileri (Koçak ve Durgun, 2023) kronolojik olarak şu şekildedir:

- 1921-1938 yılları arasında Yunanistan’dan yaklaşık 384 bin kişi.
- 1923-1946 döneminde Balkanlar’dan yaklaşık 800 bin kişi.

- 1933-1946 yılları arasında Almanya'dan yaklaşık 800 kişi.
- 1987-1988 yıllarında Irak'tan 51 binin üzerinde sığınmacı.
- 1989-1990 yıllarında Bulgaristan'dan yaklaşık 345 bin kişi.
- 1990-1991 Körfez Savaşı sürecinde Irak'tan kaçan 467 binden fazla insan.
- 1992-1998 yılları arasında Bosna-Hersek'ten yaklaşık 20 bin kişi.
- 1999 yılında Kosova'dan 17 binin üzerinde, 2001'de Makedonya'dan 10 bini aşkın kişi.
- 2011 Suriye İç Savaşı sonrasında ise yaklaşık 3,5 milyon Suriyeli geçici koruma statüsüyle ülkeye giriş yapmıştır.

Hukuki düzenlemeler bağlamında Türkiye, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ni coğrafi sınırlama şartıyla kabul etmiştir; yalnızca Avrupa'dan gelen kişilere mülteci statüsü verilmektedir (Ertan ve Ertan, 2017). Cumhuriyetin erken dönemindeki 1934 tarihli İskan Kanunu Türk soyundan gelme ve kültürüne sahip olma şartını taşımaktadır. 1994 tarihli Yönetmelik mülteci ve sığınmacı tanımlarını yapmış, ancak temel insani haklara (sağlık, sosyal hizmetler) yönelik güvence içermemiştir (Şimşek, 2018). Suriye krizi sonrasında yasal çerçeveyi yönetmek adına 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu yürürlüğe konmuş ve Göç İdaresi Genel Müdürlüğü yapılandırılmıştır (Bahçeci ve Uzun, 2017; Çaki, 2018; Teksoy, 2013).

7.2. Türkiye'de Yabancı Algısı ve Medyanın Rolü

Toplum, çağın kültürel değişimlerine uyum sağlarken, kimliklerin de bu dönüşümden etkilendiğine değinmiştik. Medya, bu süreçte önemli bir rol üstlenerek toplumsal kimliklerin şekillenmesini etkileyip hızlandırmıştır. Modernizm ile birlikte medya; kimlikleri yeniden inşa ederken, postmodern dönemde ise imajlar üzerinden kimlik üretimini hızlandırmaktadır. Özellikle öteki kimliklerin oluşturulmasında medyanın önemli bir işlev üstlendiği inkar edilemez bir gerçektir. Bilindiği üzere kalıp yargılar ve damgalamalar, yeni medya aracılığıyla sosyal medyada daha görünür hale getirilmektedir. Mülteciler, bu süreçte öteki olarak konumlandırılan temel kimlik gruplarından biridir. Medya, mültecilere yönelik inşa ettiği söylemlerle toplumsal korkuları körüklemekte, sosyal medya ise bu söylemleri daha hızlı yayarak algıyı güçlendirmektedir. Yeni medya, ötekileştirilmiş kimliklerin daha görünür olmasına ve bu kimliklerin kanıksanmasına zemin hazırlamaktadır. Ötekileştirilen kimlikler sosyal medya platformlarında daha geniş yer bulmakta ve toplumsal algı yine medya vasıtasıyla şekillenmektedir (Akdal ve Sarı, 2022).

Son dönemde, Suriye'deki savaş nedeniyle Türkiye, yabancılar için önemli bir sığınak olmuştur. Bu durum, yerli halkın bir kısmını yardımlaşma duygusuyla memnun ederken, diğer kısmında ise rahatsızlık yaratmıştır. Yabancıların medyada ötekileştirilmesi, toplumsal algılarda dışlanma biçiminde karşılık bulmuştur. Medya, bu algıların şekillenmesinde ve zamanla değişmesinde önemli bir rol oynamıştır ve oynamaya da devam etmektedir.

2015 yılında Türkiye'deki yerlilerin, Suriyelilere yönelik algısını ölçmek amacıyla gerçekleştirilen bir anket verileri incelendiğinde, medyanın yerli halk üzerindeki etkisi ve algı oluşturmadaki rolü net bir şekilde görülmektedir. Araştırmanın neticesinde Türkiye vatandaşlarının Suriyeliler hakkındaki bilgilerin yarısından fazlasını televizyondan, geri kalan bilgileri ise internet vb. medya araçlarından edindikleri ortaya konmuştur. Yapılan araştırma bağlamında medyanın, yabancıya yönelik algının şekillenmesi üzerinde oldukça güçlü bir etkisi olduğu görülmektedir (Sunata ve Yıldız, 2018). Bu veriler, McLuhan'ın 'küresel köy' tezini desteklemekte ve medyanın toplumsal algı üzerindeki etkilerini somut bir şekilde ortaya koymaktadır (Sunata ve Yıldız, 2018). Sosyal medya platformlarında (X, Instagram, YouTube, TikTok, Discord) demografik üstünlük kaybı korkusu üzerinden "Afgan gençler" veya "Suriyeli hırsızlar" gibi aşağılama ve damgalama içeren ifadeler nefret söylemlerini artırmaktadır (Irak, 2022).

7.3. Avrupa-Türkiye Göç Anlaşması (2016) ve Karşılaştırmalı Göç Yönetimi

2016 yılında yürürlüğe giren Avrupa Birliği-Türkiye Göç Anlaşması (Geri Kabul Anlaşması), göç olgusunun uluslararası siyasette nasıl "güvenleştirildiğinin" (securitization) görünür kurumsal örneklerinden biridir. Avrupa Birliği'nin Komşuluk Politikası ve Güvenlik Stratejilerinin temel rasyonalitesi, sınır hattının ötesinde sürdürülebilir bir ekonomik refah alanı korumak ve AB çerperinde istikrarlı aktörlerden oluşan bir "dostluk halkası" inşa etmektir. 2016 Anlaşması, esasen AB'nin kendi hinterlandını düzensiz göç dalgalarından yalıtma adına Türkiye'yi bu stratejik "sınır ötesi güvenlik hattı" ve ara bölge olarak konumlandırma arzusunun ürünüdür. Avrupa güvenliği açısından Türkiye; küresel terörizm, organize sınır suçları, insan ve silah kaçakçılığı gibi transnasyonel tehditlerin bertaraf edilmesinde ve Orta-doğu ile Hazar havzasındaki düzensizliğin batıya sıçramasını önlemede hayati ve ikame edilemez bir jeostratejik öneme sahiptir (Çomak, 2006).

GKA, düzensiz göçün yalnızca insani bir sorun değil, aynı zamanda devletler arası güvenlik iş birliği ve risk yönetimi mekanizması olarak ele alındığını kanıtlamaktadır. Bu bağlamda anlaşma, risk toplumunda yabancı figürünün nasıl kurumsal düzenlemeler aracılığıyla güvenlik söyleminin

merkezine yerleştirildiğinin somut bir örneğini teşkil etmektedir (Bauman, 2018; Beck, 2024).

Yunan adalarını geçmiş olan düzensiz göçmenlerden Türkiye'ye geri gönderilen her bir Suriyeli için AB, kendi kriterlerini karşılayan ve güvenlik taraması yapmak koşuluyla Türkiye'den bir Suriyeliyi kabul edecektir. Bu 1'e 1 formülü karşılıklı bir değişimi konu edinmektedir (Ekşi, 2017). Bu maddeye göre Türkiye'de kayıtlı bulunan ve korunmaya muhtaç yani en kırılgan Suriyeli'nin AB ülkelerine yerleştirileceği, bu kadar muhtaç olmayanların geri gönderileceği anlamları ortaya çıkmaktadır. Hedeflenen şey daha kontrollü bir göçün gerçekleştirilmesidir.

Uluslararası güvenlik literatüründe Soğuk Savaş askeri stratejilerine odaklanan ve bunları geliştiren Strateji Çalışmaları (Soğuk Savaş Gelenekselciliği), güvenliği büyük ölçüde devletin bekası, askeri kapasite ve caydırıcılık çerçevesinde ele almıştır (Güdül, 2021). Buna karşılık Barış Araştırmaları ekolü güvenliği "negatif barış" (savaşın ve fiziksel şiddetin yokluğu) ile "pozitif barış" (toplumsal adaletin, eşitliğin sağlanması ve yapısal şiddetin ortadan kaldırılması) olmak üzere iki boyutta kavramsallaştırmıştır (Bozkurt, 2024).

Türkiye'nin göç yönetimi, Avrupa'da 2010'lu yıllardan itibaren baskın hale gelen iki yönlü entegrasyon (integration) modellerinden farklılaşarak, 'sosyal uyum' (social harmonization) kavramı üzerine inşa edilmiştir. Bu kavramsal tercih, her ne kadar politika belgelerinde 'ortak bir aidiyet zemini' oluşturma çabası olarak sunulsa da, uygulamada Avrupa'daki yapısal entegrasyon modellerine kıyasla daha yerel ve kültürel bir nitelik taşımaktadır. (Yükseker ve Çeler, 2024).

Türkiye'nin sosyal uyum yaklaşımı ile Avrupa'nın 'iki yönlü entegrasyon' modeli arasındaki temel sosyolojik ayrım, hak temellilik ve hukuki statü noktasında belirginleşmektedir (Erat ve Demirci, 2022; Kurtoğlu, 2022), Türkiye'deki sosyal uyum anlayışı daha çok hukuki ve kurumsal güvencelerden ziyade "dini kardeşlik" ve "ensar-muhacir" söylemleri gibi kültürel ve manevi referanslar aracılığıyla, çoğu zaman geçici nitelikte bir aidiyet zemini oluşturmaktadır (Arıçam, 2021; Doğanoglu, 2022). Bu durum, göçmenlerin toplumsal kabulünü sürdürülebilir kılmak yerine, hukuki öngörülemezliği beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin uyum kavramı üzerindeki bu yaklaşımı, göçmenlerin topluma katılımında daha sınırlı bir perspektif sunmakta ve sürdürülebilir entegrasyon politikalarının eksikliğini göstermektedir.

8. SONUÇ

Bu araştırmada, Aydınlanma düşüncesinin vaat ettiği rasyonel, öngörülebilir ve güvenli modern dünya tasarımı, geç modernlik evresinde nasıl bir “risk toplumu” krizine dönüştüğü literatür çalışmaları ışığında analiz edilmiştir. Giddens’in “Juggernaut” metaforu, Beck’in “düşünümsellik” ve “organize sorumsuzluk” kavramsallaştırmalarıyla birlikte ele alındığında, toplumların bizzat kendi endüstriyel, bilimsel ve rasyonel üretimlerinin yan etkileriyle yüzleşmek zorunda kaldığı görülmektedir. Nükleer felaketler, siber tehditler ve küresel iklim krizleri gibi modern riskler, ulusal sınırları tamamen önemsizleştiren bir “bumerang etkisine” sahiptir.

Risk toplumunun geniş ölçekli belirsizlik üretme kapasitesi, bireylerin gündelik yaşamlarında ontolojik güvensizlik döngülerini güçlendirerek Giddens’in ifadesiyle “pusuda bekleyen kaosu” yüzeye çıkarmaktadır. Modern özne ve kurumlar, bu soyut kaygıları yönetmekte yetersiz kaldıklarında, belirsizlikleri Bauman’ın “müphem ötekiler” olarak tanımladığı “yabancı” figürü üzerinden görünür ve denetlenebilir nesnelere aktararak anlamlandırılmaya çalışmaktadır. Yabancı’nın toplumsal yapı içerisindeki belirsiz konumu, onu modern güvenlik söylemlerinde kolaylıkla risk ve tehdit çatısı altında değerlendirilen bir aktöre dönüştürmektedir.

Kopenhag Okulu’nun güvenlikleştirme teorisi çerçevesinde incelenen risk ve yabancı ilişkisi göstermektedir ki, güvenlik, dil ve söylem aracılığıyla inşa edilen performatif bir “söz-edim” pratiğidir. Ağ toplumu dinamiklerini elinde bulunduran medya, yabancı figürünü kriz anlarında suç, terörizm, ekonomik kriz ve demografik istila söylemleriyle damgalamaktadır. Erving Goffman’ın damgalama kuramının da desteklediği üzere medya, mülteci kimliğini dilediği yöne çevirerek algıları şekillendirmekte etkilidir. 18 Mart 2016 Mutabakatı’nda görüldüğü üzere AB, göçü Toplumsal Güvenlik sektöründe bir tehdit olarak kurumsallaştırıp «refah şövenizmi» ile sınır ötesi ara bölgeler kurgularken ve riski dışsallaştırırken; Türkiye, jeopolitik konumu nedeniyle göçü öncelikle Askeri ve Sınır Güvenliği sektöründe konumlandırmaktadır. Türkiye’nin yasal güvenceler yerine manevi referanslar üzerinden yürüttüğü geçici “sosyal uyum” söylemi, kalıcılık evresinde hukuki bir öngörülemezlik yaratmaktadır. Her iki egemen model de mülteciyi modernitenin krizlerini örten birer “güvenlik nesnesi” haline getirerek yabancıyı yapısal olarak dışlamaktadır.

KAYNAKLAR

- Akdal, T. (2022). *Medya ve Öteki*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Aksay, C. S., Ketenoglu, O., & Kurt, L. (2005). Küresel Isınma ve İklim Değişikliği. *Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Dergisi*, 1(25), 29-42.
- Aktel, A. G. M. (2001). Küreselleşme Süreci ve Etki Alanları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1-18.
- Alkın, R. C. (2017). Ulrich Beck'in Risk Toplumu Kavramsallaştırması Ekseninde Toplumsal Kontrolün Dönüşümüne Giriş Denemesi. *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 1(1), 35-54.
- Altıntaş, S. (2014). Davetsiz misafirler: Türkiye'deki mültecilerin maduniyet görünüm-leri. *İdealkent*, 5(14), 252-276.
- Arıcı, S. (2024). *Zygmunt Bauman ve Akışkan Dünya: Akışkan Dünyada İnsan ve İnsan İlişkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aydınlı, G. (2024). *Türkiye'de modernitenin çözülmesi: Latife Tekin'in romanlarında risk toplumu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Babacan, M. (2024). Ulrich Beck'in Sosyoloji ve Din Sosyolojisi Mirası Üzerine Bir Değerlendirme. *Dergiabant*, 12(1), 32-53.
- Bahçeci, H. İ., & Uzun, U. Z. (2017). Türkiye'de uluslararası göç ve yerel politika. *Kentsel Çalışmalar Dergisi*, 10(2), 85-112.
- Balcı, A. (2006). Roland Robertson, küreselleşme ve kültür. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 25-37.
- Baran, İ. (2025). Damga ve sürekli yabancılık: Almanya Türk toplumu örneği. *Eskiyeini*, (56), 67-101.
- Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve müphemlik* (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2024). *Akışkan Modernite* (S. O. Çavuş, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Baykal, S., & Göçmen, İ. (2016). *Avrupa Birliği kurumsal hukuku* (ss. 116-120). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Beck, U. (2005). *Siyasallığın İcadı* (N. Ünler, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beck, U. (2024). *Risk toplumu: Başka bir modernliğe doğru* (K. Özdoğan & B. O. Doğan, Çev.). İstanbul: Minotor Kitap.
- Birdişli, F. (2020). Uluslararası güvenliğin tarihsel gelişimi ve post-modern güvenlik dönemi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi* (International Security Congress Special Issue), 235-260.
- Bozkurt, İ. (2024). Barış Operasyonlarının Dönüşümü: Kısa Bir Gözden Geçirme. *Savunma ve Güvenlik Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 137-192.

- Bulkeley, H. (2001). Governing climate change: the politics of risk society?. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26(4), 430-447.
- Buolamwini, J., & Gebru, T. (2018, January). Gender shades: Intersectional accuracy disparities in commercial gender classification. *Conference on Fairness, Accountability and Transparency*, 77-91.
- Buzan, B. (2008). The changing agenda of military security. *Globalization and Environmental Challenges*, 553-560.
- Çakır, Ö. (2014). *Düşünümsel modernleşme kavramı*. İstanbul: TUIÇ Akademi.
- Çakı, A. (2018). *Geçmişten bugüne Türkiye'nin göç politikası ve Suriyeli göçmenler bağlamında göç yönetişimi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Çelebi, A. (2001). Risk ve olumsuzluk: Sosyal teori-sosyal felsefe ilişkisini anlamaya yönelik iki anahtar kavram. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(1), 35-54.
- Çelik, T. N. (2024). Ulrich Beck ve Anthony Giddens' ın düşünümsellik analizi bağlamında yapay zeka tartışmalarına uzanmak. *Muhakeme Journal*, 7(1), 1-18.
- Çınar, D. (2022). Göç ve güvenlik; medyanın algı yönetimi. *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 3(2), 303-337.
- Çomak, H. (2006). Avrupa'da güvenlik yapılanmasının yeni parametreleri ve Türkiye'nin durumu. *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 97-120.
- Çuhacı, A. (2017). Ulrich Beck'in risk toplumu kuramı. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(14), 129-157.
- Değirmenci, G. (2011). *Avrupa Birliği Göç Politikası Kapsamında Fransa'nın Göç Politikası* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Deniz, A. K. (2019). Dijital çağın hedonist çalışanları: Dijital göçebeler. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 101-113.
- Duruel, M. (2017). Avrupa Birliği göç politikası ve kitlesel göç akınları karşısındaki durumu. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 1-12.
- Elmas, F. Y. (2016). *Avrupa 'Kapı Duvar': Göç yaklaşımında söylem-eylem tutarsızlığı* (Vol. 8). Ankara: International Strategic Research Organization (USAK).
- Emre, Y. (2015). Anthony Giddens ve uluslararası ilişkiler: Yapılanma, modernite ve küreselleşme. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 11(44), 5-23.
- Erden, E. (1992). Radyoaktivite, Radyasyon ve Çernobil Sonrası Yaşadıklarımız. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 16(2), 171-173.
- Ersöz, A. G. (2020). COVID-19 salgını özelinde Ulrich Beck'in "risk toplumu" ile Anthony Giddens' ın "geç modernite" kavramlarını yeniden düşünmek. *Turkish Studies*, 15(6), 525-540.
- Ertan, K. A., & Ertan, B. (2017). Türkiye'nin göç politikası. *Contemporary Research in*

Economics and Social Sciences, 1(2), 7-39.

- Gençsoy, E. K. (2016). *Safety based decision support systems for marine structures* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Technical University Institute of Science, İstanbul.
- Giddens, A. (1999). Risk and responsibility. *Modern Law Review*, 62(1), 1-10.
- Giddens, A. (2024). *Modernliğin Sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gökçen, A., & Ulutaş, E. (2018). Toplumsal bir tip: misafir. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 9(1), 115-138.
- Göker, G., & Keskin, S. (2015). Yabancı ve mekânsal ayrışma: “District 9” filminde heterotopik mekân ve ileri marjinallik. *Akademik Bakış Dergisi*, (52), 428-453.
- Güleç, C. (2015). Avrupa Birliği’nin göç politikaları ve Türkiye’ye yansımaları. *Tesam Akademi Dergisi*, 2(2), 45-72.
- Günay, D. (2002). Sanayi ve sanayi tarihi. *Mimar ve Mühendis Dergisi*, 31(2002), 8-14.
- Günerigök, M. (2018). *Risk toplumu ve din: Yeni bir sosyolojiye doğru*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları.
- Halatçı, Ü. (2006). 11 Eylül Terörist Saldırıları ve Afganistan Operasyonu’nun Bir Değerlendirmesi. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2(7), 80-98.
- Huysmans, J. (2000). The European Union and the securitization of migration. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 38(5), 751-777.
- Irak, H. (2022). Twitter’ın karanlık yüzü: Nefret söylemleri. *Communicata*, (24), 1-12.
- ISO/IEC 31000. (2011). *Risk yönetimi – Prensipler ve kılavuzlar*. Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
- Kahraman, Z., & Özdemir, K. Y. (2022). Nükleer enerjinin riskleri ve nükleer santallerde iş sağlığı ve güvenliği. *Karaelmas Journal of Occupational Health and Safety*, 6(1), 53-65.
- Kaya, Y. (1999). Modernleşme. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 447-454.
- Kesebir, M. (2018). 2008 Küresel Finansal Kriz ve Bu Krizin Türkiye’deki Ekonomik Göstergelere Etkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), 531-538.
- Koçak, A., & Durgun, A. (2023). Türkiye’nin uluslararası göç politikaları. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, 5(13), 253-273.
- Koçak, H., & Memiş, K. (2017). Ulrich Beck’in risk toplum teorisi bağlamında güvenlik ve özgürlük ikilemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 251-265.
- Kodak, D. (2018). Düşünümsel modernitede mahremiyeti yeniden tanımlamak: Kuşaklararası bir araştırma. *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, (54), 85-116.

- Luhmann, N. (2017). *Risk: A sociological theory*. New York, NY: Routledge.
- Metin, C. (2021). Bir Tarihsel Süreç Olarak Modernleşme. *Tarihin Peşinde*, (25), 71-119.
- Mutlu, Ç., & Akbaş, Z. (2016). 11 Eylül saldırıları üzerinden uluslararası terörün turizme etkisi: Türkiye örneği. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 1-14.
- Özdel, G. (2012). Foucault bağlamında iktidarın görünmezliği ve “Panoptikon” ile “İktidarın Gözü” göstergeleri. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2(1), 22-29.
- Özen, Z. (2024). *Devletin şiddet tekeli ve bir “istisnası” olarak linç* (Tez No. 892241) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Özkul, O. (2023). *Kültür ve küreselleşme*. İstanbul: Lejand Kitap.
- Park, R. E. (2016). İnsan göçü ve marjinal insan. K. Eren (Çev.), *Yabancı: Bir İlişki Biçimi Olarak Ötekilik içinde* (ss. 69-82). Ankara: Heretik Yayınları.
- Rasborg, K. (2021). *Ulrich Beck: Theorising world risk society and cosmopolitanism*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Ritzer, G., & Stepnisky, J. (2018). *Modern sosyoloji kuramları* (H. Hülür, Çev.; 8. Baskı). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Sarınay, Y. (2011). Cumhuriyet döneminde Balkan ülkelerinden Ankara'ya yapılan göçler (1923-1990). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27(80), 351-388.
- Sevimli, K. A., & Reçber, S. (2014). Avrupa Birliği'nde işçilerin serbest dolaşımı ve Türk işçilerinin serbest dolaşım hakkı. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 72(2), 391-440.
- Soydemir, S. (2011). Modernizmin karanlık yüzü: Risk toplumu. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2), 169-178.
- Steadman, P. (2012). Samuel Bentham's panopticon. *Journal of Bentham Studies*, (14), 1-30.
- Sula, İ. E. (2021). Güvenikleştirme kuramında ‘Söz edim’ ve ‘Pratikler’: Türkçe güvenikleştirme yazınında ‘Yöntem’ arayışı. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17(37), 85-118.
- Sunata, U., & Yıldız, E. (2018). Representation of Syrian refugees in the Turkish media. *Journal of Applied Journalism & Media Studies*, 7(1), 129-151.
- Şan, M. K., & Abdulhakimoğulları, E. D. (2021). Suriyeli sığınmacılarla birlikte yaşam deneyimi bağlamında algı ve görüşler: Twitter üzerinden Suriyelilerin sosyal temsili. *Universal Journal of History and Culture*, 3(2), 209-241.
- Şengöz, M. (2022). Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi modeli'nin bütünleşik bir süreç olarak yeniden yorumlanması. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 164-173.
- Şimşek, D. (2018). Mülteci entegrasyonu, göç politikaları ve sosyal sınıf: Türkiye'deki Suriyeli mülteciler örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, (40), 367-392.

- Şimşek, D., & İçduygu, A. (2017). Giriş: Uluslararası göç, politika ve güvenlik. *Toplum ve Bilim*, (140), 6-10.
- Teksoy, B. (2013). 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununa göre yabancıların vize alma zorunluluğu. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 62(3), 855-908.
- TEMA Vakfı. (2013, Ocak 16). *Fukuşima ders olsun...: TEMA Vakfı'ndan kamuoyuna çağrı* [Basın bülteni]. TEMA Vakfı. Erişim adresi: <https://www.tema.org.tr>
- Topcu, N. (2019). Küreselleşme, uluslararası göç ve Avrupa Birliği göç politikaları. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (3), 50-65.
- Tozal, Ö. (2022). Riskin Etimolojisi ve Tarihi Serancamı. *Bitlis İslâmiyât Dergisi*, 4(2), 32-41.
- Tunçay, M. (Der.). (2014). *Batı'da siyasal düşünceler tarihi: Seçilmiş yazılar-Yeni çağ* (5. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2026). *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr>
- United Nations. (1998). *International Migration Policies*. Erişim adresi: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_1998_international_migration_policies.pdf
- Wood, O. G. (1964). Evolution of the concept of risk. *The Journal of Risk and Insurance*, 31(1), 83-91.
- Yalçınkaya, T., & Özsoy, E. (2003). *Risk Toplumu: Bilgi Toplumu'nun Evriminde Yeni Boyut*. II. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Kocaeli Üniversitesi İİBF, Kocaeli.
- Yıldırım, E. (2008). Risk toplumunda (depremle) yaşamak. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 3(1), 75-85.
- Yücedağ, İ. (2017). Modern toplumda denetim asemblajı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (41), 161-176.

**EKOFEMİNİST BİR PEDAGOJİYE DOĞRU:
SHİVA, MİES VE MERCHANT'TA BİLİM,
DOĞA VE EĞİTİM**

“ ”

Meltem KURTOĞLU ERDEN¹

¹ Doç.Dr., Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Öğretim Teknolojileri Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0003-2438-438X

GİRİŞ

İnsan ile doğa arasındaki ilişkiler, insanın modern düşünce ve bilimsel-teknolojik ilerlemeler sayesinde doğa üzerinde kurduğu hükümlanlık, doğanın yıkımı, kapitalizmin doğa üzerinde yarattığı büyük tahribat ve sonuçlar bir kere daha bunun kadın, toplum ve doğa üzerinde tartışmasız bir egemenlik kuran erkek-egemen patriarkal bir düzenin sonucu olduğunu göstermiştir. Böyle bir sonucu feminist teorinin bu alandaki kapsamlı, eleştirel ve analitik çalışma ve tartışmalarının bir ürünü olan eko-feminist bakış açısında da çok açık bir şekilde görebiliriz.

Eko-feminizm temelde bir değer sistemi, toplumsal hareket ve pratiktir. Ama aynı zamanda eril çıkarlar ile doğanın yıkımı arasında güçlü bağlantılar kuran bir siyasal analiz önerir. Bir anlamda, doğanın sömürsünün batılı erkeğin kadına dönük tutum(lar)ı arasında yakın bağların olduğunun fark edilmesinin başladığı bir ‘farkındalık’tır (Birkeland, 1993). Eko-feminizmin bu anti-kapitalist ve anti- kolonyalist yaklaşımı erkek egemen patriarkal düzenin güçlü bir eleştirisinin ürünüdür (Bedford, 2018). Bu yüzden, teorik olarak güçlü argümanları içermesinin yanından ekofeminizm aynı zamanda aktivist yönüyle de öne çıkan feminist bir perspektiftir.

Özellikle Shiva ve Mies’in ekofeminizme getirmiş olduğu yaklaşımlar ve teorik perspektif insan ve doğa ilişkilerini anlamaya ve doğanın ölümü denilen şeyin neden ve nasıl gerçekleştiğini açıklamaya önemli katkılar yapmıştır. Bu katkılar çoğunlukla güçlü bir toplum ve siyaset teorisinin bileşiminden oluşmuşlardır. Bunu Mies’in şu ifadesinde de çok açık bir şekilde görebiliriz. Mies’e göre modern toplum yapılarında en temel noktalardan bir tanesi erkek ve kadının ücretli-emek ve ev-içi işler olarak ayrımına tabi tutulduğu modern iş bölümüdür. Bu iş-bölümünde ücretli-emek doğrudan sermayenin, ya da ekonominin kontrolü altındadır. Ancak ekonomi, sadece kadının cinselliğini, doğurganlığını ve iş kapasitesini kontrol etmez; bunu yapması için bir aile politikası olan devlete de gerek vardır. Devlet, kapitalizmin yeni işçilere ve tüketicilere ihtiyaç duyusunun yanından bürokrasinin işlemesi ve egemen olduğu toprakları korumak için askerlere ihtiyaç duyduğu için kadın üzerinde güçlü bir kontrol uygulamak zorundadır. Ne devlet ne de ekonomi kadının belirli bir ‘rolü’ gerçekleştirmesinin dışında kadına bir kadın olarak ihtiyaç duymaz. Bütün bunlar bir erkek sadizmine bağlanmamalıdır. Aksine, bunlar tamamen dünyayı bölerek ve farklı alanları sömürüp kolonileştirerek bütün amaçlarına ulaşmayı hedefleyen kapitalizm sayesinde gerçekleşmiştir. Devlet ya da ulus-devletin görevi de bu içsel ve dışsal kolonileştirmeye düzen sağlamaktır. Bu aynı zamanda devletin onu yasallaştırması/yasal kılması anlamına gelir (Mies, 2014: 120-121). Eko-feminizm, Shiva ve Mies’de böyle bir toplum ve devlet analizinin bir sonucu olarak geliyor. Bunda özellikle güçlü bir kapitalizm eleştirisi önemli bir yer tutar. Kapitalizmin işleyişinin

temel unsurları olan belirli bir teritoryal alanı ifade vatan ve/veya toprak ve bunların üzerinde hükümlanlık kuran devlet temelde patriarkal yapılardır. İnsan ve doğa ilişkileri ele alınmak istendiğinde patriarkal yapılar olan devleti ve kapitalizmi herhangi bir teorik tartışmanın ve analizin dışında tutmak mümkün olmaz.

Bu kapitalist-patriarkal perspektif, eşitliği bir ön-gereklik farklılığı hiyerarşi ve aynılık olarak yorumlar. Bu tür bir perspektife dayandırılan sistem kendisini kadının, ‘yabancı’ halkların ve topraklarının ve doğanın kolonileştirmesiyle inşa ederek kendisini sürdürür. Dolayısıyla, kadını erkeğin hükümlanlığından özgürleştirmek isterken ‘modernleşme’ ve ‘kalkınma’ süreçlerinin ve ‘ilerleme’nin doğal dünyanın yıkımından sorumlu olduğu gerçeğini göz ardı edemeyiz. Batı bilimi ve anlayışı bu tür kavramlar üzerinden ilerlemeye çalıştı ve temel olarak aynılığı ve homojenleştirmeyi savunmanın yanında bilimin kendi arasında ve diğer şeylerle (kültür, din, gelenek, yaşam tarz(lar)ı vs.) olan ilişkilerinde bir hiyerarşi oluşturmaya girişti. Batı bilimi ve teknoloji anlayışının dayanmış olduğu ‘evrensel’ insanoğlu kavramı ve onun doğa ile diğer insani varlıklarla kurduğu ilişkileri temellendiren Avrupa-merkezci, ben-merkezci, eril-merkezci ve materyalist evrensel ideolojilerin temel bir eleştirisini gerektirir (Mies ve Shiva, 2014: 2, 11). Çünkü modern bilim tamamen evrensel değer yargılarından arındırılarak kendi başına bir bilgi sistemi olarak lanse edilir. Ve kendi yöntem(ler)ine dayanarak yaşamla, evrenle ve neredeyse her şeyle ilgili nesnel sonuçlar çıkardığını savunur. Bu modern bilim anlayışı oldukça indirgemeci ve mekanik bir paradigmaya dayanır ve 15. ve 17. yüzyılın bilimsel devrimini esas alan Batılı insana özgür bir bakış açısidir (Shiva, 2019: 73). Mies ve Shiva’nın modern batı bilimine getirdiği eleştiriler modern bir takım düalizmleri (kadın-erkek, toplum-doğa, kadın-beden, akıl-erkek ..vs.) aşan, küreselin karşısında yerele değer veren ve önemseyen, kültürel göreliliği savunan, farklılıkların ve çeşitliliklerin altını çizen bir bakış açısının sonucudur. Bu bakış açısı, bio-teknolojide, genetik mühendisliğinde ve yeniden-üretim teknolojilerindeki yeni gelişmelerin kadını bilim ve teknolojinin toplumsal-cinsiyetçi eğilimleri ve bilimin bütün paradigmasının tipik bir şekilde patriarkal, doğa-karşıtı ve kolonyalist ve kadını üretken kapasitesinden alıkoyma girişimleri karşısında bilinçlendirdi (Mies ve Shiva, 2014: 8-13, 16).

Mies ve Shiva’nın batı bilimine getirdiği eleştiriler bilimi, bilimsel kurumları ve aktörlerini temelde kapitalizmle, devletle ve küresel dünyayla yakın bir şekilde bağlantılandırarak bu ilişkilerin doğada, kadında, yabancı halklarda ve topraklarında yarattığı büyük yıkımı ve tahribatı kurulan birtakım ilişkiselliklere dayanır. Bilim-evrensellik, teknoloji-homojenleştirme/aynılık, kapitalizm-nesnelleştirme, ekonomi-işbölümü, devlet-aile ve/veya toplum-doğa gibi birtakım ilişkisellikler üzerinden bir ekofeminizm geliştirmeye

çalışırlar. Bilim, kapitalizm ve devlet arasında kurulan ilişkisellikler de benzer bir yaklaşımın ürünüdür. Bu tür ilişkiselliklerin bir eleştirisine dayanarak Shiva, toplumsal cinsiyet ile çeşitliliğin birçok biçimde birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve özellikle kadının ‘ikinci cinsiyet’ olarak inşasının biyolojik dünyada farklılığın yıkımına ve yerinden edilmesine neden olan kalkınma paradigmasının yanısıra farklılığın üstesinden gelememesiyle de yakından bağlantılı olduğunu söyler. Patriarkal dünya görüşü bütün değerlerin ölçüsü olarak erkeği görür, çeşitliliğe hiçbir alan bırakmazken hiyerarşiye büyük bir önem verir ve alan açar. Farklı olan kadını aşağı görür ve eşit bir muamele yapmaz. Doğa’nın çeşitliliği de aslında kendi içinde değerli görülmez. Aksine, onun değeri ticari bir kazanım uğruna ekonomik sömürüyle ölçülür. Bu ticarileştirilmiş değer kriteri, çeşitliliği bir probleme, eksikliğe indirger. Dolayısıyla, kapitalist patriarkal düzenin neden olduğu kadının bu marjinalleştirilmesi ve bio-çeşitliliğin yıkımı el ele gider. Bunun içindir ki, çeşitlilik birçok şekilde kadın siyasetinin ve ekoloji siyasetinin temeli olmalıdır.

Toplumsal cinsiyet siyaseti büyük ölçüde bir farklılıklar siyasetidir. Ekolojik siyasette tam olarak tektipleştiren ve homojen hale getiren süreçlere ve endüstriyel metalara karşı olarak doğanın çeşitliliği ve farklılığına dayanmalıdır (Shiva, 2014: 164-165). Shiva’nın buradaki açıklamaları ve Mies’in daha önceki argümanları göz önüne alındığında aslında modern bilime getirilen eleştirilerin temelini büyük ölçüde kapitalist ilerlemenin, kalkınma paradigmasının, bilim ve teknolojinin kapitalist üretim süreçlerinin bir aracı haline getirilmesinin, doğanın kapitalist sömürsünün, bütün bunların neden olduğu bir yıkım ve yerinden edilmenin ve bunların sürdürülmesi için bilimin siyasetle ve devlet kurumlarıyla olan bağları ve ilişkilerinin bir eleştirisine dayanır. Bir başka ifadeyle, daha önce de belirtildiği gibi Mies ve Shiva’nın eleştirilerini feminist teorinin de katkısıyla toplum ve siyaset teorisinin dayanan geniş-kapsamlı, analitik ve eleştirel bir bakış açısı temellendirir. Özellikle, siyaset ve devlet yaklaşımlarının eleştirisinin yanısıra güçlü bir doğanın kapitalizm, kapitalist ilerleme ve sömürü ve kalkınma paradigmalarıyla yıkımına odaklanan ekofeminist bakış açıları Mies ve Shiva’nın modern bilim eleştirilerinin temelini oluşturur.

Varolan toplumsal-siyasal düzenle içiçe geçmiş olan bu bilim anlayışı ve pratiği patriarkal-erkek sisteminin çıkarlarına hizmet eden, onu devam ettiren ve hâkim kılan bir bakış açısının aracı haline getirilmiştir. Söz konusu anlayış ve pratik kapitalist ekonomi ve sömürünün sürdürülmesine, kalkınma hamlelerinin gerçekleştirilmesine ve ekonomik gelişme ve ilerlemenin sağlanmasına indirgendiği için oldukça dar ve indirgemeci bir yaklaşıma sahiptir. Bilimin bu indirgemeci tavrını sadece kendi mitolojileri değil aynı zamanda hizmet ettiği çıkarlar da korumaktadır. Epistemolojik bir rastlantı olmaktan çok uzak olan bu indirgemeci bakış, belirli bir ekonomik ve siyasal

organizasyonun ihtiyaçlarını karşılamaya dönük bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Bu indirgemeci dünya anlayışı, sanayi devrimi ve kapitalist ekonomi aynı sürecin felsefi, teknolojik ve ekonomik unsurlarıdır. Dolayısıyla yapılması gereken şey, kadın ve doğa üzerindeki hükümlerin devam etmesini sağlayan -kapitalist ve sömürüye dayalı- bir mekanizma olan gerçekliği yeniden kavramsallaştırarak -yeni- bir dünya görüşü ve bilim anlayışının geliştirilmesi gerekir. Kadın ve doğaya karşı ortaya çıkan bu patriarkal-erkek egemen tahakküm biçimi doğası itibarıyla burada bütünlüğün bir ihlali olarak anlaşılan şiddete eğilimlidir. İndirgemeci bilim de kadını bütün üretkenliğinden, gücünden ve potansiyelinden yoksun bıraktığı ve sürece tabi kıldığı, kadına ve doğaya karşı şiddetin bir kaynağı olmuştur (Shiva, 2014: 24). Bilimin bu feminist eleştirisi, çoğumuz sosyal bilimci olduğumuz için başta ana-akım sosyal bilimlere karşı yöneltilen bir eleştiri olmalıdır. Bu eleştiri, tabi doğa bilimlerine, onun merkezi paradigmasına, temelinde yatan dünya görüşüne, antropolojisine, metoduna ve uygulamalarına da yöneltilmelidir. Bu eleştiri, sadece araştırma kurumlarında ve üniversitelerde ortaya çıkmamalıdır. Aynı zamanda, özellikle yeniden üretim ve gen teknolojilerine karşı bir hareket olarak gelişen ekoloji, barış ve kadın hareketleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkmalıdır (Mies, 2014: 43).

Merchant'ın ekoloji, kadın ve doğanın ölümü üzerine yapmış olduğu pek çok tartışma Mies ve Shiva'nın tartışmalarına oldukça yakındır. Vurguladığı noktalar, kadın ve ekoloji hareketinin neyle mücadele etmesi gerektiği ve ele aldığı konuların temelinde neyin yattığı üzerine görüşleri göz önünde bulundurulduğunda bu açıkça ortaya çıkar. Merchant kadın ve doğa kavramlarının kültür, dil ve tarih ile çok yakın bağlantılarının olduğu söyler. Mesela, besleyen bir anne olan Eski Yunan doğa kimliği kadın tarihi çevresel ve ekolojik değişim tarihiyle bağlantılıdır. Feminin yeryüzü, erken-dönem Avrupa'sında ortaya çıkan piyasa-yönelimli kültürün yükselişinin ve Bilimsel Devrimin yıktığı organik kozmolojide merkezi bir unsurdur. Bu yüzden, ekoloji hareketi tarihsel olarak modern-öncesi dönemle ilişkili kavramlar ve değerlere olan ilgisi yeniden uyandı (Merchant, 1983: 19-20). Bunu yaparken hem kadın hareketi hem de ekolojik hareket, doğa ve toplumda piyasa-ekonomisinin işleyiş tarzının yol açtığı hükmetme biçimi, saldırganlık ve rekabetin bedelinin sert bir eleştirisini yapmalıdır. Ekoloji, son iki yüzyılı aşan bir sürede Batılı kültürde ortaya çıkan kapitalizm, teknoloji ve ilerlemeyle ilişkili kontrolsüz büyümenin sonuçlarının eleştirisinde yıkıcı olmalıdır. Sanayileşme ve aşırı-nüfus artışının bozduğu doğanın dengesini yeniden eski haline getirmelidir. Sömüren, doğrusal bir şekilde daha fazla ilerleme mantalitesine karşı koyarak doğanın döngüsü içinde yaşama gereğini vurgulamalıdır. İlerlemenin bedellerini, büyümenin sınırlarını, teknolojik karar almanın eksikliklerini ve doğal kaynakların korunmasının ve geri-dönüşümün kaçınılmazlığına

odaklanmalıdır. Aynı şekilde, kadın hareketi de piyasada bütün insanların rekabet konusunda ödediği bedellere, erken-kapitalist toplumda kadınların anlamlı bir üretken-ekonomik bir rolü oynamada uğradığı kayba ve son derece rahatsız edici girişimci-koca için psikolojik ve eğlendirici bir kaynak olarak görülen kadın ve doğa bakışına maruz kaldı (Merchant, 1983: 20-21). Doğanın bir anlamda ölümünü beraberinde getirecek olan bütün bu gelişmeler kadın üzerinde oluşan patriarkal-erkek egemen düzenle çok yakın ilişkilidir. Bunun neden böyle olduğunu göstermeye çalışırken Merchant, tarihsel olarak doğa ve kadın arasında bu patriarkal düzenin kurduğu ilişkiyi de göz önünde bulundurur. Kapitalist, ilerlemeci, bilimsel-teknolojik gelişmelerle doğa üzerinde belirli bir tahakküm biçimi geliştiren bu düzen temel olarak doğanın ve kadının kontrol edilmesi üzerine odaklanmıştır.

Özellikle bu kontrol ve tahakkümün gerçekleşmesinde doğa ve üretkenliğin temel unsuru olarak görülen tohum üretimi konusunda bilimsel girişimler önemli bir rol oynar. Mesela Salomon House'dan bilim insanları artık sadece kuşların ya da yırtıcı hayvanların yeniden üretimini yapmazlar; aynı zamanda ot ve çiçeklerin yeni türlerini de değiştirir ve yaratırlar. Bu, artık tohum olmaksızın türlü türlü toprak karışımlarıyla yeni ve farklı bitkiler üretmek anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, kaba olarak ifade edilen yerel ve halka özgü olandan farklılaşan yeni bitkiler üretmek ve bir ağacı ya da bitkiyi başka birine dönüştürmek anlamına gelmektedir (Merchant, 1983: 183). Bundan sonra varolan organizmaların ve/veya bitkilerin güzelliği artık önemli olmayacaktır ve onlara saygı da duyulmayacaktır. Bundan böyle, Bacon's *New Atlantis*'i yeni organizma/bitkilerin yaratımını savunacaktır. Böylelikle artık geniş ve çeşitli meyve bahçelerimiz ve bahçelerimiz olacaktır. Farklı ağaç ve ot türleri için temel olan çeşitli toprak ve katmanların dışında güzelliğe saygı duyulmayacak ve önemsenmeyecektir. Adeta 'sanatsal bir girişimle' mevsimsel oluşumlarından daha önce ya da daha sonra gelecek aynı meyve bahçelerini, çiçekleri, ağaçları ve bahçeleri üretecekler. Ve tabiatları gereği de daha hızlı bir şekilde üretileceklerdir. Bunları doğalarından ve daha tatlı ve daha büyük ürünlerinden daha fazla sanatla yaratacaklardır. Bu yaratım kokusu, tadı, rengi ve şekli doğasından tamamen farklılaştırılarak gerçekleşecektir (Merchant, 1983: 184).

Bunun yanı sıra, organizmacı teorideki temel argümanlardan birine dayanılarak doğa ile, özellikle yeryüzüyle, besleyen ve/veya büyüten bir anne kavramı arasında birtakım özdeşlikler kurulacaktır. Bu durum, çoğunlukla düzenli ve planlı bir evrende bütün insanlığın ihtiyaçlarını karşılayan yardımsever ve cömert bir kadın imajı şeklinde tarif edilecektir. Bir anlamda kadın doğaya özgü birtakım özelliklerle tanımlanacaktır. Çünkü doğa ya da tabiat dediğimiz şey kadınsı bir figürdür. Tabiat aynen kadın gibi doğurgandır ve vericidir. Bu yüzden 'tabiat ana' olarak da nitelendirilmiştir. Merchant

kadınların hem “el değmemiş/bakire” hem de “cadı” olarak adlandırıldığını ancak cadı fikrinin doğaya karşı bir şiddet sembolü olarak tarif edildiğini ifade etmiştir. Hastalığa neden olan, mahsulleri tahrip eden, kuşakları yok eden, bebekleri hasta eden, büyük doğa olayları yaratarak doğanın dengesini bozanlar hep cadılar olagelmıştır. Yani bakirelik meşru ve masumken cadılık bunun tam tersi olarak tarif edilmiştir. Özellikle hem fiziksel hem de zihinsel dünyada kadınlara- özellikle cadı olarak düşünülenler- hükmederek, onları kontrole ederek bu kaosu kontrol edilebileceği ve yok edileceği inancı gelişmiştir. Merchant 16. yüzyılda bu cadı avlarının son derece şiddet yüklü, vahşi ve kaotik özellikler sergilediğini söyler. Bunu din de desteklemiştir ve buna ilişkin olumsuz bir dini görüş şekillenmiştir (Merchant, 1983). Ancak Merchant’a göre bütün bunların temel sebeplerinden biri bir kadın olarak karşıt bir başka doğa imajının şekillenmeye ve hâkim olmaya başlamasıdır. Bu imaj şiddeti, kargaşayı, kıtlığı ve genel bir kaos durumunu resmeden vahşi ve kontrolsüz bir doğayı ifade eder. Her iki durum da kadın cinsiyetiyle özdeşleştirilmiştir. Dışsal dünyaya dönük insan algılarının bir projeksiyonlarıdır. Besleyen/büyüten bir anne olarak doğa metaforu, Bilimsel devrim dünya görüşünü rasyonelleştirmeye ve mekanikleştirmeye devam ettikçe hâkim bir imaj olarak giderek ortadan yok olmuştur. Bir düzensizlik olarak doğa fikri, önemli bir modern düşünce olan doğa üzerinde güç kullanımı düşüncesini beraberinde getirdi. Mekanizm ve doğaya hâkim olma ve üzerinde tahakküm kurma gibi iki yeni düşünce modern dünyanın temel kavramları haline geldiler. İçinde feminen ilkelerin önemli bir rol oynadığı organik-eğilimli mantaliteyi, sömürücü bir şekilde feminen ilkeleri kullanan ya da ortadan kaldıran mekanik-eğilimli bir mantalite yıkmış ve onun yerini almıştır. Batılı kültür, 1600’lerde giderek mekanikleşmeye başladıkça feminen yeryüzü ve el-değmemiş yeryüzü ruhu bu makinanın/meکانikleşmenin kontrolü altına girmiştir (Merchant, 1983: 25). Batı kültüründe doğanın kadın bedeniyle kurulan özdeşliğinin bir sonucu olarak gelişen kadını ve doğayı tahakküm altına alma biçimlerinin tarihsel gelişimini temelde inceleyen Marchant, Hristiyanlık düşüncesindeki Yaradılış mitinin, kapitalizmin gelişiminin ve bilimsel devrimlerin bu tahakküm biçiminin üç aşaması olduğunu belirtir. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda modern Avrupalılar Aydınlanma düşüncesi etrafında yeni fikirler ortaya atmışlardır. Bunlar mekanik bilimler ve kapitalizmdir. Mekanik bilimler, daha önce farklı şekillerde ifade edildiği gibi yeryüzünün sömürsünü temel alan bir cennet yaratma vaadiyle araçsal bilginin ortaya çıkmasını sağlar. Bacon-Descarte-Newton projesi, doğaya boyun eğdirme ve onun tahakküm altına alınmasında teknolojinin gücüne, matematik bilimlerinin kesinliğine ve tek bir açıklama çerçevesinde doğa kanunlarının gücüne dayanır. Dolayısıyla, temelde bilimler, bilimsel devrim hamleleri ve teknoloji doğanın tahakküm altına alınmasının ve kullanılmasının aracı olurlar. Shiva ve Mies’te olduğu gibi bir toplum teorisi olarak kapitalizm, gelişmemiş doğayı medeniyete dönüştüren

girişimci bir insanın yaratımında doğayı ve insanı alınıp-satılabilir bir metaya dönüştürmüştür. Yine Shiva ve Mies'in yaklaşımına benzer şekilde bir siyaset teorisi ürünü olan iyi devlet, düşmüş doğa ve insan doğası üzerinde bir düzen sağlayarak kapitalizmin ve dolayısıyla gelişme ve ilerlemenin önünü açmıştır. Hobbes'un ulus-devleti, düzensiz ve başıbozuk bir doğaya sahip olan insan üzerinde kontrol gerçekleştirmek için yapılan bir toplumsal anlaşmayı ve yine Locke'un siyaset teorisi gelişmemiş doğanın insan emeğiyle düzeltilmesini ve insanın yeryüzüne boyun eğdirmesini hedeflemişlerdir (Beklan-Çetin, 2005: 68-69). Modern bilimsel dünya görüşünün toplum ve siyaset teorilerinde hâkim bir görüş olmasının sonuçları olan bu yaklaşımlar mekanik, bilimsel-teknolojik devrim ve gelişmelerde ise insanlığa pasif, manipüle edilebilir ve insanlara tabi bir doğa üzerinde güç uygulama imkânı verir. Doğayı deneylerle sorgulayan bilim insanları doğa üzerinde insan hakimiyetini yeniden kurarlar. İnsanın doğa üzerinde sağladığı bu hakimiyeti yeniden üretmek için 'bilginin ilerlemesi'ni tasarlarlar. Kazanılan bu hakimiyetle bilgi aracılığıyla doğanın (kadının) sırlarını zorla ele geçirmeyi amaçlar (Kına, 2020: 165).

Temel olarak kadını psişik ve yeniden-üretim kaynaklarına indirgemeye başlayan kapitalizm ve ulus-devlet gibi büyük toplumsal değişimlere duyarlı olan başta Bacon gibi modern bilimsel devrim(ler)'in çerçevesini belirleyen bakış açıları, dışıl doğayı politik bir araç olarak ekonomik üretime indirgeyen bir iktidar dili geliştirdi. Böylelikle, dışı imajı bilimsel bilgi ve metodun doğa üzerinde insan iktidarının yeni formuna adapte olmada bir araç haline geldi (Merchant, 1983: 165). Mekanik teknolojiyle birleşen bilimsel yöntem, bilgiyi maddi güçle birleştiren yeni bir araştırma sistemi olan 'yeni bir organ' yaratmıştır. Doğayla ilgili sorgulamaların bir sembolü olan cadıların sorgulanması, onun sorgulanmasının bir modeli olan duruşma salonları ve düzensizliğe boyun eğdirmenin bir aracı olarak mekanik aygıtlarla işkencenin yapılması bir iktidar olarak bilimsel metodun temelinde yatan şeylerdir. Bu cinsiyet siyaseti, görünüşte hiçbir kültürel ve siyasal varsayımı olmayan yeni bir nesnellik ideolojisi ve yeni bir bilgi biçimini üretecek olan bir ampirik metodun doğasını yapılandırmaya yardım edecektir (Merchant, 1983: 165, 172). Bu nesnellik ideolojisi ve bilgi biçimi, kapitalizmin ilk gelişim aşamalarından itibaren ilerlemeye ve büyümeye dönük eğilimleri ve girişimleri güçlendirerek bilimi, bilimsel teknoloji ve gelişmeleri, kadının ve doğanın tahakkümünü ve bu amaçla devlet aygıtları ve siyaset kurumunun kullanılması meşrulaştıran ve yeniden üreten temel şeylerdir. Dolayısıyla kadın, doğa ve ekoloji meseleleri, bunlar arasındaki olası ilişkiler ve bunlara bir çerçeve kazandırılması için ortaya konan erkek-egemen bilimsel bakış ve yaklaşımlar kapsamını giderek genişleten bir sosyal teori olan feminist eleştirel teori ve bakış açısıyla ancak daha iyi anlaşılabilir ve açıklanabilir.

Bir eğitimci ve araştırmacı olarak, buraya kadar anlatılan eleştirinin bizi

kaçınılmaz olarak eğitim-öğretim kurumlarına getirdiğini düşünüyorum. Mies ve Shiva'nın vurguladığı o indirgemeci, mekanik ve patriarkal bilim, kendini yalnızca laboratuvarı, piyasada ya da devlet aygıtında değil, belki de en kalıcı biçimde öğrenme-öğretme ortamı olan okullarda yeniden üretir. Modern kitlesel eğitim, tam da Merchant'ın anlattığı organik kozmolojiden mekanik dünya görüşüne geçişin kurumsallaşmış hâlidir diyebiliriz. Çünkü bilen özneye bilinen edilgen nesne arasındaki hiyerarşi, doğayı “pasif, manipüle edilebilir ve insana tabi” bir nesneye indirgeyen bakışla birebir koşutluk taşıyan bir pedagojik ilişki içinde yeniden kurulur. Öğrenciyi doldurulacak boş bir kaba ya da yazılması gereken boş bir tahtaya benzeten aktarmacı ya da Freire (2010)'nin tanımı ile bankacı eğitim anlayışı, doğayı sınırları zorla ele geçirilecek dışıl bir nesneye indirgeyen bilimsel tahakkümün okul ortamlarındaki yansımından başka bir şey değildir. Standartlaştırılmış müfredat, tek-tipleştiren ölçme-değerlendirme sistemleri ve fabrikayı model alan zaman-mekân düzeni, Shiva'nın “aynılık” ve “homojenleştirme” diye adlandırdığı sürecin pedagojik karşılığını oluşturur diyebiliriz. Yerel, deneyimsel ve geleneksel bilgiyi “evrensel bilim” hiyerarşisinin altına yerleştirerek onu değersizleştiren müfredat, biyoçeşitliliğin yıkımına paralel bir yolla yoksullaşmayı da üretir. Dahası, Mies'in ücretli-emek ile ev-içi emek arasında kurduğu ayrımın “gizli müfredat” yoluyla toplumsal cinsiyet üzerinden yeniden üretilmesi, okulu kapitalist-patriarkal iş bölümünün en sessiz ve en etkili aktarım merkezi hâline getirebilir. Kısacası eğitim, metin boyunca ifade edilmeye çalışılan devlet-ekonomi-bilim üçlüsüne eklenmesi gereken dördüncü halkadır ve bu halka çoğu zaman tam da görünmez olduğu için işlevseldir.

Ne var ki eğitim yalnızca bu paradigmanın yeniden üreticisi değil, aynı zamanda onun aşılabileceği ayrıcalıklı bir direnç ve dönüşüm alanı olarak da tanımlanabilir. Ekofeminist bir pedagojiye doğru atılacak adımların anlamı da buradadır. Mies'in, feminist bilim eleştirisinin sadece üniversite ve araştırma kurumlarında değil, ekoloji, barış ve kadın hareketleriyle bağlantılı olarak da gelişmesi gerektiğine dair uyarısı (Mies, 2014: 43), böyle bir pedagojinin zeminini önceden çizmiştir aslında: Okul duvarlarına hapsolmayan, toplumsal hareketlerin deneyimiyle iç içe geçen, teoriyi pratikle birleştiren bir eğitim tahayyülü. Böyle bir pedagoji, ilkin metin içinde eleştirilen o modern düalizmleri —akıl/beden, kültür/doğa, erkek/kadın, evrensel/yerel— sınıfın merkezine yeniden yerleştirmek yerine bunları söken bir bilgi ilişkisi kurmayı; ikinci olarak, Shiva'nın çeşitlilik siyasetini müfredatın örgütleyici ilkesine dönüştürerek yerel ve yerli bilgiyi, geçim sorunu ve bakım emeğini meşru bilgi biçimleri olarak tanımayı; üçüncü olarak da doğrusal “ilerleme” ve sınırsız büyüme mantığının karşısına doğanın döngüsellliği içinde yaşamayı öğreten bir ekolojik okuryazarlığı koymayı gerektirir. Böyle bir eğitim,

bilimi tartışmasız ve değer-yansız olgular yığını olarak sunmak yerine onun tarihselliğini, konumlandığı yeri ve cinsiyet yanlı kuruluşunu görünür kılan eleştirel bir bilim anlayışını benimser. Sonuç olarak, ekofeminist perspektifin bize gösterdiği şey, kadının ve doğanın kurtuluşunun ancak bilgiyi, doğayı ve öğrenmeyi yeniden kavramsallaştıran bir pedagojiyle mümkün olabileceğidir; çünkü “doğanın ölümü” ilk olarak zihinlerde gerçekleştiyse, onun yeniden dirilişi de en başta öğrenme ve öğretme pratiklerinde başlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Bedford, Anna (2018). “Ecofeminist, Post-colonial, and Anti- capitalist Possibilities in Nalo Hopkinson’s *Brown Girl in Ring*”, *Ecofeminism in Dialogue* içinde, Douglas A. Vakoch ve Sam Mikey (der.), London: Lexington Books, 15-30
- Beklan-Çetin, Oya (2005). “Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkillik”, *Sosyo-Ekonomi*, 1: 61-76
- Birkeland, Janis (1993). “Ecofeminism: Linking Theory and Practice”, *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* içinde, Greta Gaard (der.), Temple University Press, 13-59
- Freire, P. (2010). *Ezilenlerin pedagojisi* (D. Hattatoğlu & E. Özbek, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Kahn, R. (2010). *Critical pedagogy, ecoliteracy, and planetary crisis: The eco-pedagogy movement*. Peter Lang.
- Kına, Filiz Bayoğlu (2020). “Kadın-Erkek Ayrımında Simgesel Aklın İnşası: Kimin Aklı?”. *Temaşa Felsefe Dergisi* 13: 158-17
- Merchant, Carolyn (1983). *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*, San Francisco: Harper & Row Publishers
- Mies Maria ve Shiva Vandana (2014). “Introduction”, *Ecofeminism* içinde, Maria Mies ve Vandana Shiva (der.), New York: ZED Books, 1-21
- Mies, Maria, (2014). “Feminist Research: Science, Violence and Responsibility”, *Ecofeminism* içinde, Maria Mies ve Vandana Shiva (der.), New York: ZED Books, 36-54
- Mies, Maria, (2014). “Women have no Fatherland”, *Ecofeminism* içinde, Maria Mies ve Vandana Shiva (der.), New York: ZED Books, 116-131
- Shiva Vandana (2014). “Reductionism and Regeneration: A Crisis in Science”, *Ecofeminism* içinde, Maria Mies ve Vandana Shiva (der.), New York: ZED Books, 22-35
- Shiva Vandana (2014). “Women’s Indigenous Knowledge and Biodiversity Conservation”, *Ecofeminism* içinde, Maria Mies ve Vandana Shiva (der.), New York: ZED Books, 164-173
- Shiva Vandana (2019). “İndirgemecilik ve Yaşamın Üretimi: Bilimde Bir Kriz”, *Ekofeminizm* içinde, Vandana Shiva ve Maria Mies (der.), İlknur Urkun Kelso (Çev.), Muğla: Sinek Sekiz Yayınevi, 73-90